

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192740

UNIVERSAL
LIBRARY

शकुनी मोहर

लेखिका

कुमारी कुमुदिनी शंकर प्रभावळकर,

बी. ए. (ऑनर्स)

विजय-साहित्य संस्था—पुणे

१९३२

किंमत १ रुपया

प्रकाशक
अनंत सखाराम गोखले
११ बुधवार, पुणे नं. २
* * *

[प्रथमावृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाकडे]

* * *
मुद्रक
अनंत सखाराम गोखले
'विजय' प्रेस, ५७० शानवार, पुणे नं.

ज्याच्या अकालीं निघनावरून 'विजयसिंहा'ची
करून-भूमिका रंगविली

व

ज्याच्या वियोगानें पोळलेल्या माझ्या मनःस्थिती-
वरून 'अलककुमारी'च्या दुःखपूर्ण निराशेचें
शब्दचित्र रेखाटलें, त्या

माधवास-

माझ्या एकुलत्या एका प्रिय बंधूस-

अत्यंत प्रेमपूर्वक

हें पुस्तक

अर्पणें

अनुक्रमणिका

प्रकरण	पृष्ठ
१ मार्गप्रतीक्षा	१
२ आगमन	८
३ काळाच्या दाढेंत	१६
४ मृत्यु	२६
५ पाठलाग	३१
६ सातारच्या रस्त्यावर	३८
७ पाठलाग (पुढें चालू)	४२
८ “ तो नाहीच का कधीं मला सांपडणार ? ”	४५
९ दुर्जनसिद्धाशीं मुलाखत	४८
१० जयपूर येथील दयेची देवी	५०
११ ‘दुसरे भावोजी’	५४
१२ अलक व तारा	५८
१३ लग्नाचें ठरलें	६५
१४ कोल्हापूरकडील वार्ता	७२
१५ भेट	७६
१६ प्रेमाचे काटे	८४
१७ रजपुतांचें व्रीद	८९
१८ “ फासा टाकला ”	९६
१९ “ सूडाचें माहेरघर ”	१०५
२० “ आज मी कडवी रजपुतानी आहे ”	११०
२१ “ पुढें व मागें ”	११८
२२ पहिली रात्र	१२२
२३ पडद्यामागील व्यक्ति	१३६
२४ हकीम मुरारराव	१४५
२५ हकीमसाहेबांची बिदागी	१५५

प्रकाशकाची प्रस्तावना

पुढील 'नवल-कथा' वाचकांस सादर करण्यास आम्हांस आनंद वाटत आहे. मराठी वाङ्मयांत अत्यंत स्वाभाविक वाटणाऱ्या नवलकथा (Romances) फारच थोड्या आहेत. शकुनी मोहर ही नवलकथा उत्तान अतिशयोक्तीने, अगर अद्भुतरसानें ओथंबलेली नाही. मानवी शक्तीला अशक्य, बुद्धीला अगोचर, आणि परिस्थितीला पारखे असे प्रसंग यात कोठेही नाहीत, असें असूनही पुढील कथा नवल-कथा आहे याबद्दल वाद राहणार नाही. मानवी आयुष्याचें नितांतसुंदर कल्पनात्म्य चित्र पुढील कथेत रेखाटलेलें आहे. आयुष्यांतील सौंदर्यपूर्ण व हृदयरम्य निवडक वेंचोव प्रसंग एके ठिकाणीं कल्पन त्याच्यायोगें कथेचें सुंदर जाळें विणलेलें आहे; परंतु प्रकाशाची खरी कल्पना छायेशिवाय येत नसते या न्यायानें रम्य, सुखदायक प्रसंगांची खरी कल्पना येण्याकरितां काहीं करण व क्वचित् दारुण प्रसंगांची भर कथानकांत घातली आहे. वस्तुस्थितिनिदर्शक (Realistic) कादंबरींत लेखक मानवी आयुष्यांतील प्रसंगांचे यथार्थ चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न करीत असतो. अशा प्रकारच्या कादंबऱ्या जरी अनेक प्रकारें उद्बोधक ठरल्या तरी त्रासलेल्या मनास विवंचनेचा व दैनिक आयुष्यांतील कटु सत्यांचा काहीं काळ कां होईना, त्या विसर पाडूं शकत नसतात, व यामुळेच सर्व वाङ्मयांत अद्भुतरम्य कथांची उत्पत्ति झाली आहे. अशा प्रकारच्या कथांतील मनोरम, सर्वतोपूर्ण काल्प-निक वातावरणांत मानवी मनास अल्पकाळ नेऊन त्यास निकटवर्ति, कठोर बाह्य-जगाची विस्मृति पाडण्यासाठीं लेखकास विश्वामित्राप्रमाणें अभिनव सृष्टि निर्माण करावी लागते. (मात्र या सृष्टीत सुदैवानें विश्वामित्राच्या पौराणिक सृष्टीप्रमाणें स्त्रीजातीला हाकालपट्टी कधींही देण्यांत येत नाही !) भौतिक आयुष्यांतील रुढींचे, कल्पनांचे, पारिस्थितीचे बांधवंधारे; मानवी सामर्थ्याच्या स्वाभाविक सीमा; स्थलकालाच्या मर्यादा या काल्पनिक सृष्टींत शक्य तेवढ्या कमी करून सामान्य आयुष्यांत अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी संभवनीय दाखवून मानवी मनाचें

सात्त्विक, श्रेयस्कर रंजन करणें हा अशा प्रकारच्या कथांचा उद्देश असतो. अभिनव सृष्टि निर्माण करून, तिचें काल्पनिक अस्तित्व मोठ्या कौशल्याने वाचकांस बुद्धि-गोचर करून, त्यांतील सारे व्यवहार तर्कग्राह्य व कार्यकारणभावानें बद्ध करणें हें सामान्य काम नव्हे.

सामान्यतः अशा प्रकारच्या नवल कथांसाठीं अत्यंत काल्पनिक सृष्टि निवडली जाते अगर वर्तमान स्थितीहून बराच वेगळा असा ऐतिहासिक काळ निवडला जातो; पहिल्या प्रकारांत लेखक अत्यंत स्वतंत्र असतो, तर दुसऱ्या प्रकारांत त्यास ऐतिहासिक सत्यास विसंगत असे प्रसंग आपल्या कथेत न आणण्याची खबरदारी घ्यावी लागते; मात्र या दुसऱ्या प्रकारांत सामान्यतः ऐतिहासिक कादंबरी व ऐतिहासिक नवल-कथा असे दोन भेद करणें प्राप्त आहे. ऐतिहासिक कादंबरींत बहुधा इतिहासाला कादंबरीचें स्वरूप देण्यात येतें, तर ऐतिहासिक नवल-कथेत ऐतिहासिक प्रसंगाऐवजीं काल्पनिक प्रसंगास प्राधान्य देण्यांत येतें. या दोन प्रकारांत ऐतिहासिक प्रसंगाचें काल्पनिक प्रसंगाशीं कोणतें प्रमाण असावें, अगर असतें हें ठरविणें शक्य नाहीं व योग्यही नाहीं, परंतु ऐतिहासिक नवल कथेत ऐतिहासिक काळ काल्पनिक कथेच्या निव्वळ पार्श्वभूमीसाठीं घेणें अयोग्य होणार नाहीं. प्रस्तुत कथा ही दुसऱ्या सदरांत येत असल्यामुळे अठराव्या शतकांतील रजपुतांच्या व मराठ्यांच्या ऐतिहासिक प्रसंगांचा उपयोग काल्पनिक कथेस निव्वळ पार्श्वभूमीदाखल केला आहे. एखाद्या सुंदर चित्रास चौकटीची जेवढी किंमत व जरूरी असते तेवढीच किंमत या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीस प्रस्तुत कादंबरीच्या बाबतींत द्यावयाची आहे. एवढें विधान केल्यावर ऐतिहासिक कालाचें विशदीकरण, अगर ओझरतें साक्षीकरण कां करण्यांत आलेलें नाहीं याचें स्पष्टीकरण स्वाभाविकच उघड होण्यासारखें आहे याचप्रमाणें ऐतिहासिक काळांतील व्यक्ति आजकालच्या भाषेत कां बोलतात याचेंही उत्तर स्पष्ट होईल.

नवल-कथांत रसरज शृंगाराला स्वाभाविकच महत्त्व येत असतें; यामुळे उत्तान अगर संभोगशृंगार नवल कथांत पुष्कळदां पेरला जाण्याची भीति असते; व अशा प्रकारच्या कथा सदभिरुचीस नेहमींच पात्र ठरतील असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. प्रस्तुत नवल-कथा या दृष्टीनें पूर्ण निदोष आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय सापडणें

कठीण ! नव ताहण्यांतील स्वाभाविक उन्मादक भावनांचा संचय अशाप्रकारच्या कथांत सर्वदा केला जातो, तथापि ह्या स्वाभाविक व चेतोहर भावनांचें आविष्करण अगर वर्णन सूचक, प्रेरक शब्दांनीं देऊन, गोड परंतु मुग्ध वातावरणांत वाचकांस नेऊन सोडण्याची लेखिकेची पद्धत प्रत्येक वाचकास प्रशंसनीय वाटेल यांत काहीं शंका नाहीं. बारावें अगर पंचविसावें प्रकरण सहज उदाहरणादाखल घेण्यासारखें आहे.

कथेंतील मध्यवर्ती कल्पना, प्रेमाच्या सात्त्विक भावनेचा सूडाच्या तामसी भावनेवरील जय हीच आहे, असें म्हणतां येईल. कथेंतील नायिका, अलक, हिच्या, आपल्या भावाच्या (तिला भासत असलेल्या) खुनावटल सूड घेण्याच्या घोर प्रतिज्ञेवर युवतिसुलभ सात्त्विक प्रेमाचा पगडा वसून शेवटीं कादंबरीतील एका प्रमुख व्यक्तीनें— मुराररावाने—कथेच्या आरंभी तिला सांगितल्याप्रमाणें 'द्वेषापेक्षा प्रीति श्रेष्ठ असते' (पान ५३) हें तिला पटतें; परंतु हें सत्य पटण्यापूर्वीं तिला अनेक दिव्यांतून जावें लागतें व अनेक संकटांच्या शुद्धीकरणानें (purgation) पुनीत झालेल्या भावनामुळें सूडाची आसुरी इच्छा सोडून 'आपल्या प्रेमानें आपण सुखी होऊन दुसऱ्याला सुखी करणें हा केवढा पुण्यसंचय आहे' ही गोष्ट तिला पटते व 'प्रेमाच्या शीतल छायेत' ती सुखी होते. अलकच्या मनाची ही उत्क्रान्ति फारच मार्मिक व मानसशास्त्राच्या तत्त्वानुसार आहे. आपल्या लाडक्या भावाच्या खुनाचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा प्रथम तीव्र शोकावेगांत करणारी अलक, त्या भावनेची ज्योत कर्तव्यकठोर रजपुत रूढीनुसार व आनुवंशिक संस्कारानुसार प्रज्वलित ठेवते; परंतु कोणत्याही मिषानें कां होईना केलेल्या जखमी सैनिकांच्या निरपेक्ष शुश्रूषेमुळें ती 'दयेची देवी' बनते व प्रेमाचें स्फुलिंग तिच्या हृदयांत उत्पन्न होतें; परंतु सूडाच्या कल्पनेमुळें ती प्रेमविषयापासून दूर जाते. पुढें तारा व मुरारराव यांच्या प्रेमळ जीवनाच्या चित्रानें मोहित झालेली अलक 'सुमचं व तारेचं प्रेममय सुख पाहून स्वर्गसुखाला आंचवलेल्या पाण्याप्रमाणें माझ्या मनाला हुरहुर वाटते हो.' (पान ७४) असें मुराररावाजवळ कबूल करते. अशा प्रकारें स्वतःच्या मनाचें समाधान झालें तरी सूडाची कल्पना सोडल्यास 'माझे जातभाई माझा उपहास करतील' (पान ७५) या भीतीमुळें

आपली 'सैतानी प्रतिज्ञा' त्याज्य ठरविणें तिला शक्य होत नाही. 'दुसऱ्याच्या नशिबी प्रेम आणि सुख. माझ्या फुटक्या कपालीं मात्र द्वेष आणि दुःख' असें ती अत्यंत हताश होऊन म्हणते; पण शेवटीं प्रियकराची पुनर्भेट होताच बर्हिष्णु प्रेमभावना सूडाची प्रतिज्ञा नष्ट करते व द्वेषासारख्या तीव्र भावनेनें करपून आप्यापेक्षा, 'भाई, प्रेमाच्या कोमल ओलाव्यानं मी फुलूं नको का!...' (पान ८८) असें ती मृतबंधूच्या चित्रास उद्देशून विचारते व शेवटीं सूडासाठीं तिचें मन बळविणाऱ्या स्वार्थी आसबांधवांस 'सूड घेणें पाप आहे!' (पान ९१) असें बजावण्याइतकें तिचें परिवर्तन होतें.

अलकच्या मनोविकासाप्रमाणेंच तारा, मुरारराव व विश्वासराव यांचीं स्वभाव-चित्रें स्थिर असलीं तरी चांगलींच रेखाटलीं आहेत. लहानग्या हिरेचें चिमुकलें पात्र न विसरण्याइतकें सुंदर आहे. त्याचप्रमाणें अलक-विश्वासराव यांची गोष्ट व तारा-मुरारराव यांची गोष्ट या दोन आडव्याउभ्या ताण्यांत अनेक व्यक्ति-स्थल-प्रसंगांचे रंगतंतु मिसळून लेखिकेनें कथानकाचें सुंदर जाळें कुशलतेनें विणलें आहे यांत काहीं शंका नाही. नवलः येत अशक्य गोष्टी संभवनीय करून वाचकांस आपल्या सर्व गोष्टी प्राह्य ठरविण्यास भाग पडण्याची (willing suspension of disbelief) मोठी जबाबदारी लेखिकेनें उत्कृष्टपणें पार पाडली आहे असें म्हणावयास हरकत नाही.

सर्वांचा नम्र,

अ. स. गोखले

शकुनी मोहर

प्रकरण पाहिलें

मार्गप्रतीक्षा

४३ हेच तें ठिकाण, मला वाटतें.” मुरारराव माने म्हणाले.

“कसलें ठिकाण महाराज ?” हा प्रश्न करणारा इसम एक वृद्ध रजपूत होता, व तो चितोडमधील सवात उच्चम सराईचा मालक होता.

“सूर्य उगवतांच-पंधरा वीस हातांवरील वस्तु दिसणें शक्य झालें म्हणजे—
व्या तुझ्या पटांगणांत एक द्वन्द्वयुद्ध होणार आहे”

“म्हणजे काय ?”

“काय ! द्वन्द्वयुद्ध म्हणजे काय तें तुला माहीत नाही ?” मुरारराव आश्चर्याने उद्गारला, व त्याने थोडक्या शब्दांत त्याला तें माहीत करून दिलें. तें ऐकून तो रजपूत म्हणाला, “हां—हा, अहो हें सूड उगविणे असें सागा. आणि या माझ्या पटांगणांत एक सूड उगविला जाणार म्हणतां ?”

“होय. हा शास्त्रीय पद्धतीनें उगविलेला सूडच आहे आतां तुला नीट कळलें ना लक्ष्मणसिंह ?”

“महाराज, माझे वडील आपल्या शत्रूचा सूड उगवितानाच स्वर्गलोकीं गेले.” मोठ्या अभिमानानें म्हातारा लक्ष्मणसिंह म्हणाला.

बराच वेळ ते दोघेही आपापल्या विचारांत गुग होते. नंतर तो रजपूत म्हणाला,
“महाराज, आपण आज इकडेच रहाणार ना ?”

एकदम दचकून मुरारराव म्हणाला, “ होय, माझा तसा विचार आहे खरा; तरी पण माझा घोडा जीन कसून तयार ठेव. कदाचित् मला जावेंही लागेल.” समाति दर्शक मान हालवून लक्ष्मणासिंह सांगितलेलें काम बजावावयास गेला व मुरारराव पुन्हा विचारांत मग्न झाला.

आपलें कथानक राजपुतान्यांत मुरू झाले आहे अठरावें शतक त्या वेळीं संपत आलें होतें. रजपूत व मराठे ह्यांच्या सतत लढाया मुरू होत्या व दक्षिणचे मराठे आणि उत्तरेचे मराठे ह्यांचाही बेबनाव होता. शिंदे, होळकर वगैरे सरदार बाह्यात्कारां जरी आपल्याला पेशव्यांचे अंकित म्हणवीत होते, तरी त्यांना स्वसामर्थ्याची खात्री असल्यामुळे, आपल्या हिताच्या प्रसंगां ते आपल्या ‘मालका’ची परवा ठेवीत नसत.

आपला कथानायक मुरारराव माने हा एक ग्वाल्हेरचा-उत्तरेचा-मराठा वीर होता. त्याचें वय ह्या वेळीं अष्टावीस वर्षांचें होतें. ह्या जगांत त्याला जास्ती कोणीही आप्त नव्हतें, व तो विवाहित नसल्यामुळे त्याच्या मागें एका बहिणीशिवाय कसलाही पाश नव्हता. म्हणूनच शिकारीनिमित्त एका मित्राच्या बोलावण्यावरून तो सिरोहीला पांचला होता. मुराररावाचा हा मित्र जातीनें अस्सल रजपूत असून त्याचें नांव दुर्जनसिंह असें होतें. सिरोहीला दुर्जनसिंहाच्या वाढ्याशेजारीं दुसऱ्या एका श्रेष्ठ रजपूत सरदाराचा वाडा होता. त्या सरदारानें मरतांना आपलीं दोन मातृहीन अर्भकें दुर्जनसिंहाच्या स्वाधीन केलीं होती. त्या वेळीं दुर्जन काहीं वयानें फारसा मोठा नव्हता. परंतु त्याला जगाचा चागला अनुभव असल्यानें त्यानें ह्या दोन्ही मुलांचें नीट पालन केलें. असो.

विचार करतां करतां मुराररावाच्या दृष्टीसमोर आदल्या दिवसाची सकाळ उभी राहिली; त्या वेळीं तो सिरोहीलाच होता. दुर्जनसिंगानें आज आपल्याला वेळ नाही असें सांगितल्यावरून, मुरारराव भल्या पहाटेस उठून एकटाच शिकारीस गेला होता. शिकारीहून तो वाड्याकडे परत येतो तों त्याला दुर्जनसिंह बाहेरच भेटला. तो फार आनंदांत दिसत होता. मुराररावानें आनंदाचें कारण विचारताच तो म्हणाला, “ दोस्त, मी तुम्हाला त्या पोरक्या भावडांविषयीं सांगितलें ना ! त्यांतली बहिण आज इकडे आली आहे. हल्लीं चार वर्षे ती जेसलुमिरास आपल्या मावशीकडे होती. केवढी मोठी आणि किती सुंदर झाली आहे ती तितक्यांत ! तिचा भाऊ रजपूत सैन्यांत शिलेदार आहे. तो चार पांच दिवसांत

इकडे येणार आहे; म्हणून त्याला भेटायला ही आली आहे. मी तिला लांबूनच पाहिले. अजून भेटली नाही. म्हटले, तिला प्रवासाचा त्रास झाला असेल.” उतावळ्या स्वरांत एवढे लांबलचक भाषण करून दुर्जनसिंहाने मुराररावाचा हात धरून त्याला जवळजवळ ओढीतच वाड्यांत नेले.

पहिले दालन ओलांडून ते दोघे पलीकडे गेले. त्यांनी आंत पाऊल ठेविताच एक तरुणी उठून उभी राहिली. जरा साशंक नजरेने मुराररावांनी तिच्याकडे पाहिले. ती निःसंशय सुंदर होती; पण त्या सौंदर्याबरोबर तिच्या मुद्रेत विलक्षण हुकुमत व पाणीदारपणा दिसत होता. तिच्या काळ्याभोर डोळ्यांत तिच्या पवित्र हृदयाचे प्रतिबिंब दिसत होते. तिची हनुवटी किंचित लांब असून ती करारीपणांत भरच टाकित होती. मुराररावाने मनांतल्या मनांत तिला एक विशेषण बहाल केले. ते म्हणजे, “ बिजली.” आणि खरोखरीच ती बिजलीमारखी चपल व तेजस्वी दिसत होती. तिला पाहून मुराररावाला एक प्रकारची भीति वाटली— त्या वेळी कदाचित नसली तरी—पुढे त्याला भीति वाटली.

किंचित हंसून ती पुढे आली. तेव्हा पालकाच्या हक्काने, तिला जवळ घेण्यासाठी दुर्जनसिंह तिच्याकडे वळला, पण त्याचा हात पाठीवर लागताच चपलतेने बाजूला सरून आपल्या हुकुमी स्वरांत ती म्हणाली, “ हं, काकाजी ! आतां मी मोठी झाले आहे.” व खाली वांकून तिने त्याला प्रमाण केला.

जगामध्ये आपण चाळीस वर्षे घालविली ती व्यर्थ असे वाटून, जरा रागाने दुर्जनसिंहाने अधरदंश केला; पण लगेच मन आवरून व थोडेसे स्मित करून त्याने तिला आशीर्वाद दिला. क्षणार्धांत मुराररावाच्या मनांत एक कल्पना येऊन गेली. दुर्जनसिंह हिच्यावर प्रेम करतो तर ! शिवाय तिचा मघाचा तो चेहरा व त्या वेळचा दुर्जनसिंहाचा अधरदंशही मुराररावाच्या लक्षांत होताच; ठीक, दोन व दोन मिळून चार होतातच. दुर्जनसिंहाचे कुमारीवर प्रेम जडले असून, स्त्रियांच्या नैसर्गिक चातुर्याने तिने ते ताडून दुर्जनसिंहाला टाळले. आतां दुर्जनसिंह मुराररावाकडे निर्देश करून म्हणाला, “ अलककुमारी, हे माझे मित्र मुरारराव माने, समजलीस ? ”

जरा हंसून अलककुमारी म्हणाली, “ आपण स्वतंत्र बाण्याचे मराठे वीर ! आपली भेट झाल्यामुळे मला खरेच भारी आनंद झाला ! ”

“ एकूण मराठ्यांबद्दल आपले चांगले मत आहे तर ! ”

“ जुलमी लोकांचा मी द्वेष करितें, परंतु लोकांचा मला तिडकारा येतो, पण तुमची-स्वतंत्र मराठ्यांची-गोष्टच निराळी आहे.”

“ मी मराठ्यांच्या कुळांत जन्माला आलों हे माझ्यावर ईश्वराचे उपकारच आहेत तर ! ” अलककुमारीबद्दल मुराररावाला अकारण स्नेह वाटू लागला, व अलककुमारीला मुराररावांविषयी आदर वाटू लागला. परंतु, दुर्जनसिंहाला कदाचित् आवडणार नाही म्हणून जास्ती न बोलतां ती गप्प बसली. काही तरी बोलले पाहिजे म्हणून शिष्टाचारासाठीं दुर्जनसिंह गंभिरपणें म्हणाला, “ अलक, बेटा एक गाणे म्हण पाहें.” अलककुमारी तिकडून उठली, व थोड्या अंतरावर असलेल्या एका खिडकीकडे जाऊन उभी राहिली. त्यांच्याकडे पाठ करून तिने गावयास सुरुवात केली ती जें गाणे म्हणत होती, तें सिरोहीप्रांतांत फारच प्रसिद्ध असून तें तिकडल्या रजपुतांनीं आपलें राष्ट्रीय गीत केले होते कसल्याही मंगल प्रसंगीं हें गाणें ते हटकून म्हणत. ‘सूड’ हा त्या गाण्याचा विषय होता सूडाची कल्पना व प्रतिज्ञा ही एक पवित्र भावना आहे, हें त्यातील मुख्य सार. प्रारंभी अलक हळुहळू गात होती, पण नंतर ती त्यात इतकी रगली की, तिने आता खुन्या आवाजांत गावयास सुरुवात केली पद साधेच होतें, पण तें तिच्या फारच आवडीचें असल्यामुळे, तें उत्तमच वटलें गाणें संपल्यावर मुरारराव उदून तिच्याजवळ गेला व म्हणाला, “ अलककुमारी, आपण उक्कष्ट गाता ह्यांत शकाच नाही, पण मी विचारतो त्याबद्दल रागावू नका. आपल्या कुळांत कुणी उगवला होता काय सूड ? ” हास्यमुखानें अलक म्हणाली, “ गेल्या तीन पिढ्यांत नाही कोणी उगवला; पण आमच्या कुळाला एकलिंगजींचा असा वर आहे की प्रत्येक निम्म्या पिढींत सूड घेतला जातोच. आमची ही तिसरी पिढी आहे; पण तीत आम्ही साऱ्या तिघेंच आहोंत मी, माझा भाई विजयसिंह, आणि तिसरा दयाळसिंह, आमच्या लहानपणापासून आमच्या घरीं नौकरी करणारा आमचा दूरचा नातलग आज भाईचें मला पत्र येईल. आणखी दोनच दिवसांनीं मला तो भेटेल. अग्गवाई, घोड्याच्या टापा ऐकूं येतात. भाई तर नसेल ! मला चकित करावें म्हणून ठरलेल्या वेळाच्या अगोदर आला असेल ! होय बाई, भाईच असेल तो ! ” अत्यंत उत्सुकतेनें, एताद्या लहान मुलीसारखी धांवत ती बाहेर गेली. तें पाहून एक सुस्कारा सोडून दुर्जनसिंह म्हणाला, “ अच्छा मुरारराव, तुम्हांला अलकचे काढविलेले चित्र दाखवें काय ? ” एवढें बोलून

त्याने एक पडदा वाजूला सारला. नखशिखान्त रजपूत पोषाक केलेल्या अलक-कुमारीची ती सुंदर रंगीत प्रतिमा होती, प्रतिभेतील मोनिया रंगाची ओढणी तिच्या नाजूक शरिराला फारच खुन्दून खुलवीत होती. मुरारराव ते चित्र निरखून पहाण्यांत गडला होता. चित्राच्याखाली कोरलेले 'मार्गप्रतीक्षा' हे नांव वाचून तो म्हणाला, " आं ! कुठल्या बरं भाग्यवान तरुणाची ही मार्गप्रतीक्षा करीत आहे ! "

" ह्य, काय नि काय ! विजयाची मार्गप्रतीक्षा करीत आहे ! त्याच्याखेरीज दुसऱ्या कोणावरच ती प्रेम करीत नाही. ती दोन भावंडे एकमेकांच्या सहवासानच वाढली असल्याने, तिच्या हृदयांत दुसऱ्या कसल्या प्रेमाला थाराच नाही. " गून्ध स्वरात दुर्जनसिंहाने दिलेले हे उत्तर बोलून संपते तीच अलक आंत आली; " माझ्या भाईचे-माझ्या विजयाचे पत्र आलेय. तो आज चितोडला पोचला; आणखीन् दोन तीन दिवसांनी इकडे येणार म्हणतोय, माझी भारी निराशा झाली, मुरारराव. " तिचे आतां आपल्या प्रतिमेकडे लक्ष गेले. " भाई येईल त्या दिवशीं मी अस्साच पोषाक करणार, हीच ओढणी घेणार त्याला ती भारी आवडते. या पोषाखांत तो माझ्यावर जास्नी प्रेम करील, नाही ! "

" मुरारराव, चला आपण जाऊ या. आपल्या भावाशिवाय आतां ती कोणाचाच विचार करणार नाही. " दुर्जनसिंह हळूच म्हणाला. अलकचा निरोप घेत असतां तिच्या हातांतील फुलांच्या गुच्छाकडे लक्ष जाऊन दुर्जनसिंह म्हणाला, " अलक तीं फुल देतेस का मला ! "

एक वेळ त्या फुलांकडे पाहून अलकने ती झट्टादिशीं मुराररावाच्या हातांत सारली. रागाने दुर्जनसिंहाने मुराररावाकडे व त्याच्या हातांतील फुलांकडे दृष्टिक्षेप केला. ते पाहून अलक हसत हसत म्हणाली, " काकाजी, असे रागावतां काय ! तीं फुले कांही मी मुराररावांना नाही दिलीं. ते आतां चितोडला परत जाणार असे कळले, तेव्हां तिकडे रजपूत सराईत माझा भाई त्यांना भेटेल, त्याला तीं द्यावयाचीं. आणखीन् ऐकलत का मुरारराव, भाईला सांगा की, तुझी लाडकी अलक तुझ्या आवडीचा पोषाख घालून तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत आहे, व तिने हीं फुले दिली आहेत. मुरारराव, तुम्ही त्यांचा वाससुद्धा घेऊ नका, बरे का. तीं सर्वस्वी माझ्या विजयासाठी आहेत ! "

वाघ्यांतून बाहेर पडल्यावर दुर्जनसिंह व मुरारराव घोड्यावर स्वार होऊन हळुहळू निघाले. कांही कामासाठी दुर्जनसिंहाला शेजारच्या खेड्यांत जावयाचें होवें. थोड्या वेळानें मुरारराव म्हणाला, “ आमच्या दक्षिणेंतल्या मराठा तरुणी घोट व चतुर असतात खऱ्या, पण अशी कुमारी मीं कधीं पाहिलीच नाहीं ”

“ नवल काय ? अहो. सगळ्याच तरुणी जर अशा उद्दीप्त भावनेच्या निघाल्या तर मुळीं जग चालणारच नाहीं ना ! अलकच्या अंगांत दोन अस्सल रजपूत गुण आहेत. एक स्वदेशप्रीति, व दुसरा स्वकुलाभिमान. तिला आपल्या उच्च कुलाचा विलक्षण अभिमान आहे. बाकी मुरारराव, हेंही लक्षांत ठेवा कीं. सगळ्याच रजपूत तरुणीमुद्रां कांहीं इतक्या तेजस्वी नसतात. हं! तिचा भाऊ जिवंत असतां ती दुसऱ्या कोणावर प्रेम करील अशी आशाच नको.”

“ पण समजा, ती दुसऱ्यावर प्रेम करूं लागली तर ! ” हसत हसत मुरारराव म्हणाला “ माझ्या देहांत प्राण असेपर्यंत तें शक्य नाहीं.” रागानें—किंवा दुसऱ्या कसल्या मनोविकारानें असेल—दुर्जनसिंहाचा गौर चेहरा लाल झाला सहजच मुराररावानें वर पाहिले, व ताबडतोब त्याला दुर्जनसिंहाचें अंतःकरण स्पष्ट कळलें.

इकडे त्यांचे रस्ते वेगळे झाल्यामुळें मुराररावाने त्याचा निरोप घेतला व तो चितोडच्या रस्त्याला लागला.

काळोख पडल्यावर मुरारराव मुक्कामाला आला. अलकच्या निरोपाची आठवण होऊन तो निकडील सर्वांत उत्तम रजपूत सराईत गेला त्या ठिकाणीं आणखी तिघे प्रवासी होते. दोघे रजपूत व एक मराठा. मुरारराव आत शिरला त्या वेळीं त्यांतील एका रजपुताबरोबर त्या मराठ्याचें कडाक्याचे भांडण चाललें होतें. चिडीस जाऊन मराठ्यानें रजपुताच्या तोंडावर एक गुद्दा लगावला त्यासरशीं रजपूत युवक खाली पडला परत उठून तो त्याबद्दल वचपा काढणार, तोंच त्या दुसऱ्या रजपुतानें त्याला थोपवून धरलें, व त्याच्या कानांत कांहींसें सांगितलें. त्याबरोबर शांत होऊन तो रजपूत युवक मराठ्याजवळ आला व त्यानें मराठ्याला द्वन्द्वयुद्धाचें आव्हान दिलें. परंतु मराठ्यानें तें नाकारलें. तें ऐकून मुराररावाला आश्चर्य वाटलें. रजपुतानें मराठ्याच्या भित्त्रेपणाबद्दल तिरस्कार दर्शविला तेव्हां दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयानंतर अर्ध घटकेनें त्या सराईच्या पाठीमागें असलेल्या

पटांगणात द्वन्द्वयुद्ध खेळण्याचें त्या मराठयानें कबूल केलें; व ते तिघेही बाहेर गेले.

मुराररावाला या गोष्टीबद्दल कांहींच जिज्ञासा वाटली नसती; कारण त्यानें पुष्कळच द्वन्द्वयुद्धें पाहिलीं होतीं, व कांहींमध्ये त्यानें स्वतः भागही घेतला होता. परंतु तो रजपूत युवक निघून जात असतां, त्याच्या कमरपट्यांतून पडलेला एक लखोट्या मुराररावाला आढळला. तो त्यानें उचलून खिशांत ठेवला व ताबडतोब एका जासुदाबरोबर दुर्जनसिंगाला भोठ्या तांतडीनें कांहीं निरोप पाठविला.

दुसऱ्या दिवशीं भोठ्या पहांटे अलककुमारीसाठीं म्हणून मुरारराव परत त्या म्हणजे लक्ष्मणसिंहाच्या सराईत आला. त्या वेळीं त्याचें लक्ष्मणसिंहाबरोबर झालेलें भाषण प्रकरणाच्या प्रारंभीं आलें आहेच मुराररावाला एवढी यातायात करण्याचें कारण रजपूत युवकाच्या पट्यांतून पडलेल्या त्या उघड्या लखोट्यावर “ सरदार विजयसिंह चौहान ” हें नांव होतें.

प्रकरण दुसरें

आगमन

नुसना विचार करणे आता असह्य होऊन मुरारराव उठला व लक्ष्मणसिंहासह सराईच्या पायऱ्यांवर उभा राहून तो सिराहीच्या रस्त्याकडे उत्सुकतेने पाहू लागला, परंतु त्या रस्त्याने कोणीच येताना त्याला दिसेना. द्वन्द्वयुद्धाची वेळ जवळ येता येता मुराररावाची चळवळ वाढू लागली. “जर अलककुमारी इतक्यांत आली तर बहुतकरून तिचा भाऊ कांहीं युद्ध करणार नाही. उघडच आहे. मोंदेखील तसेंच केले असतें. मला जर अशी भगिनी असती तर द्वन्द्व-युद्ध खेळून, तिला या जगांत एकटी ठेवून जाण्याचें भलतेंच साहस मी कांहीं केले नसतें.” तो अर्धवट स्वतःशीं पुटपुटला. नुकत्याच दिशा उजळायला लागल्या होत्या, कटाळून मुरारराव आत जाणार तोच दोन इसम सराईकडे येताना त्याला दिसले. त्यांतला एक आदल्या दिवसाचा मराठा होता, व दुसरा त्याचा एखादा मित्र असावा अशी मुराररावानें अटकळ बांधली. “अरेरें, हे तिच्या अगोदर आले. काय करणार ! असो. आपल्या हातून होईल तें करावें, झाल. बाकी हा मराठा अगोदर भेटला हें एकंदरीत बरे झालें.” एवढें बोलून मुरारराव त्यांच्या जवळ जाऊं लागला. त्याच्या मनात कांहीं कल्पना येऊन तो थोडें हंसला. त्यानें आजूबाजूला पाहिलें. तो रजपूत कांहीं अद्यापि आला नव्हता, मग त्याला आज युद्ध करितां येत नाही असें सांगून जर आपण त्याच्याऐवजीं युद्ध केले तर ! पण नको, जर अलकला तें कळलें, तर तिच्या भावाच्या शीलाला मी कमीपणा आणला असें वाटून तिला माझा राग येईल. छे, तें ठीक नाही. असा विचार करून मुरारराव वाटेंतच थबकून उभा राहिला व त्या मराठ्यांना ओरडून म्हणाला, “अहो वीरहो, इकडे या जरा. मीही एक जातिवंत मराठाच आहे. तुम्हांला जर भूक लागली असेल तर इकडे येऊन कांहीं खा, अगर थोडा मोरावळा खाऊन पाणी प्या. माझें नांव मुरारराव माने ऊर्फ वीर मुरारराव.” त्या दोघां मराठ्यांनीं दचकून मुराररावांकडे पाहिलें. व त्यांतील एक जो द्वन्द्वयुद्ध खेळणार होता तो, मान देण्याच्या उद्देशानें किंचित् हंसून म्हणाला, “आपले आम्ही फार आभारी आहोंत; पण आम्हांला भूक अगर तहान कांहींच लागलेली नाही व वीर मुरारराव, कांहीं विशिष्ट कामासाठीं आम्ही इकडे आलों

आहों.” मुराररावांच्या वागणुकीत अशी कांहीं गोम होती कीं, त्याला एकदां पाहून तो अगदीं कमकुवत मनाचा आहे, असा पहाणाच्याचा समज होई; पण अधिक परिचयानंतर आपला तो समज चुकीचा आहे हें त्यांना कळून येई.

आपल्याला त्यानें अगदींच पुळचट ठरविलें आहे हें त्याच्या स्वरावरून नीट लक्षांत आलें असतांही मुरारराव पुन्हा म्हणाला, “अहो, पण त्या विशिष्ट कामा विषयींच मला कांहीं बोलायचें आहे, तेव्हा जरा इकडे या.”

एकमेकांत कांहीं कुजबुजून ते दोघे मुराररावाकडे येऊं लागले. आदल्या रात्रीचा तो मराठा उंच व षणींन गोरा असून तोंडावरून सुखभावी दिसत होता. तर दुसरा ठेंगणा व काळसर असून थोडा क्रूर दिसत होता. जवळ येतांच त्यानेंच बोलावयास सुरुवात केली. “आमच्याकडे याच कामाविषयीं बोलावयाचें आहे असें तुम्ही म्हणाला, तर हेंच म्हणजे कोणतें काम तें सांगा बघूं !”

त्या उंच मराठ्याकडे बोट करून मुरारराव म्हणाला, “याचा अपमान झालेला आहे व त्याबद्दलचेंच हें काम आहे नाहीं का ! इन्द्रयुद्ध खेळण्यासाठीं ते इकडे आले आहेत काय बरोबर ?”

“समजलें. पण कोणाबरोबर युद्ध करणार ?” कावेबाजपणानें त्या ठेंगण्या मराठ्यानें विचारलें.

“सरदार विजयसिंह चव्हाण ह्यांच्याबरोबर !”

अस्से ! मग आपण त्या रजपुताची वाकिली करावयास इकडे आलां आहांत कीं काय ?”

“नाहीं. मी माझ्या स्वतःच्या कामासाठीं इकडे, तुमच्याकडे बोलावयास आलों आहे.”

“म्हणजे ! तुम्हांला काय हक ?” उद्दामपणानें तो गुरगुरला.

“मी त्याच्या बहिणीचा एक हितचिंतक आहे.”

“त्याची बहिण !” आश्चर्यानें तो उद्गारला, व त्यानें आपल्या मित्राकडे पाहिले. त्या उंच मराठ्याचे डोळे एकाएकीं मृदु झाले; त्यानें आपली मान चट्दिशीं बाजूला फिरविली, परंतु त्या ठेंगू मराठ्याच्या मनावर कांहींएक परिणाम झाला नाहीं. अगदीं कुत्सित स्वरानें तो पुढें म्हणाला, “एहेड ! आपण त्याच्या बहिणीचे प्रियकर आहांत वाटतें ? तिच्या भावाची तिच्याविषयींची जबाबदारी आपणावर घेण्याइतका लाळघोंटेपणा आपण तिच्याकडे करीत असाल, नाहीं ?

अगदीं एकसारखा तिच्यापुढें गोंडा घोळतां ना? वाहवा, ठीक! हेऽहेऽहेऽऽ!” आपल्या तर्ककौशल्यावर व विनोदी भाषणावर खुष होऊन तो एकटाच हसत होता.

“मी तिच्याकडे लाळघोंटेपणाही करीत नाहीं व गोंडाही घोळत नाहीं. मी वीर मुरारराव आहे, समजलें?” मोठ्या कष्टानें राग आंवरून मुरारराव म्हणाला.

हे शब्द ऐकून तो उेंगणा मराठा हसतां हसतां थांबला, व काहींसा विचार करून म्हणाला, “वीर मुरारराव! आं! तिरंदाजींत आणि शब्दवेष करण्यांत नांवाजलेले वीर ते आपणच कीं काय?”

“होय, तोच मी!” आणि ह्या दोन गोष्टींत मुराररावाचा हात धरणारा त्या वेळीं खरोखरीच कोणी नव्हता.

“अरे वाः, खूप केलीत! राव आधीं तरी हें सांगवें कीं नाहीं? परंतु हें युद्ध लौकर आटोपलें पाहिजे. आणखी घटकाभरात कूच करण्याचा आमच्या वरिष्ठाचा आम्हाला हुकूम आहे आणखी पाव घटकेच्या आंत तो रजपूत आला तर ठीक, नाहीं तर आम्ही चाललो!”

“होय का? मग जरा आंत येऊन थोडें पाणी प्या, त्यामुळें तुमचें डोकें थंड होईल.” असें म्हणून मुराररावानें सराईच्या मालकाला तांब्या व पंचपात्री आणावयास सांगितलें. ते दोघे पाणी पीत होते. तोंवर मुरारराव रस्त्यावर एक फेरफटका करून आले. पहिल्यांदा त्यांना तिकडे चिट्पांखरंदी दिसलें नाहीं. पण थोड्या वेळानें बऱ्याच अतरावर धुळीचा एक अंधुक लोट दिसूं लागला. जर ती अलक असली तर आणखी अर्ध्या घटकेत ती इकडे पोंचेल मुरारराव आंत येण्यासाठीं वळणार, तोंच लांब उजव्या बाजूनें दोघे रजपूत इसम येतांना त्याला दिसले. बहिणीला उशीर होणार, पण भाऊ मात्र वेळेवर पोंचणार हें त्याला कळून चुकलें. मुरारराव आंत त्या उंच मराठ्याजवळ गेले, व म्हणाले, “द्वन्द्वयुद्धासारख्या नाजूक बाबतींत माझ्यासारख्या त्रयस्थानें काहीं बोलवें हें जरा विचित्र आणि उद्धटपणाचें दिसलें खरें; पण युद्धाला सुरुवात करण्यापूर्वीं तुम्हाला तुमच्या रजपूत प्रतिस्पर्ध्यांच्या बहिणीविषयीं काहीं सांगण्याची माझी इच्छा आहे.”

एवढा वेळ स्तब्ध असलेला तो उंच मराठा आतां पहिल्यांदाच बोलला, “त्याची बहीण! असल्या दुःखदायक गोष्टींत तिचें नांव कां बरें गोंवतां! तिचा काय त्यांत संबंध?” बहीण ह्या शब्द उच्चारतांना त्याचा आवाज फारच मृदु झाला.

“ तिचा त्यांत पुष्कळच संबंध आहे. तुम्हाला नाही का एकादी बहिण ? ”

“ आहे, आणि तीही फार लाडकी आहे; पण आजच्याप्रमाणे आपला भाऊ गमावण्याची वेळ तिच्यावर पुष्कळदां आलेली आहे, तशीच आतां त्याच्या बहिणीवर आली आहे. खरेंच सांगतो, देवाची शपथ आहे तुम्हाला. कृपाकरून आतां या वेळेला घराची किंवा बहिणीची गोष्ट माझ्याकडे काढू नका.”

“ मीं तुमच्या बहिणीविषयी कांहीं बोलत नाहीं, त्याच्या बहिणीविषयी बोलतो. मग तर झाले.” असें म्हणून मुराररावानें थोडक्या शब्दांत सिरोही-मषल्या अलकच्या वाड्याचें, स्वतः अलकचें, फक्त बंधुप्रेम जाणणाऱ्या तिच्या भावनाप्रधान अंतःकरणचें, व पुष्कळच वर्षांनीं भेटावयास येणाऱ्या प्रियबंधूची मार्गप्रतीक्षा करीत असलेल्या तिच्या आशातुर स्थितीचें चित्र त्यांच्यापुढें रेखाटलें आणि “ आतां मीं एवढें सांगितल्यावर त्या प्रेमळ भावंडांच्या भेटींत व्यत्यय आणण्याचें पातक तुम्ही कराल काय ? ” असा प्रश्न विचारला. प्रश्न अगदीं सरळ असल्यामुळें त्या मराठ्यानें कानांवर हात ठेवून लगेच उत्तर केले, ‘शिवशिव, काय हें विचारातां ? जर टाळणें शक्य असेल तर केव्हाही मीं हें नीच कृत्य करणार नाहीं ! ”

“ आणि तें टाळणें तुमच्या हातांत आहे.”

“ तें कसें काय ? ”

“ त्याची क्षमा मागितल्यानें.” मघांच्या सरळ प्रश्नापेक्षाही आतांचें हें सरळ उत्तर ऐकून त्या ठेंगू मराठ्यानें कपाळाला आंठ्या घातल्या, व तो आपल्या-शांच कांहीं पुटपुटला. त्या दोन मित्रांच्या स्वभावांतील ही तफावत पाहून मुराररावाला फारच आश्चर्य वाटलें. तो उदार मनाचा उंच मराठा आपल्या मित्राला डोळ्यानें दावून म्हणाला, “ तुम्हीं आतां वर्णन केलेल्या त्या कुमारीबद्दल मला फारच सहानुभूति वाटते, पण तिचा भाऊ माझ्याचसारखा सैन्यांत शिलेदार आहे ना ? मग त्याचा शब्द त्यानें पाळला पाहिजे. त्याला मारण्याची कांहीं माझी इच्छा नाहीं, फक्त माझे स्वतःचें रक्षण करण्याची तेवढी माझी इच्छा आहे.”

“ ठीक आहे; पण जर त्यानें तुम्हाला मारलें तर ? ”

“ तर जगांतला एक मराठा नाहीसा होईल ! ”

“ आणि जर तुम्हीं त्याला मारलें तर ? ”

“मीं तुम्हांला पहिल्यांदाच सांगितलें आहे कीं, त्याला 'मारण्याची' माझी इच्छा नाही. तें असो. पण माझ्या परिस्थितीत असल्यावर तुम्हीं क्षमा मागितली असती काय ?”

“जर माझी चुकी असती तर ती मी मोठ्या आनंदानें ती मागितली असती.”

“परंतु ह्या बाबतीत माझी कांहींच चुकी नाही. निदान असलीच तर त्याची आणि माझी दोघांचीही सारखीच आहे.”

यावर कांहीं न बोलतां मुराररावानें परत सिरोहीच्या रस्त्याकडे डोळे वळविले, तो धुळीचा लोट थोडा जवळ आल्यानें आतां जास्ती स्पष्ट दिसूं लागला होता; परंतु ते दोघे रजपूत तर आतां बरेच जवळ आले होते. शेवटचा प्रयत्न करण्याच्या उद्देशानें मुरारराव त्या उंच मराठ्याला म्हणाला, “तुमचें भांडण कांहीं राजकारणावरून सुरू झालें, होय ना ? प्रारंभी कांहीं ते व्यक्तिविषयक नव्हतें.” “होय, त्यानें माझ्यावर असत्यवादीपणाचा आरोप करीपर्यंत तें व्यक्तिविषयक नव्हतें. कबूल !”

“आणि त्यासाठीं तुम्हीं त्याच्या तोंडावर गुदा लगावलात ?”

“असला अपमानास्पद शब्द ऐकून कोठलाच बाणेदार मराठा स्वस्थ बसणार नाही !”

“खरें आहे. मीही असला अपमान निमूटपणें गिळणार नाही; परंतु त्याच्या तोंडावर गुदा मारल्यानंतर त्याचा प्राण घेण्याविषयीं मग मी विशेष उत्सुक राहणार नाही.”

“मीही त्या बाबतीत उत्सुक नाही.”

“मग तुम्ही क्षमा कां बरें मागत नाही ? मागाल काय ?”

“हो-य.” जरा विचार करून अनिच्छेनें तो उमदा मराठा म्हणाला. हें उत्तर ऐकून त्याचा मित्र त्राग्यानें दूर जाऊन उभा राहिला त्याला जाताना पाहून जरा हंसून तो उंच मराठा म्हणाला, “जर मला किंवा माझ्या शिल्लेदारीला कोणत्याही रीतीनें कमीपणा येत नसेल तर मी क्षमा मागायला तयार आहे.”

अत्यंत उत्सुकतेनें त्याचा हान घेऊन मुरारराव म्हणाला, “एकाद्या उमद्या शूराला योग्य असेंच हें उत्तर आहे. तुम्हीं यापेक्षा जास्ती कांहीं करावें अशी माझी मुळींच इच्छा नाही.”

“पण समजा, जर मीं केलेलें विवेचन त्यानें ऐकून घेतलें नाही तर ?”

“ त्याची काळजी नको. मी त्याला ऐकून ध्यावयाला लावीन.” ही खात्री देतांना अलकनं दिलेल्या फुलांबरोबरचा निरोप मुराररावाच्या मनांत घोळत होता, व त्यासाठी तरी तिचा भाऊच्या मराठ्याचें विवेचन ऐकून घेईल असें त्याला वाटलें, आणि तो तसें उघड बोलला. तें ऐकून तो मराठा म्हणाला, “ त्याच्या बहिणीकडून निरोप ? अहाहा ! हें ऐकून मला फार आनंद वाटतो. केलेला आहे त्याहून अधिक अपाय मी त्याला किंवा त्यानें मला करावा अशी माझी खरोखरीच इच्छा नाहीं. अशा कामांत जोडीदार म्हणून बरोबर आणावयाला हा माझा मित्र अगदीं योग्य नाही हे मला कळतें तो पूर्ण विश्वासू व शूर असला तरी पण फार तापट डोक्याचा आहे ” हें शेटलें वाक्य तो अगदी हलक्या स्वरांत बोलला. त्यावर मुरारराव उद्गारला “ ताहण्यांतील रक्त असेंच नेहमी सळसळत असतें, नाहीं ? ”

ते खरें, पण माझ्या दुसऱ्या कोठल्याही मित्राला फुरसद न झाल्यानें ह्याला आणावा लागला आपल्याला लागेल असें तर तो काहीं बोलला नाहीं ना ? तसें असल्यास मला फार वाईट वाटेल.”

“ छे-छे, तसें काहींच नाहीं ” परंतु एवढ्यांत ज्याच्याविषयीं ते बोलत होते तो ठेंगू मराठाच तिकडे आला, व आपल्या मित्राकडे जाऊन म्हणाला “ मग एकूण तुम्ही क्षमा मागणारच ? ”

“ होय. तुम्हाला गुद्दा लगावल्याबद्दल माझ्या मित्राला वाईट वाटतें एवढाच माझा निरोप तुम्हीं त्याला कळवायचा.”

“ एवढाच ? आणखी नाहीं ना काहीं ? ”

“ नाहीं.”

“ आणि जर त्यानें हें ऐकून घेतलें नाहीं तर ? ”

“ तर मी योग्य त्या रीतीनें माझ्या शीलाचें व प्राणाचें सरक्षण करीन.”

“ ओ ! मग हरकत नाहीं. सांगेन मी त्याला तुमचा निरोप, खुषीनें सांगेन.”

“ अस्सें ? ते कसें काय बुवा ? ” मुराररावानें आश्चर्यानें प्रश्न केला.

“ कसें काय म्हणजे ? तो रजपूत हा निरोप कधींच ऐकून घेणार नाहीं.” एवढें बोलून त्यानें दोन उत्तम तिरकमठे मुराररावाला दाखविले. ते तिरकमठे हातांत घेऊन मुरारराव म्हणाला, “ तुम्ही हे वापरणार ! ”

“ होय. दुसऱ्या कसल्याच शस्त्रांची जोडी आयत्या वेळीं आम्हांला मिळेना. बाकी ही जोडी उत्तमपैकी आहे ! ”

मुराररावानें आतां त्या उंच मराठ्याला विचारलें, “ बरें, वेध करण्यांत तुमचा नेम कसा काय आहे ? ”

“ चांगलासा नाही कांहीं ! ”

“ खूप आहे बुवा ! मग तुमच्यासारख्यांच्या हातून असल्या तिरकमठ्यानें अचूक लक्ष्यवेध होणार.” तिरकमठे खालीं ठेवीत असतां सहज मुराररावाचें लक्ष एका तिरकमठ्याच्या दांड्यावरील नक्षीकडे गेलें. त्या नक्षीमध्ये “ शिलेदार विश्वासराव शिकें ” असें नांव कोरलेले होतें. हे दोघे मराठे कोण असावेत याबद्दल मुराररावाला फारच जिज्ञासा लागून राहिली होती. कारण आपापसांत बोलतांना सुद्धां एकमेकांना नांवानें हांक न मारण्याची सावधगिरी ते बाळगत होते. “ माझी खात्री आहे, कीं नवशिका इसम या तिरकमठ्यानें लक्ष्यवेध करील- तुमच्या प्रतिपक्ष्याला मारावें अशी तुमची इच्छा आहे काय ? ” मुरारराव त्या उंच मराठ्याला म्हणाला.

“ नाही ! ”

“ अच्छा, मग नेम अचूक कसा मारावा त्याचप्रमाणें तो अचूक कसा चुकवावा तें मी तुम्हाला सांगतां. एका. लक्ष्याच्या उजव्या बाजूला दोन हात लक्ष्य कल्पून जर बाण मारलात तर वेध अचूक होईल ! ”

“ अस्सं ! बरें, आतां नेम कसा चुकवावयाचा तें सांगा बघूं.”

“ सरळ त्याच्या काळजावर नेम धरून मारा, म्हणजे तो पूर्ण निर्धास्त ! ” मुरारराव ऐटीत म्हणाला.

“ ह्या माहितीबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. परंतु माझा प्रतिपक्षी जे इतक्यांत आला नाही तर मला तसेंच जावें लागणार.” तो उंच मराठा हे शब्द बोलतो तोंच त्याच्या मित्रानें त्या दोघां रजपुतांना येतांना पाहिलें व तो म्हणाला, “ ध्या, हाच ना तुमचा प्रतिपक्षी ? ”

“ होय.” असें म्हणून तो उंच मराठा घाईघाईनें पुढें बोलला, “ वीर मुरारराव, आपले माझ्यावर फार उपकार झाले आहेत आणि तरीही आमचीं नांवां आम्हांनीं तुम्हाला सांगितलीं नाहीत ह्याबद्दल क्षमा करा व कृपा करून आमचे चेहरे विसरून जाण्याचा प्रयत्न करा. कारण आमच्या वरिष्ठांना जर ह्या दंडयुद्धाबद्दल कळलें तर आम्हांला बडतर्फ करण्यांत येईल.”

“तुम्ही काहीं काळजी करूं नका. तुमची माझी भेट झाली होती हें बहुत-करून आजच्या आजच मी विसरून जाईन.” मुरारराव उत्तरला.

“मुरारराव, तुम्हांला दिलेलें वचन मी विसरणार नाहीं. कारण तो माझा एका मराठ्याचा-शब्द आहे.” एवढें बोलून तो उंच मराठा आपल्या मित्रासह युद्धाच्या जागेकडे गेला. ते दिसेनासे झाले तोंच ते दोघे रजपूत सराईजवळ येऊन पोहोचले; परंतु सिरोहीच्या रस्त्यावरला तो धुळीचा लोट अजून जवळ जवळ कोसभर दूर होता. तिकडून जवळच असलेल्या एका उंचवट्यावर चढून मुरारराव लांबवर पाहूं लागला. धुळीच्या लोटांत त्याला आतां काहीं आकृति दिगूं लागल्या. त्यात अलक असेल काय ! जर त्या दोघां भावंडांची भेट झाली तर अलकसाठी तिचा भाऊ माघार घेईल काय, इत्यादि विचार करीत मुरारराव सराईकडे परत फिरला. अलकच्या भावाला काहीं तरी सांगावें किंवा त्याच्याबरोबर येणाऱ्या त्या रजपूताशी तरी निदान बोलवें अशा हेतूनें मुरारराव त्या दोघांच्या जवळ जाणार तोंच अलकचा भाऊ आपल्या मित्राकडे काहींसें बोलला. मुराररावाला ते शब्द नीट ऐकूं आले.

“ध्यानांत ठेव किसनसिंह. आपण काळाच्या दाढेंत जात आहांत !”

प्रकरण तिसरें काळाच्या दाढेंत

ज्या इसमाला उद्देशून हे अशुभ शब्द उच्चारले गेले तो इसमही एक शिलेदारच होता. किंचित् हंसून त्यानें उत्तर दिलें, “ विजय, तसें जर नसतें तर मी तुझ्याबरोबर इकडे आलोंच नसतो. कालच्या त्या अपमानकारक कृत्याबद्दल सूड उगविण्याचा हा एकच मार्ग आहे.” विजयसिंहाच्या तोंडावरल्या काळ्या डागाकडे अर्थपूर्ण दृष्टीने पहात तो पुढे म्हणाला, “ आणखी हें पहा विजय, ह्या बाबतींत तूं माझ्यावर पूर्णपणें विसंबून रहा मी सांगेन त्याप्रमाणे वाग.”

“ अगदीं खुषीनें. माझ्या तोंडावर गुद्दा लगावणारा तो इसम माझ्यासमोर आला, कीं बस्स. मग मी आहे आणि तो आहे.” दांतओठ चावून विजयसिंहाने आपली मूठ वळली फार उत्सुकतेमुळे त्याचे तोंड फिकट दिसत होतें. बहिणी-प्रमाणें-अलकप्रमाणें-त्याचेही डोळे काळेभोर व तेजस्वी होते. त्यामुळे आता त्याच्या फिकट वर्णांत व तोंडावरल्या त्या काळ्या डागात आणि तसल्याच काळ्या डोळ्यांत फारच तफावत दिसू लागली त्याचा स्वरही पुष्कळच अलक-च्या स्वरासारखा होता. त्या दोघांचें भाषण अर्धवट ऐकून व अर्धवट तर्काने जाणून त्यांच्याशीं बोलण्याचें काम फार जड जाणार हे मुराररावाच्या मनात आलें. तरीपण पुढें होऊन त्यानें विजयसिंहाशीं बोलण्याची आपली इच्छा दर्शविली. तें पाहून जरा घुटमळून विजयसिंह म्हणाला, “ आपण जरा थांबा. पलीकडे उभ्या असलेल्या मराठा इसमाशीं माझे कांहीं जरूरीचें काम आहे, तेवढें आटोपून मी आपल्याकडे येतो ” व त्यानें पटांगणांत वाट पहात असलेल्या त्या दोघां मराठ्याकडे बोट केलें.

“ जर माझे काम कशाविषयी आहे ते तुम्हांला कळेल तर मला वाटतें तुम्ही आताच ते ऐकून ध्याल. तुम्हांला कांहीं निरोप सांगावयाचा आहे.” मुरारराव पुन्हा म्हणाला.

विजयसिंहाचा भिन्न किसनासिंह मुराररावाकडे वळून, शिलेदाराला उचित अशा मोजक्या शब्दांत म्हणाला, “ मला वाटतें मी आपल्याला एकदां पाहिलेले आहे. आपण सुमारे सहा वर्षांपूर्वी अबूकडील जंगलांत वाघाची शिकार केली होतीत काय ? ”

“ होय, केली होती; पण—हां, बरोबर. मी आतां ओळखलें आपल्याला. आपण शिलेदार किसनसिंह राठोड.”

“ तर मग आपण दख्खनचे वीर मुरारराव ! आपला चेहरा मी किंचित् विसरलों होतो खरा, पण त्या वेळीं आपण एका डाण्या वाघाला तरवारीच्या पहिल्या फटक्यामरशा मारलें होते, तें मात्र माझ्या पुरें लक्षात आहे. विजय, या युद्धात हे तुझे प्रतिपक्षी नाहीं ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट आहे. मुरारराव, हा माझा मित्र, विजयसिंह चौहान ”

कित्येक वेळा मनुष्याला मोठ्या मजेदार रीतीने काहीं टोपणनावे मिळतात. एकदा कधी सहज मुराररावाच्या नावामागे लावलेला “ मराठावीर ” हा शब्द आता अवध्या दक्षिणेंत त्याच्या नावामागे जोडलाच गेला जणु काय ते त्याचे आडनावच.

किसनसिंहानें दोघाची ओळख कसून घिन्यावर मुरारराव विजयसिंहाला म्हणाला, “ क्षणभर जरा वाट्टेला येता का ! तुम्हाला काहीं निरोप सांगावयाचा आहे.”

तें ऐकून किसनसिंह बोलला, “ हो, जबर जा विजय मलाही त्या मराठ्या-बरोबर काहीं बोलवायचें आहे. नेव्हा तुजी काहीं जरूरी नाही ” व तो त्या दोघा मराठयाजवळ निघून गेला.

“ तुम्ही मला निरोप सांगणार आहात ! कोणाचा, कोणाचा तो ? ” विजयसिंहानें विचारलें. वयाने जरी तेव्हास वयाचा असला तरी विजय एखाद्या बालकासारखा कोंबळा दिरो. प्रश्न विचारताना त्याने उत्तर ताडले असावे असे त्याच्या चेतेंवरून दिसलें कारण त्याच्या विचाराने जरा वर दिसणाऱ्या त्याच्या डोंब्यात आता अगदी मृदु तेज आल्याने ते फारच सुंदर दिसत होते.

“ तुम्ही शिलेदारीचा पेशा पत्करलात त्या वेळेस जी बालिका होती, पण मध्या जी युवती आहे तिचा निरोप आहे तो. तुमच्या जुन्या वडिलोपार्जित वाड्याच्या दारात तुमची वाट पहात असलेली कालच मी तिला पाहिली होती नेव्हा जर तो मराठा काहीं तडजोड करित असेल, तर तिची आठवण करा व तिच्यासाठी ती तडजोड मान्य करा. ह, ही थ्या तुमच्या यद्दिणीची प्रेमाची देणगी ” आतां सुकलेली व त्यामुळें जास्तीच सुगंधित झालेली अलकने दिलेली ती गुले मुराररावानें विजयसिंहाच्या हातांत दिली. नंतर त्यानें अलकचा निरोपही त्याला हृदयस्पर्शी स्वरात सांगितला.

अलक व तिचें गाढ बधुप्रेम याच्या आठवणीने मुराररावाला आज अगर्दी वेगळाच इसम बनविले. नेहमीचा सडेतोड व धाट शिपाईगडी आज प्रेमळ हृदयी पण मित्रा कवि बनला होता

“ माझ्या वहिणीकडून ? माझ्या अलककडून ? ” अत्यंत प्रेमानें विजयाने त्या फुलांचें चुंबन घेतलें. व त्याबरोबर त्याचे डोळे प्रेमाश्रूनीं भरून आले.

“ तिच्यासाठी तडजोड करू ! होय-खरंच ! ” परंतु कपाळावरून सहज हात फिरविताना विजयाच्या हाताला तो वण लागला. त्याबरोबर डोळ्यातील प्रेमाश्रू जागच्याजागीं सुकले, व त्याची मुद्रा पूर्ववत् कर्तव्यकठोर झाली.

“ आपल्या लाडक्या वहिणीची आठवण ठेवाल ना ? ” विनवणीच्या स्वरांनें मुरारराव म्हणाला.

“ होय, माझ्या वहिणीचीं मी जन्म आठवण ठेवांन ! पण त्याच्याकडून झालेला हा अपमान असाच गिळून जर मी निर्लज्जासारखा तिच्याकडे गेलों तर माझी शूर अलक माझ्याकडे नुसता दृष्टिक्षेपही करणार नाहीं ”

मुरारराव यावर काहीं बोलणार तोच किसनसिंहाची हांक ऐकू आल्यामुळें विजयच पुढे म्हणाला “ हें दृढ सपण्यावर माझ्या वहिणीचा दूत आल्याबद्दल मी आपले आभार मानीन. आपण काहीं काळजी करू नका. अलकनें दिलेलीं हीं फुलेंच माझे संरक्षण करतील.” अगर्दी हलक्या हातानें तीं फुले आपल्या छातीवर लटकवून विजय पटांगणाकडे गेला.

मुराररावानें सिरोहीच्या रस्त्याकडे पाहिलें तो धुळीचा लोट आता अर्ध्या कोसावर होता, म्हणजे आणखी पाव घटकेच्या आत अलक पोहोचेल. अगर्दीं अल्प वेळ, पण त्याच्यावर एका भावाचे आयुष्य अवलंबून होतें.

द्वन्द्वयुद्ध पहाण्यासाठी मुरारराव पटांगणात एका बाजूला उभा राहिला. तो उच्च मराठा जमिनीवरले खडे हातात घेऊन झेलकत उभा होता मुराररावाच्या शब्दावरून या बाबतीत काहीं तडजोड होणार असें वाटल्यावरून बाह्यतः तो निर्धास्त दिसत होता, तरी पण आपला मित्र किसनसिंहाशीं काय बोलतो सवरतो इकडे त्याचें पूर्ण लक्ष होते. याच्या अगर्दीं उलट विजयसिंहाची स्थिति होती. आपल्या प्रतिपक्ष्याबरोबर लढण्यासाठी उत्सुक होऊन तो न्याच्याकडे व किसनसिंहाकडे आळीपाळीनें बघत होता. मुराररावाच्या मनाची स्थिति विचित्रच झाली होती. तडजोड करण्याच्या आपल्या प्रयत्नाचा काहीं उपयोग होईल कीं

नाहीं अशी त्याला भीती वाटू लागली. किसनसिंह त्या उंच मराठ्याला म्हणाला, “अद्यापि तुम्हीं आपलें नाव मला सांगितलें नाहींत. माझे नाव शिल्लेदार किसनसिंह राठोड.”

“माझे किंवा माझ्या मित्रांचें कोणाचेंच नाव कळविण्याची माझी इच्छा नाहीं. जर वरिष्ठांना याविषयी कळलें तर आम्हांला वडतर्फ करण्यात येईल. “तो ठेंगू मराठा म्हणाला. “हें ऐकून किसनसिंहाला फार राग आला, परंतु तो आंवरून त्यानें म्हटलें.” ते काहीं असलें तरी आपलें नाव सांगण्याइतका विश्वास तुम्हीं माझ्यावर टाकावयाला हवा होत! अशा परिस्थितींत युद्धाच्या नियमाप्रमाणें आह्वान परत घेता येतें, पण पोषाखावरून तुम्ही सभ्य दिसतां म्हणून मी या वेळीं तसें करित नाहीं नेव्हां आपण आतां कामाला लागू या. हा माझा मित्र तुमच्या मित्राबरोबर तरवारीनें किंवा भाल्यानें युद्ध करावयाम गृपी आहे. त्या प्रत्येक शस्त्राचा एक एक मारखी जोडी मी आणलेली आहे. हे, वेळा यांतलीं कोठलीं तुम्हाला पसंत येतात ?”

“कोठलींच नाहींत मी आपल्याबरोबर तिरकमठ्याची एक जोडी आणलेली आहे, त्यानें युद्ध करावयाला काहींच हरकत दिसत नाहीं.” आपल्या दूरदर्शापणाचें आपणच हंगून कौतुक करित त्या ठेंगण्या मराठ्यानें दोन तिरकमठे दाखविले.

“जर अशाच स्वरांत हा मराठा वोटत राहिल तर पुढल्याच क्षणीं दोन बाजूंचे हे दोघे दुष्यम प्रतिपक्षीच लढायला प्रारंभ करतात.” मुरारराव हळूच लक्ष्मणासिंहाला म्हणाला, परंतु सुदैवानें मुराररावाचा तर्क काहीं खरा झाला नाहीं.

“उत्तर द्विदुस्थानात आपापसातील असले तट्टे सभ्य लोंक तरवारींच्या साहाय्यानें मिटावितात.” एवढेंच यावर किसनसिंहानें उत्तर केले.

“काहीं असलें तरी तुमच्या मित्रांनें माझ्या मित्राला आह्वान दिले आहे, मला याविषयी फार समजत नाहीं, तरी शस्त्रें पसंत करण्याचा हक्क ह्यावेळीं आम्हांला आहे एवढें मला कळते. आणि म्हणूनच मी तिरकमठे पसंत करितों. दुसरे असे कीं, आम्हांला आता वेळ फारच थोडा आहे, ५ तेवढ्या वेळात मी पसंत केलेल्या शस्त्राच्या साहाय्यानेच मात्र या युद्धाचा निकाल होऊ शकेल” तो ठेंगू मराठा म्हणाला.

“अच्छा, मी माझा शब्द मागें घेतों. तुमच्याचसारखें होऊं या. आम्ही तिर-

कमठ्यानेच खेळं.” ते तिरकमठे जरा तपासून किसनसिंह पुढे म्हणाला, “ मला वाटते की, या शस्त्रांनी लक्ष्याचा अचूक वेध होणे जरा कठिण आहे तुमच्या मित्रांनं ही कधी वापरली आहेत काय ? ” “ वापरली असल्यास मला तरी निदान ठाऊक नाही ” असे उत्तर देऊन आपल्या मित्राकडे वळून पहात त्या ठेंगू मराठ्याने विचारले. “ तू वापरली आहेस का कधी असलीं शस्त्रे ? ”

“ छे: आजवर कधीच नाही.” त्याच्या मित्रांनं न ढगमगतां उत्तर केलें

“ ठीक आहे तर, आम्ही हेंच वापरू;” किसनसिंह म्हणाला

पहिल्यांदा किसनसिंहानें तरवार उचललेली पहातांच विजयाने आपला शिलेदारी पोषाख उतरला व अंगांत फक्त सुरवार व सैल सदरा एवढेच ठेवून तो ताठ उभा राहिला जणुं काय तारुण्याचें उपमानच ! परंतु आतां किसनसिंहानें तिरकमठा उचलतांच विजयानें आपला पोषाख चढवला, व आपल्या प्रतिपक्षाला “ लक्ष्य ” दियून नये म्हणून त्यानें कबरेपायून वरच्या भागांत कोठेंही पांढरा डाग ठेवला नाही. फक्त त्याच्या छातीवर थोडी पांढरट जागा होती, कारण तेथे अलकनें दिलेलीं फुले त्यानें लटकविलीं होतीं

सराईचा मालक, लक्ष्मणसिंह रक्तपाताच्या कल्पनेनें जरा भावावला होता; तरी आपलें कर्तव्य न विस्मरता तो सुराररावाला म्हणाला “ जर ह्या दोघां पैकीं एखादा जखमी झाला तर माझ्या सराईत एक स्वच्छ नवा कोरा विछाना आहे. तो आतांच इकडे आणला तर वरं नाही का ? या मराठ्याकडून मी अगदीं अल्प पैसे घेईन, व या रजपुताकडून तर काहींच घेणार नाही कारण तुम्ही याला ‘चौहान’ म्हटलेले मी ऐकले आणि त्या थोर नांवासाठी कोणीही रजपूत आपल्या हातून होईल तें कशीलच सराईच्या एका म्हाताऱ्या मालकासाठी तुम्हीं एवढें करूच. जखमी इममाला शहरांत वेंद्याकडे नेण्यापेक्षा हें जास्त बरं नाही का होणार ? ”

हे शेंवटले जव्हद ऐकून सुरारराव दचकला युद्धाची वेळ पुढे ढकलण्याचा एक उपाय त्याला मापटला, व मध्यांच्या परिस्थितीत या उपायामुळे युद्धच थांबलें अगते “ लक्ष्मणसिंह ! केवढे उपकार केलेस तू हे माझ्यावर ? तुझ्या या तरतरीत डाक्याला हे जीर्ण शरीर अगदीं शोभत नाही.” एवढें घाईघाईनें बोलून सुरारराव जवळजवळ धांवतच पटागणाकडे निघाला.

युद्धाची तयारी चालली होती. एवढ्यांत सुरारराव किसनसिंहाकडे येऊन पोहों

चला व त्याला म्हणाला, “ त्रयस्थ असून मी मध्ये बोलतो ह्याबद्दल मला क्षमा करा, पण असल्या बाबतीत बहुतेकरून त्रयस्थांचेच सर्व गोष्टीकडे लक्ष पोंचते. विश्वबंधुत्वाच्या नात्याने मी विचारतो की, तुम्हीं युद्धाच्या नियमाप्रमाणे इकडे वैद्य कसा ठेवला नाहीत ? ”

आजुबाजूला पाहून किसनसिंह म्हणाला, “ खरें सांगितलेंत मुरारराव ! या मराठ्यांनी आपला सैन्यांतला वैद्यवुवा आणला असेल अशी माझी हा वेळपावेतो कल्पना होती.

“ आणि आमची तुमच्या हाकिमावर भिस्त होती ” तो ठेंगणा मराठा उद्गारला.

“ आम्हीं त्याला आणला असता, पण आज एकाएकी त्याची प्रकृति नादुरुस्त झाली. ”

“ आणि इतक्यात आम्ही कूच करणार असल्यामुळे आमच्या वैद्याला फुरसत झाली नाही. त्याला जर जास्त आग्रह केला तर उगीच गाजावाजा होऊन वरिष्ठांच्या कानांवर ही गोष्ट जाईल म्हणून आम्हांला तसें करतां आले नाहीं.”

एवढें भाषण झाल्यावर ते दोघे आपापल्या मित्राचा विचार घेण्यास गेले थोड्याच वेळानें किसनसिंह परत येऊन मुराररावाला म्हणाला. “ कांहीं झालें तरी युद्ध करायचेच असें माझ्या मित्राचें म्हणणें आहे ”

“सऱ्यां ही प्राणार्शी गाठ आहे. अशावेळीं वैद्याविषयीं कोण विचार करतो ? ” विकट हास्य करून विजय म्हणाला. तें ऐकून तो ठेंगू मराठा म्हणाला, “ ठीक आहे. एका पक्षाला जर हरकत नाही तर दुसऱ्या पक्षालाही अर्थातच नाही. त्यामुळे रजपुताला जशी वरी पाईट संधि मिळेल तशीच मराठ्यालाही मिळेल. वैद्य असो वा नसो, आम्ही आता लढणारच ! तेव्हां नाणें उडवून आपण जागा ठरवू या तर. लौकिक आटपा. कारण कूच करण्याचें पाहिलें शिंग वाजलेलें मीं आतांच ऐकलें. (आपल्या मित्राकडे वळून) तुमची ती शकुनी मोहोर मला द्या. खात्रीनें तुम्हालाच छायेची जागा मिळेल.” उंच मराठ्यानें आपल्या खिशांतून मोहोर काढून दिली. एका क्षणानें त्याच्या मित्रानें ती वर उडविली. मराठा जिकला. बारा पावलें अंतर ठरलें व दोन दगड ठेवून त्या दोघांची पवित्र्याची जागा ठरवून टाकण्यांत आली. तो उंच मराठा व विजयसिंह आपापल्या जागेवर उभे राहिल्यावर, त्यांच्या मित्रांनीं

तिरकमठे त्यांच्या हाती दिले. नंतर त्या ठेंगू मराठ्यानें ती शकुनी मोहर आपल्या मित्राला परत दिली. त्या उंच मराठ्यानें आपल्या उजव्या खिशांत ती ठेविली. व तो आपल्या मित्राच्या कानांत कांहीं पुटपुटला. असंमतिदर्शक कांहींसिं बोलून ठेंगू मराठा पटांगणाच्या मध्यभागी येऊन उभा राहिला व किसनसिंहाला हांक मारून पूर्ण निष्कालजी स्वरांत म्हणाला. “ तुम्हांला सागावयाचें राहिलेंच कीं, युद्धाला सुरुवात करण्यापूर्वी क्षमा मागावयाची माझ्या मित्राची इच्छा आहे ”

“ क्षमा मागावयाची : ” किसनसिंह आश्चर्याने उद्गारला.

“ होय. त्यानें आपल्या वतीनें तुम्हांला कळविण्यास मला सांगितलें आहे कीं, त्यानें ह्या तरुण रजपुताला गुद्दा लगावला, त्याच्या डोक्याच्या खाली त्यामुळें डाग पडून त्याच्या रूपांत व्यंग दिसू लागलें याबद्दल त्याला फार वाईट वाटतें ” अत्यंत कुत्सित रीतीनें व हेटाळणीने बोलल्यामुळें हे शब्द फार अपमानकारक भासले. एवढेंच नव्हे तर ते तसे भासावे या उद्देशानेंच त्या ठेंगू मराठ्यानें उच्चारले होते असेंच मुराररावाला वाटले.

“ ठीक आहे तुम्हीं आपलें काम केलेत आता माझे बोलणें ऐका. तुमच्या मित्राला क्षमा मागायची आहे ! ठीक, त्याला येऊन माझ्या शेजारी उभा राहूं द्या, व माझ्या मित्रानें तस्साच मारलेला गुद्दा त्याला सहन करूं द्या आणि गुद्दा लगावून झाल्यानंतर माझा मित्रही तडजोड करील.” सावकाशपणें एक एक शब्द उच्चारित किसनसिंह म्हणाला. त्यांचे भाषण चाललें असता तेंचें भाषण शांतता पसरली होती. ते संपताक्षणीच तो ठेंगू मराठा मूठ वळून किसनसिंहाच्या अंगावर धांवला, पण त्या उंच मराठ्यानें आपल्या मित्राला बाजूला सारलें, व तो किसनसिंहाच्या समोर उभा राहिला. हे भाषण ऐकत असतां रागानें व लजेनें तांबडेंलाल झालेलें त्याचे तोंड आतां पांढरें फटफटीत पडलें होतें. जोरानें श्वासोश्वास करित तो म्हणाला, “ असे कुठ्यासारखे रडे खाण्याची तुम्हां रजपुतांना संवय असेल, पण आम्हीं मराठ्यांना ती अद्यापि पैदा केली नाही ” विजयाकडे वळून, “ तुम्हांला माझा प्राण घ्यावयाची इच्छा आहे ना ! आतांच ती संधि मी तुम्हांला देतो. पण त्याबरोबर मीही तुमचा प्राण घेण्याचा प्रयत्न करणारा ! ” कांहीं एक उत्तर न देतां विजय किसनसिंहाकडे वळून म्हणाला, “ तिरकमठा इकडे कर पाहूं.”

मुराररावानें जर त्या उंच मराठ्याला विजयाची क्षमा मागावयास सांगितलें

नसतें तर किसनसिगाकडून असें अपमानकारक उत्तरही आलें नसतें व त्या उंच मराठ्याच्या फक्त आपला प्राण इच्छेचें रक्षण करण्याच्या आपल्या प्रतिपक्षानें प्राण घेण्याच्या इच्छेत रूपांतरही आलें नसतें. तेव्हां आपल्या तडजोड करण्याच्या प्रयत्नामुळेच अलकच्या भावांचे प्राण जास्ती धोक्यांत आले हें पाहून मुराररावला काय वाटलें असेल ?

तो उंच मराठा आतां मुराररावाजवळ येऊन हलक्या स्वरांत म्हणाला, “ मीं तुमचें एक वचन पाळले. त्याच्यापासून काय निष्पन्न झालें तें आतां दिसलेंच. तेव्हां पहिल्या वचनाचा निकाल लक्षांत घेतां, मीं दुसरें वचन पाळणें शक्य नाहीं हें तुमच्या लक्षांत आले असेलच. लक्ष्य कसें चुकवावें हें तुम्हीं मला सांगितलेंत, त्याच वेळीं लक्ष्याचा अचूक वेध कसा करावा हेंही सांगितलेंत. दोन हात उजव्या बाजूला लक्ष्य कल्पून दाण सोडावा म्हणजे अचूक वेध होतो आणि मधील अंतरही बारा पावलेच असावें नाहीं का ? ठीक आहे, या माहितीबद्दल मी आपला फार आभारी आहे, मुरारराव ! ”

बिचारा मुरारराव ! त्या मराठ्याला ही माहिती जर त्यानें कळविली नसती तर अलकच्या भावांच्या प्राणांला फार कष्टन थोका नव्हता

परंतु तो उंच मराठा फार उमया स्वभावाचा होता. अशा प्राणसंकटाच्या वेळींसुद्धा मराठ्यांचा नैसर्गिक निःपक्षपातीपणा तो विरारला नाहीं. किसनसिहाला उद्देशून तो मोठ्यानें म्हणाला, “ त्या बाबतींत मी कोणचाही अयोग्य फायदा घेणार नाहीं. थोड्या वेळापूर्वी ह्या वीर मुराररावांनीं हे तिरकमठे पाहून आपलें मत दिलें की, ते दोनही लक्ष्याचा वेध न करता दोन हात डाव्या बाजूला वेध करितात.” तो स्वतःशीच पण मोठ्यानें पुढे पुढपुढला, “ देवा, माझ्या बहिणीला संभाळ.” कारण आतांच्या ह्या आपल्या शब्दांनीं आपले प्राण जास्ती धोक्यांत आले हें तो समजून होता, व आपली लाडकी बहिण पुन्हा कधीं आपल्याला दिसेल तरी कीं नाहीं अशी त्याला साहजिक भ्रांति वाटली.

किसनसिहाला त्याची ही माहिती खरीच वाटेना. म्हणून त्यानें प्रश्नार्थक नजरें मुराररावाकडे पाहिले. तेव्हां मुरारराव म्हणाला, “ हे शब्द अगदीं खरे आहेत. ते दोनही तिरकमठे मीं पाहिले आहेत. त्या मराठ्याच्या हातांतील नांव असलेला तिरकमठा लक्ष्याच्या दोन हात डाव्या बाजूला वेध करील. पण दुसऱ्याची तितकी खात्री नाहीं. तो मुरारें दीड पावणे दोन हात डाव्या बाजूला वेध करील.

माझे निशाणबाजीचें कौशल्य तुम्हांला ठाऊकच आहेच.” बोलणें संपतें न संपतें तोंच मुराररावाला घोड्यांच्या टापांचा दूरवर आवाज ऐकू आला. ती अलकच असणार असें वाटून तो अक्षीर झाला. अरेरे ! आपलें अनुभवीक ज्ञान त्या दोघांच्या मृत्यूला कारणीभूत होणार तर !

किसनसिंह त्या उंच मराठ्याजवळ येऊन म्हणाला, “ मला आपल्या उमद्या स्वभावाची जर ओळख असती तर आपल्याला लागण्यासारखें मघां मी बोललोच नसतो. पण खरेंच सांगतां, मघा आपल्याला लागले नसतील तेवढे ते शब्द मला आतां झोंवताहेत ! ”

मुरारराव वाजुच्याच एका उंचवट्यावर उभा राहून टेहळू लागला. अगदी पहिला अलकचा घोडा होता ती भरधाव येत होती. कारण, ती आल्यास विजयाच्या हातून होऊ पहाणारें अविचाराचें कृत्य थांबेल असा मुराररावाने तिला निरोप पाठविला होता. अरे ! पण हें काय ? अलकचा घोडा एकाएकी लंगडू लागला ! आणि ती तर अद्यापि पाव कोस दूर ! खात्रीनें ती उशीरां येऊन पोचणार. मुराररावाने मागे वळून पाहिले तों वाण सुटले होते. त्यांत विजयाचा जस्त नंतर सुटला. विजय एका पायावर सर्व भार टाकून उभा होता; पण तो उंच मराठा वेडावाकडा झाला व आता खाली पडणार तोंच त्याच्या मित्रानें त्याला सांवरलें व म्हटलें, “ कुठें लागला वाण बंधू ? थांबा, मी काढतो जास्ती नाही ना लागले ? ” कुशांत घुसलेला वाण त्यानें उपटून काढला, पण काय आश्चर्य ! रक्त धगैरें बिलकूल नाही. उंच मराठ्यानें ती जागा हातानें चाचपली, तेव्हां त्याला काहीं घट्ट लागलें; म्हणून त्यानें तें बाहेर काढले, तों काय ? वाण बसल्यामुळें मध्यभागीं मोक पडलेली व दाबून चपटी झालेली ती शकुनी मोहर ? “ आता कसें वाटतें तुम्हांला ? ” धाईनें त्याच्याजवळ जाऊन मुराररावाने प्रश्न केला जरी वैद्यगिरी हा मुराररावाचा धंदा नव्हता तरी तो पुष्कळ धंदेवाईक वैद्यांपेक्षां जास्ती अनुभवा व विद्वान् होता.

“ अं ? पुष्कळ बरें आहे या माझ्या मोहरेंनें उपकार केले हे. मी तिला कर्षी विसरणें शक्य नाही.” हें तो उंच मराठा अगदीं खरें बोलला. कारण तिच्या दाबामुळें पुढें पुष्कळ दिवस त्याच्या वरगळ्या दुखत होत्या.

एवढ्यात किसनसिंह तिकडे येऊन म्हणाला, “ या परिस्थितींत माझा मित्र पुन्हा युद्ध खेळण्याची इच्छा प्रदर्शित करितो ”

“ परंतु मला आतां वेळ नाही.” तो उंच मराठा म्हणाला.

“ कां बरें ? तुम्हांला कांहीं दुखापत झालेली नाही. व माझा मित्र उभा राहू शकेल.”

विजयसिंह जखमी झाल्याविषयाचा हा पहिलाच निर्देश होता.

“ हा पहा शेवटची पुकारणी झाली आतां मला गेलेंच पाहिजे. माझा मित्र तर मर्णाच पळाला.”

“ पण अजून आहे हो थोडा वेळ.”

“ आहे, पण अगदींच थोडा आहे. तुम्हीही एक सैन्यातील कामगार आहां. तेव्हां शिस्त जाणत असल्यामुळें मला माझ्या कर्तव्यापासून ढळवूं नका.” आतां विजय स्वतःच तिकडे आला, व अगदीं निःशक्तपणें हळूहळू म्हणाला, “ हा तिरकमठा मोडला आहे, आणखी मला आतां उभें राहणेंही शक्य नाही.” कसे तरी एवढें बोलून तो जवळच्या दगडी पायऱ्यांवर बसला. तो उंच मराठा त्याच्याकडे पाहून म्हणाला, “ छातीला, डाव्या बाजूला लागलेंय होय ? जास्त जखम झाली नाही, याबद्दल मला आनंद वाटतो जर जयपुराहून मी पुन्हा इकडे आलों, आणि तुमचा आग्रहच असेल तर...” पण वाक्य पुरेंही न करितां तो धांवत सुटला. कारण मराठा सैन्यानें कूच करावयाम मुरुवात केली होती.

प्रकरण चवथे

मृत्यु

विजयाचा तो निःशक्त आवाज ऐकून मुरारराव दचकला. पूर्वीचा न्याचा तो जोमदार आवाज व आतांचा आवाज यात फारच तफावत दिसून येत होती. धांवतच त्याच्याकडे जाऊन, नाडी पाहण्यासाठी मुराररावाने न्याचा हात उचलला. कारण एवढ्या थोड्या वेळांत इतका विलक्षण फरक फक्त एकाच गोष्टीमुळे होऊ शकेल हे वैद्यकीच्या अनुभवाने त्याला ताबडतोब कळले. नाडीची परीक्षा करीत असता मुराररावाचा चेहरा विजयाच्या चेहऱ्यासारखाच पांढरा फटफटित पडला खाली घसरून विजयाने दगडी चौथऱ्यावर आता डोकें टेंकले. त्याच्याने नाठ रद्दावेना. त्याच्या अंगरुखाच्या गुंड्या भराभर सोडून मुराररावाने आनील सद्रा फाडला व हाताने त्याची जखम तपासली. ताकाळ मुराररावाचे तोंड चमत्कारिक झाले जखमेच्या भयंकर स्वरूपाबरोबर त्या मराठ्याविषयी विजयाच्या मनात वसत असलेल्या द्वेषाचीही यथार्थ कल्पना मुराररावाला झाली. त्या निरतिशय तीव्र द्वेषामुळेच एवढी मोठी जखम सहन करून विजय पुनः युद्ध खेळावयास तयार झाला होता. सराईच्या मालकाला लौकर थोडे पाणी आणावयास मागून मुराररावाने आपला आंगरुखा काढला व त्याची घडी करून त्याने तो विजयाच्या डोक्याखाली ठेवला. त्याला तिकडेच जरा व्यवस्थेने झोंपवून तो म्हणाला, “ मारी दुखते का ! मोठ्याने बोलण्याचे श्रम नका हू घेऊ माझे कान खूप तीक्ष्ण आहेत.” विजयाने दिलेले उत्तर ऐकून मुराररावाने किसनसिंहाला बाजूला नेले व त्याचा आपल्यावर विश्वास बसवा म्हणून म्हटले. “ मी वैद्याची कामगिरी योग्य बजावीन या विषयी काळजी करू नका कारण मला .”

“ तर मग त्याला शहरात कसा व केव्हा न्याचा तेवढे सांगा बरे ! ”

“ त्याला नेऊच नये. त्याला इथेच ठेवले पाहिजे ! ”

“ इथेच ! अन् किती वेळ ! ”

“ सारा कारभार आटोपेपर्यंत ! ”

“ चूप ! तो मरायचा नाही. याच जागी जखमी झालेले शेकडो इसम पुनः बरे झालेले मी पाहिले आहेत.”

“ परंतु अशा रीतीने जखमी झालेले नव्हे. मी खोटे सांगणे का असल्या बाबतीत ! बोलता बोलता मुराररावाचे डोळे भरून आले.

“ अहो पण त्याच्या हृदयाला थोडीच जखम झाली आहे ! ”

“ तें खरें. परंतु मुख्य रक्तवाहिनीच फुटली आहे. त्याला काय इलाज ! आणखी दहा वीस क्षणांच्या आंत अति रक्तप्रवाहामुळे तो हें जग सोडून जाईल. ”

“ आणि तुम्हांला कांहींच करिता येणे शक्य नाही ! ”

“ वैद्यकीची सारीं शस्त्रे जवळ असती तरीही मला कांहींच करितां आले नसतें. मुख्य रक्तवाहिनीच फुटली तिथे कोण काय करणार ! आतां तुम्ही हें त्याला सांगता, कीं मी सांगूं ? ”

“ तुम्हीच सांगा. त्या मराठ्याने क्षमा मागितली तेव्हांच जर मी तडजोड केली असती तर हें झालेंच नसतें. त्याच्या मृत्यूचे पातक माझ्या डोक्यावर आहे असेंच मी समजतो. काय करूं ? ” एवढें बोलून किसनसिंह विजयाजवळ आला. त्या अल्पवयी युवकावर मृत्यूनें आपला पाश टाकला होता. खालीं वांकून किसनसिंहानें त्याच्या कपाळाचें बहुभेमानें चुंबन घेतले. व तो दूर जाऊन उभा राहिला. अश्रुमुळे त्याला काहीं दिसेनासें झालें

मुरारराव विजयाजवळ जाऊन वसला; व हलकेंच त्याचें डोकें त्यानें आपल्या मांडीवर घेतले. थोडें पाणी त्याला पाजून मुराररावानें थोडेंसें त्याच्या कपाळावरही थापलें. नंतर खालीं वांकून तो भयंकर गोष्ट त्यानें विजयाला सांगितली. त्या बरोबर विजय उत्तरला, “ पहिल्यादांच ती शंका मला आली कारण बाण लागतांच माझे पायच लटपटूं लागले. आणि ही शंका आली म्हणूनच दुसऱ्यांदां युद्ध खेळण्याची मी तयारी केली. त्याचा जीव घेण्याची माझी इच्छा होती. तो माझ्याबरोबरच मरावा व तिसऱ्या पिढीत उगवण्याचा सूड माझ्या बहिणीच्या बाट्याला जाऊं नये अशी माझी इच्छा होती. पण काय करणार ! त्याच्या त्या शकुनी मोहरनें घात केला. मूड उगविण्याचें काम आतां अलकवर सोंपविणेंच प्राप्त आहे.” किंचित् थांबून विजय हळुहळू पुढें म्हणाला, “ काय करूं हो ! माझ्या मृत्यूच्या आठवणीनें तिचे निष्पाप आयुष्य दुःस्वमय होण्यापेक्षा ती मला विसरली तरी तें पत्करलें असें वाटतें.”

मुराररावाच्या मनांत एक कल्पना आली. जर जखमेंतील रक्तप्रवाह हातानें

थांबविला तर त्याची बहीण येईपर्यंत त्याच्या अंगात थोडीबहुत धुगधुगी राहिल. तसें करण्यासाठीं मुरारराव खालीं वांकणार तोंच घोड्यांच्या टापांचा व माणसें उतरल्याचा आवाज ऐकू आला.

ह्या मर्त्य जगांतील आपलें वास्तव्य अगदीं संपत आलें असतां, परलोकांच्या काहीं अजब शक्तीनें आपल्याला काहीं गोष्टी पाहतां व ऐकतां येतात असें वाटतें. कारण त्या गोष्टी एरवीं मर्त्यलोकीं काहीं आपल्याला समजत किंवा दिसत नाहींत. आतांच पद्दा, मुराररावाला अलकच्या आगमनाची चाहूल ऐकू आली; पण विजयाला त्या दगडी पायऱ्या व सराईच्या पांढऱ्या भिती यांच्या पलीकडे असलेली अलक दिसली. कारण “माझी अलक ! ती पद्दा मला दिसते आहे,” असें पुटपुटून तो तिच्या कपड्यांचें वर्णन करूं लागला. नंतर किंचित् स्मित करून त्यानें ‘अलक’ अशी हांक मारली व ती मागे पायरीवर पडला.

त्या हांकिला प्रत्युत्तर म्हणून सराईच्या मागून आवाज आला. “विजयभाई ! ही बघ मी आलें.” परंतु अलक हें बोलत असताच विजय मृत्युवश झाला. तिच्या स्वागतासाठीं त्याच्या तोंडावर उमटलेलें स्मित मात्र जसेंच्या तसेंच होतें.

चमत्कारिक आवाजानें किसनसिंह ओरडला, “जय एकलिंगजी, त्याची बहीण आली” व लगबगीनें त्यानें तो तिरकमठा लपविला.

अलक ज्या ठिकाणीं उभी होती निकडून तिला विजयाचा देह दिसत नव्हता. मुराररावानें आपला रुमाल विजयाच्या तोंडावर टाकला. तसें करावयासाठीं तो खालीं वाकला असता अलकनें त्याला पाहिलें व ती धावतच तिकडे निघाली. त्या आनंदाच्या क्षणीं ती आपला प्रवासाचा शीण विसरली आणि मनुष्यांच्या उन्नेजित मनोविकाराना बळी पडलेला विजयाचा तो मृतदेह पहावयास ती न कळून धावत आली

त्या वेळीं तिची मूर्ति अत्यंत मनोरम दिसत होती. भोतिया रंगाची ओढणी व त्याच रंगाचा जरीचा लेहंगा तिच्या सुंदर शरीरकांतीला व नाजूक बांध्याला फार शोभत होता. विजयाला आपल्या सुंदर बहिणीबद्दल किती बरें अभिमान आणि कौतुक वाटलें असतें ! उस्सुकतेमुळें तिची चर्या फिकट दिसत असली तरी किंचित् चिंतायुक्त दिसणारे तिचे डोळे आशा व प्रेम यांच्या संयोगानें आनंदितच दिसत होते.

आपल्यापुढें काय वाढून ठेवलें आहे याची बिलकुल कल्पना नसल्यामुळें हंसत

इसत ती म्हणाली, “ जासुदाबरोबर आलेल्या तुमच्या निरोपाने मी भारी घाबरून गेलें; पण आतां इतक्यांत मीं त्याचा आवाज ऐकला तेव्हां तो सुखरूप असणारच. कुठें आहे ? कुठें आहे हो माझा भाई ! ”

दोघांपैकीं कोणीच तिला उत्तर दिलें नाहीं. तिच्याकडे पाठ करून आपल्या हातांतील मोडक्या तिरकमठ्याशीं खेळत किसनसिंह उभा होता. नाइलाजानें मुराररावानें वर मान करून अलककडे पाहिलें. त्याच क्षणीं पायरीवर पडलेल्या त्या चेतनाहीन कलेवराकडे तिचें लक्ष गेलें. बिचारी अलक ! तिला दम कोंडल्यासारखें झाले कारण आपल्या लाडक्या भावाचा पोषाक तिनें ताकाळ ओळखला. “ अं ! हा कोण ! हें काय ! तुम्ही बोलत का नाहीं ? ” ती संशयात्मक स्थिति तिला दुःसह होऊन ती पुढें झाली. तिला थांबविण्यासाठीं मुराररावानें आपला हात पुढे केला, पण त्याचा प्रतिरोध करून तिनें विजयाच्या तोंडावरला रमाल काढला. आणि आपल्या मृत भावाच्या चेहऱ्याचें अवलोकन केलें. तिला घेरी येईल अशी मुराररावाला अटकळ—नव्हे त्याला तशी आशा होती.

पहिल्याप्रथम अलकला कांहीं उल्लगडाच होईना. “ माझे स्वागत करण्यासाठीं ‘अलक’ म्हणून त्याने मला हांक सुद्धां मारली. छेः हें शक्यच नाहीं.” खालीं वाकून तिनें त्याला हलूच हांक मारली आपला प्रियबंधु झोंपलेला आहे अशीच तिची खात्री होती. त्याच्या गालाला तिनें स्पर्श केला, त्याचें चुंबन घेतलें, त्याला कुरवाळलें. अशाने तरी त्याला पुनजावन येईल अशी आशा तिला वाटली. जेव्हा ती कांहीच उत्तर देईना, किंवा तिला कुरवाळीना, तेव्हा तिनें त्याच्या हृदयावर हात ठेविला. पण तेथे काय होते ! वस्तुस्थितीची यथार्थ कल्पना आता तिला आली. तिच्या तोंडून दुःखदर्शक अस्पष्ट किकाळी निघाली. ‘ मला तुम्ही एवढ्याचसाठीं इथें आणलेत काय ! दोन्ही हातांनी तिनें आपले तोंड झाकलें. तिचा झोक जाऊ लागला परंतु एकाएकीं तिच्या मनात दुसराच कांहीं विचार आला तिचा तो नूर पार बदलला. अपूर्व तंजाने तिचे डोळे चमकू लागले. “ त्याचा खून करणारा इसम कुठे आहे ? मला दाखवा ! ” मोडका तिरकसटा हातीं घेऊन उभ्या असलेल्या किसनसिंहाला तिनें पृच्छा केली. “ काय ! तुम्हीच ते . ’

तिचे ते तेजस्वी डोळे पाहून किसनसिंहाचें अंग थरारले. आजपर्यंत कित्येक कठीण प्रसंगाना किसनसिंहाने निर्भय अतःकरणानें तोंड दिलें होतें. शातपर्णे तशीच बेफामपर्णे केलेली पुष्कळ अविचाराचो कृत्ये त्यानें

पाहिलीं होती, पण रागानें वेडावलेल्या अलकचे ते नेत्र पाहून त्याचें तोंड पांढरें फटफटीत झालें. कसेबसें त्यानें 'नाहीं' एवढें उत्तर दिलें. त्या उत्तरावर विश्वास ठेवून अलकनें पुनः प्रश्न केला, " तर मग हें भ्याडपणाचें कृत्य कुणीं केलें ! भाईच्या मृत्यूची वार्ता मला सांगायला तुम्ही भ्यालीं ! निदान त्याला कुणीं मारलें तेवढें तरी आतां सांगा ! " उजव्या बाजूच्या रस्त्याकडे बोट करून किसनसिंह म्हणाला, " ती पहा धूळ दिसते आहे. त्या सैन्यामध्ये तो शिलेदार आहे. चितोड सोडून तें सैन्य कूच करित आहे."

बालिकेनें त्या दिशेला आपले विशाल नेत्र वळविले. अनिमिष लोचनानीं ती तिकडे पाहूं लागली. आपल्या इच्छाशक्तीच्या जोरावर तें सैन्य परत फिरवावें अशी तर तिची इच्छा नव्हती ?

एकदम ती ओरडली, " मराठ्याची पताका दिसते आहे. मी त्याला शोधून काढीन ! खुनाला खून घेईन तरच मी अस्सल चौहानकुमारी ! "

दुर्जनसिंह व दयाळसिंह तिच्या पाठीशीं उभे होते. अलकचा आवेशयुक्त चेहरा फारच मोहक दिसत होता तिच्याकडे पहात असतां दुर्जनसिंहाचें तोंड प्रफुल्लित झालें कदाचित् त्याच्या मनाला कांहीं गोड आशा वाटली असेल ! " माझ्या विजयाचा खून करणाऱ्याला योग्य शिक्षा दिली नाही असा ठपका माझ्यावर कुणीही घेऊं शकणार नाही. कारण त्याचा सूड उगविण्याची शपथ मीं ह्या क्षणीं घेतली आहे. सूड ! सूड ! ! " उच्च स्वरांत अलकनें शपथ घेतली.

विजयाच्या व अलकच्या पायाला हात लावून दयाळसिंहानें त्या शपथेचा पुनरुच्चार केला. अलकनें आपल्या भावाच्या मृत देहाकडे नजर फेंकून म्हटलें, " हाय ! पण त्यामुळें माझा भाई मला परत थोडाच मिळणार ? " व 'विजय' अशी एक हृदयद्रावक करुण किकाळी फोडून आपल्या भावाशेजारीच ती मूर्च्छित होऊन पडली.

नंतर कांहीं आठवड्यांनीं मराठा सैन्याच्या त्या विशिष्ट तुकडीचें जयपूर येथें रजपूत सैन्याबरोबर युद्ध झालें व बरेच मराठा सैनिक जाया झाले.

प्रकरण पांचवें

पाठलाग

चित्तोडला घडलेल्या गोष्टी मुरारराव विसरला नाही. परंतु चालू पिढीतील माणसाला भूतकाळाविषयी विचार करावयाला फारच अल्प अवधि मिळतो. अनंत घडामोडी व असंख्य आचारविचारांनी भरलेल्या जगाच्या रहाटीमध्ये हे योग्यच आहे. भूतकाळाविषयीचे विचार मनुष्यप्राणी आपल्या मेंदूच्या एका कप्पांत ठेवतो, व भविष्यकाळीं जरूर लागल्यास उध्देखाराठीं तो ते बाहेर काढतो.

मुरारराव सध्या पुणे मुक्कामी होता. विजयाच्या मृत्यूला एक वर्ष होऊन गेले होते. एक दिवस मुराररावाने पुण्यातील एका दुकानीं एक चित्रपट पाहिला. त्यामुळे चितोड्यांतील त्या विलक्षण प्रसंगाची त्याला पुन्हा आठवण झाली. कारण विजयाचे द्वन्द्वयुद्ध हा त्या चित्राचा विषय होता व विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की, त्यात मुराररावालाही रंगवला होता; पण त्याचे साम्य मात्र मुळांच वठले नव्हते. बाकीचा देखावा इतका हुबेहुब होता, की मुरारराव किती तरी वेळ त्या चित्राकडे पहातच राहिला. तो असा आणिक किती घटका राहिला असता ते काहीं सांगता येत नाही. पण त्याच्या बाजूला आतां दोघी स्त्रिया येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांच्या बोलण्यामुळे त्याच्या तन्द्रीचा भंग झाला. त्या स्त्रिया उच्च मराठा कुळांतल्या होत्या. त्यातील एक पोक्त होती, पण दुसरी ? इ ! तिला पाहून मुराररावाच्या काळजांत चमकच निघाली. तिचा वर्ण जरी अगदीं गोरा नसला तरी त्यांतलाच होता, पण तिची मुद्रा पूर्ण शुद्ध व निष्पाप दिसत होती. तिचे डोळे निळसर होते. ती ज्याच्यावर प्रेम करी त्याच्याकडे पाहताना तिचे डोळे मृदु होत. ज्यांचा ती द्वेष करी त्यांच्याकडे ते उग्र होत व ज्यांचा ती तिरस्कार करी त्यांच्याकडे निर्विकार होत. तिचे केंस काळे असून कुरळे होते. तिच्या एकदर ठेवणीवरून तिचे आयुष्य निष्पाप सुखांत गेल्याचे दिसून येत होते. त्या दोघींच्या भाषणावरून ह्या तरुणीचे नांव 'तारा' असून दुसरी तिची आत्या होती असें मुराररावाला कळले. फार वेळ तिकडे राहाणे अभ्यपणाला अनुचित दिसेल असें वाटून नाइलजाने मुरारराव बाहेर पडला. घरीं पोचल्यावरही तो त्या चित्राचे मनन करित होता त्यातील काहीं गोष्टी अगदीं बरोबर होत्या, तर काहीं तितक्याच चुकीच्या होत्या. हे चित्र म्हणजे त्या

देखाव्याचें प्रतिबिंबच होतें. ती छोटीशी सराई, तिच्या पाठीमागील तें पटांगण, तो रस्ता, बाजूच्या त्या टेंकड्या हें सर्व इतकें हुंबहुंब होतें कीं, आपण सध्यां त्या पटांगणांतच उभे आहों असा मुराररावाला भास झाला. परंतु त्यांत रंगविलेल्या सान्याच व्यक्ती तितक्या हुंबहुंब नव्हत्या. त्या चित्रांमध्ये दोन देखावे रंगविलेले होते. डाव्या बाजूला शिलेदारीचा पोषाक घातलेला विजय मुराररावाच्या मांडीवर डोकें ठेवून परलोकीं गमन करीत आहे असा तो देखावा होता. म्हणजे अलकनें विजयाला पहिल्यांदां ज्या स्थितीत पाहिले ती स्थिति रंगविली होती. मध्यभागीं किसनसिंह एका मराठा शिलेदाराकडे रागाने पहात उभा असून, सराईच्या पायऱ्यांवर लक्ष्मणसिंह उभा आहे असें दाखविलें होते. उजव्या बाजूच्या देखाव्यांत सर्वांच्या तिरस्काराला पात्र झालेला तो मराठा शिलेदार उभा होता. त्याच्या एका हातांत तिरकमठा होता. व दुसऱ्या हातांत ती चेंपलेला शकुनी मोहर असून तिच्या मध्यभागीं बाण घुसलेला होता, आणि तो मराठा मोठ्या विजयाने व आनंदानें तिच्या कडे पहात होता. हेच दोन विकार त्याच्या मित्राच्याही चेहऱ्यावर दाखविले होते.

विजय, किसन व सराईचा मालक, यांचें चित्रांत पूर्ण साम्य वठले होतें विशेषतः विजयाचें चित्र तर विशेषच कौशल्यानें रंगविले होतें, आणि त्याचा चेहरा अनुपमेय सुंदर दिसत होता रक्तपिपासेच्या पार्थी मृत्यू पावल्यासारखा तो न दिसतां बळी दिलेल्या एकाद्या निरपराध साधूसारखा दिसत होता. त्यामुळें या मृत्यूच्या बाबतींत त्याची कांहींएक चुकी नाही अशी चित्र काढणाऱ्या व्यक्तीची खात्री होती हें उघड दिसत होतें.

चित्रित मुराररावाच्या चेहऱ्यांत कांहींच साम्य नव्हते ओझरत्या आठवणीच्या जोरावर रंगविल्यासारखा त्याचा चेहरा दिसत होता प्रतिपक्षीय मराठ्यांना दुसऱ्याच्या वर्णनावरून रंगविलें असावे. चित्रकाराची त्या दौर्घावर करडी नजर होती हें खास. कारण युद्ध खेळणाऱ्या त्या मराठ्याचें तोंड मिळालेल्या विजयानें आनंदित दिसले तरी द्वेष, मून व भिन्नेपणा या निर्हींच्या मिलाफामुळें तें जरा काळवंडलेलें दिसत होतें. या चार विकाराचा त्याच्या चेहऱ्यावर केलेला संयोग फार विचित्र दिसत होता.

चित्रकाराचें कौशल्य या दृष्टीनें तें चित्र उत्तम नसले तरी मनुष्याच्या मनोविकारांचें नैसर्गिक चित्र या दृष्टीनें तें उठावदार होतें. त्याला काळी लांकडी चौकट घातली असून, तीवर तांबड्या रंगानें 'मून' अशीं अक्षरे कोरलीं होतीं.

“अलकनें माझा चेहरा याहून सुंदर दाखवायला पाहिजे होता.” असें मुरारराव आपल्याशींच म्हणाला. कारण तें चित्र अलकनेच रंगविलें अशी त्याची खात्री होती. या दृष्टीनें जरी तें चित्र उच्च दर्जाचे नसलें तरी कला त्याच्यांत काहींतरी आकर्षण-शक्ति होती खास ! कारण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मुरारराव पुनः तिकडे गेला. सुमारे अर्धी घटिका तो त्या चित्रासमोर उभा होता. त्यांचें मन निरनिराळ्या मनोविकारांनीं भरून गेलें व त्याच्या तोंडून एक अस्पष्ट दुःखोद्गार निघाला. पर्लाकडे उभा असलेला एक म्हातारा इसम आतां हळूहळू पुढें आला. मुराररावाच्या साऱ्या हालचालींकडे त्याचें लक्ष होतें. मुरारराव चित्राचें लक्षपूर्वक अवलोकन करीत असतां हा म्हातारा तितक्याच लक्षपूर्वक मुराररावाचें अवलोकन करीत होता.

कालची ती तरुणी आजही येईल का अशा आशेनें मुराररावानें दाराकडे नजर फेंकली तितक्यात तो म्हातारा पुढें आला त्याच्या एकाद्वय वागणुकीवरून तो दुकानाचा मालक असा असें मुराररावाला वाटले. चित्राला उद्देशून तो इसम मुराररावाला म्हणाला, “भयंकर आहे नाही !” जरी तो हें मराठींतच बोलला तरी तो मराठा नाही हें त्याच्या स्वरोच्चारवरून मुराररावानें ओळखलें.”

“ खरोखरीच भयंकर ! ” मुरारराव उत्तरला. तें चित्रच मुळीं एवढें तंतोतंत वठलें होतें की, मरणोन्मुख विजय आपल्या मांडीवर डोकें ठेवून पडला आहे असा मुराररावाला भास झाला व त्याचें अंग थरारलें. त्या म्हाताऱ्याच्या नजरें तूत हें सुटलें नाही. तो हळूच म्हणाला, “ काय राव, आवडलें वाटतें चित्र ? ”

“ फारच आवडल ! ”

“ खरें ? असें काहीं उच्च दर्जाचें नाही तें. चित्र काढणारी व्यक्ति तरुण व नवशिकी आहे असा माझा समज आहे.”

“ एकूण तुम्ही तिला ओळखतां तर ? ”

“ तिला ! ” म्हातारा जरा गोधळला. “ हं-हं ! मीं तिला एकदां पाहिलें आहे. असे वधा, मीं काहीं हें चित्र खास विकत घेतलेलें नाही. स्वस्तांत मिळालें तर घेईनही. चित्र भयंकर आहे खरें. पण काहीं माणसांच्या आवडीही अशाच भयंकर असतात. न जाणो ! तसलें एकादे गिऱ्हाईक घेईलही म्हटलें हें विकत, चित्रविक्या आहे मी.”

“ तें मीं ओळखलेच होतें.”

श. मो... ३

“ महाराज, घेतां का हे विकत ? ”

“ नको रे बाबा, फुकट दिलंस तरी नको. याच्या दर्शनानें कांहीं दुःखदायक आठवणी कशा डोःथासमोरून हालेनातशा होतात. सारें नजरेसमोर दिसतें आहे वघ.

हें ऐकून त्या म्हाताऱ्याने अंमळ खाकरून आपल्या हनुवटीवरून हात फिरविला. मुरारराव त्या विवाहित दिवसाविषयी विचार करूं लागला. त्याचा चेहरा गंभीर झाला. त्याच दिशेने त्याचे विचार कुणीकडे वाहवले असते कुणास टाऊक पण तेवढ्यांत आदल्या दिवशीं मुराररावाचें मन मोहून टाकणारी ती तरुणी तारा व तिच्या आत्या ह्या दोघां तिकडे आल्या. आपण जणुं तें चित्र पाहिलेच नाहीं अशी निर्विकार मुद्रा करून मुरारराव बाजूस झाला. म्हाताऱ्या चित्रविषयाचें मुराररावाच्या प्रत्येक हालचालीकडे लक्ष होतेच. तारेनें मुराररावाला पाहिलें नाहीं. त्या चित्रासमोर उभी राहून ती आपल्या आत्याबाईंना म्हणाली, “ आत्याबाई या तरुणाविषयी मला फारच आदर वाटतो. किती परोपकारी नव्हे का ? आत्या बाई, हसूं नका गडे. माझे मन की नाहीं त्यानें अगदी आकर्षून घेतलें आहे.”

असे म्हणून त्या चित्रांत मुरारराव म्हणून काढलेल्या त्या कुरूप तरुणाकडे तिनें बोट दाखविले मुराररावानें तिचें भाषण ऐकलें “ अरे देवा, अलकनें जर मला आहे तसा रंगविला असता तर ” मुराररावाला पुढे विचार करवेना. समाधान एवढेंच की, चितोडला असताना मुराररावानें दाढी राखिली होती व हल्लीं कांहीं महिन्यांपूर्वी त्यानें तिला रजा दिली होती.

आत्याबाई बोलत होत्या, “ तारे, काल आपण इकडे पाहिलेल्या त्या तरुणासारखा हा नाहीं का थोडासा दिसत ? ”

“ छे: हो, कांहींतरीच तुमचें.”

“ बरें; पण तारे, यापेक्षा एकाद्या सजीव तरुणावर कां नाहीं तुजें मन जडत ? निर्जांव चित्रावर कसलें बाई प्रेम ? ”

“ आत्याबाई, हें कांहीं मनानें, कल्पनेनें काढलेलें चित्र नव्हे. वस्तुस्थितीवरूनच हें रंगविलेलें आहे.”

“ कशावरून ग बये ? ”

“ प्रथमदर्शनाच मला या चित्राविषयी जिज्ञासा कां वाटूं लागली हें तुम्हाला

ठाऊक आहे काय ? सुमारे आठ दिवसांपूर्वी राजपुतान्यांत घडलेल्या एका द्रुद्र-युद्धाची हकीगत मला कळली. तोंत या शकुनी मोहरेचाही उल्लेख केला होता. त्यासुद्धें मला या चित्राविषयी व विशेषतः या तरुणाविषयी—फारच जिज्ञासा वाटू लागली. पण नंतर मला मत्सरानें प्राप्तलें.

“क-काऽऽय ?”

“या तरुणाच्या बाबतींत मला एक वाटेकरीण आहे.” खोठ्या गांभीर्यानें तारा उत्तरली. आत्याबाई थकच झाल्या.

“आत्याबाई, या तरुणावर दुसरी एक तरुणी प्रेम करिते. एका रजपूत कुमारीला याच ठिकाणीं एकसारखी प्रेमानें टक लावतांना मी पाहिलें. मला या चित्रामध्ये जिज्ञासा वाटते हें तिनें ओळखलें व माझ्याकडे येऊन मी त्या चित्राकडे एकसारखी का पहातें असा मला तिनें बेघडक प्रश्न केला. त्या द्रुद्राविषयी मी तिला कांहींच सुगावा लागू दिला नाहीं. त्या सहानुभूति दाखविणाऱ्या तरुणाविषयी मला भारी आदर वाटतो असें मी सांगितलें. तेव्हा खिन्नपणें हंसून ती म्हणाली, “होय, त्यानें सहानुभूति दाखविली पण संभाळ, त्याच्यावर भाळू नकोस हो. तो खराखुरा जिवंत इसम आहे.” त्यावर मी म्हटलें कीं, तूंही काळजी घे. कारण तूंही अगदीं प्रेमानें त्याच्याकडे पहातेस. तेव्हा तिनें उत्तर केलें कीं, “मी त्याच्याकडे पहात नसतें. मी त्या मृत तरुणाकडे पहातें. तो माझा भाऊ होता.” नंतर ती निघून गेली. चौकशी करतां मला कळलें कीं, तो तिचा भाऊच होता व तिनेंच हें चित्र रंगविलें. असला विषय तिनें पसंत केला, म्हणजे किती विचित्र तिची रुचि नाहीं ?”

“कांऽहीं नाहीं. निर्जीव चित्रावर प्रेम करण्यापेक्षां हें पुष्कळ बरें. पण काय ग तारे, हा तरुण कधी तरी आपल्याला भेटेल अशी खुळी आशा तर नाहीं ना तूं करीत ?”

“छेः छेः आत्याबाई, ती नको तुम्हांला काळजी !” किंचित् हंसून तारा म्हणाली.

“अग पोरटे, पण तो खराच जर तुला भेटला तर ?”

“तर-तर काय ? तुम्हांला जाणवईखुवा मिळतील. जाऊं दे ती थड. पण आत्याबाई, खरेंच सांगा. द्वेष, विजय किंवा राग हे विकार साऱ्यांच्या चेहऱ्यावर

दाखविले आहेत; पण दया हा विकार त्याच्या खेरीज कुणाच्या तरी चर्येवर आहे का ! माझी खात्री आहे की, हा तरुण अत्यंत शूर व तेवढाच प्रेमळ असेल, काय करू शक्य असते तर मी हे चित्र विकत घेतलं असतं.” एवढं बोलून तारा आपल्या आत्याबाईबरोबर निघून गेली. पण जाता जाता तिने त्या चित्रातील मुराररावावर असा काही गोड कटाक्ष फेंकला की, इकडे खराखुरा मुरारराव भलताच गाऽऽर झाला. मुराररावाला त्याचें सारें भाषण काहीं ऐकायला आलें नाहीं. पण जें थोडें-फार त्यानें ऐकलें तें त्याला एकदम खुष करायला पुरेंसें होतें. हा वेळपर्यंत कुरूप वाटत असलेलें आपलें चित्र आतां त्याला फारच सुंदर दिसूं लागलें. बस्स, तें चित्र विकत घ्यावयाचें असा त्यानें निश्चय केला. तारेला तें इतकें आवडलें आहे, तेव्हां आपल्याबरोबर तिचें लग्न झाल्यास तिला तें लग्नादिवशीं बहाल....सूसू. आनंदाच्या भरांत मुराररावानें आपल्या हनुवटीलाच कुरवाळलें. पलीकडे कोपऱ्यांत बसून तो चित्रविक्या मुराररावावर नजर ठेवीत होता. त्याला मुराररावानें हांक मारली, व तें चित्र आपल्या घराच्या पऱ्यावर पांचतें करण्याचा हुकूम फर्मावला. सरसकट सान्या जगावर खुष होऊन मुरारराव आपल्या घरीं निघाले. त्यांच्या घराच्या अलीकडे सुमारें शंभर पावलांवर असलेल्या एका बाड्याच्या बाहेर तारा व तिच्या आत्याबाई बोलत उभ्या होत्या. तिकडून पुढें जाता जाता मुराररावाच्या कानावर खालील शब्द पडले.

“ तारे, थोडा फराळ तरी करून जा.”

“ नको हो. मला आतां मुळींच वेळ नाहीं. पिल्या आहे ना तयार ? चल म्हणावें हें बिजली, उचल पाय.” शेवटले शब्द आपल्या घोडीस उच्चारून तारेनें टांच मारली व तिच्या नौकरानें लग्नेच तिचें अनुकरण केलें.

इकडे तिकडे न पहातां मुराररावानें झपाझप चालायला सुरुवात केली. घरीं पांचत्याबरोबर घोड्यावर जीन कसायला सांगून तारा गेली त्या रस्त्यानें दौड करावयास त्यानें सुरुवात केली. तो गेला इतक्यांत दोन रजपूत घोडेस्वारांसह तो चित्रविक्या तिकडे आला. एका स्वारांनें दोन्ही घोड्यांच्या लगामी हातीं धरल्या होत्या व तें चित्र दुसऱ्या स्वाराच्या हातांत असून तिघेही पार्थीव आले होते. मुराररावाला गेलेला त्यांनीं ओझरतें पाहिलें. चित्रविक्या त्या दोघांकडे वळून म्हणाला, “ ठेवा तें चित्र खालीं. आणि पिटाळा त्याच्या पाठीं. नजर चुकूं देऊं नका. हलकान्याबरोबर

वेळोवेळीं मला बातमी पाठवीत चला.” हुकुमाप्रमाणें ते घोडेस्वार पाठलाग करूं लागले.

आपला पाठलाग होत आहे अशी अंधुकही कल्पना नसलेली तारा सर्वांत पुढें होती. मागून मुरारराव दौडत होता. त्यालाही आपला पाठलाग होतो आहे अशी कल्पना नव्हती. त्याच्या मागून ते दोघे रजपूत घोडे दामटीत होते. त्यांतील एक दुसऱ्याकडे वळून म्हणाला, “ आपल्या सावजाला एवढें भिण्यासारखें काय झालें ? बाकी युक्ति पण युक्ति ! कनैयाला चित्र घरीं पाठवायला सागून आपण स्वतः सातारच्या दिशेला जिवापलीकडे दौडत जातो काय ? वा जी वा ! ”

प्रकरण सहावें

सातारच्या रस्त्यावर

पुण्यापासून सुमारे दोन अडीच कोस आल्यावर, तारा एका विवक्षित ठिकाणी थांबली. पाव घटका कोणाची तरी वाट पाहिल्यावर, आजुबाजूला कोणी दिसले तर पहा असा तिने आपल्या नौकराला हुकूम फर्माविला. पण सर्वत्र शुकशुकाट. तारेचे तोंड किंचित म्लान झाले ती पुन्हा घोडीवर बसली व कूच करण्यास तिने मुरुवात केली. ती गेल्यानंतर थोड्या वेळाने मुरारराव व नंतर ते दोन रजपूतही त्याच रस्त्याने गेले

आणखी दीडदोन कोस दौड केल्यावर तारा पुनः थांबली. आता ती थांबली ते एक साधारण मोठे खेडे होते, व वाटसरूंना उतरण्यासाठी तिथे दोन तीन ठिकाणे होती. पिल्याला जवळ बोलावून तारा म्हणाली, “ पिल्या, जा बरं. धर्मशाळा साऱ्या शोध, आणि धाकट्या आत्याबाई कुठे उतरल्या आहेत ते पाहून ये. ” दोन्ही घोडे झाडाला बांधून पिल्या शोधाला गेला. तारेचे मन उत्सुक झाल्यामुळे, तिने मुराररावाच्या घोड्याच्या टापा ऐकल्याही नाहीत. ती उभी होती तिथून थोड्या अंतरावर मुराररावाने आपला घोडा थांबविला, व तो खाली उतरला. एवढ्यांत पिल्या परत आला, व आत्याबाई कुठेही नाहीत असे त्याने सांगितले. तारेची स्थिति आता विचित्र झाली, व तिला आपल्या धाकट्या आतेचा थोडासा रागही आला.

तिला मदत करावयाला ही बरी संधि आहे असे वाटून मुरारराव तिच्याजवळ गेला व अगदी नम्रतेने म्हणाला, “ कुमारी, कांहीं मदत पाहिजे असल्यास हुकूम व्हावा ! ” दबकून तारेने पाठी पाहिले. आदल्या दिवशी त्याला पाहिल्याचें तिला स्मरणें; पण त्याच वेळी तिचे त्याच्याविषयी वाईट मत झालें होतें. तो चित्रांतला तरुण अशी तर तिला कल्पनाही नव्हती. फणकान्यांत मानेला हिसडा देऊन जरा तिरस्कारानें ती म्हणाली, “ मराठा तरुणी एवढ्या परतंत्र नसतात. ”

आपली डाळ शिजणें कठिण आहे हें समजून मुरारराव गप्प राहिला. पिल्याजवळ कांहीं बोलून तारेने पुन्हा घोडीवर मांड कसली. तिला थोडे पुढें जाऊ देऊन मुराररावानेही आपला घोडा सोडला. या वेळी जर त्याने पाठी वळून

पाहिलें असतें, तर ते दोघे रजपूत एका झाडाच्या आड कांही मसलत करितांना त्याला दिसलें असतें व नंतर “ दुर्जनसिंह राठोड यास ” असा पत्ता लिहिलेला लिफाफा एका हलकाऱ्याजवळ त्यांनीं दिला हेंही त्यानें पाहिलें असतें. परंतु मुरार रावाचें मन कांहींसें उद्विग्न झालें असल्यानें त्यानें यांतील कांहींच पाहिलें नाहीं. तारेच्या दर्पोक्तीचा त्याला थोडा रागही आला. विचाराच्या भरांत तो अगदीं तारेच्या घोडीजवळ गेला. तारेनें तिरस्कारानें त्याच्याकडे पाहिलें. तिला एकटी पाहून कांहींतरी लघळपणा करावयाचा आपला विचार आहे, असा तर नसेल ना तिचा समज झाला ? या विचाराबरोबर मुराररावाला स्वतःचाच राग आला.

आणखी थोडा वेळ असाच पाठलाग करण्यांत गेला. मुराररावानें आतां मध्यें बरेंच अंतर ठेवलें होतें; पण आपण वेग न वाढवितां मधील अंतर भराभर कमी होत चाललेलें पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. तारेच्या घोडीकडे निरखून पहातां ती लगडत आहे असें त्याला दिसलें. तोच तारा खाली उतरली. पिल्यानें घोडीचे पाय तपासले; तेव्हां पाठच्या डाव्या पायाचा नाल पडल्याचें त्याला आढळलें. वस्तीपासून ही जागा थोडी दूरच असल्यामुळें तारा अस्वस्थ झाली. आतां काय करणार ? पिल्यानें नाल मारायला घोडी नेली तर ती एकटी इकडे रानांत कशी रहाणार !

मुराररावानें तर्कानें वस्तुस्थिति जाणली. मदत पाहिजे असल्यास तिला पुन्हा विचारावे असें एकदां त्याच्या मनांत आले. पण दुसऱ्याच क्षणां त्याला तिच्या शब्दांची आठवण झाली. ऊन बरेंच झालेलें. तशांत पुणें सोडल्याला किती तरी वेळ झाला असल्यानें तिला भूकही लागली असणार ! मुरारराव असले विचार करित होता. एवढ्यांत तारेनें आपल्याकडे ओझरतें पाहिल्याचा त्याला भास झाला. धैर्य करून तो पुढें झाला, व “ कांहीं मदत पाहिजे काय ! ” असा त्यानें तारेला प्रश्न केला. तारेला आतां खरोखरीच मदतीची अपेक्षा होती. पण तिच मानी स्वभाव आड आला. नजर दुसरीकडेच वळवून ती उत्तरली, “ माझा नौकर बरोबर आहे, तो करील मला मदत.”

आतां मात्र अपमानाची सीमा झाली ! मुराररावानें कांहीं विचार ठरविला व तो घोड्यावर चढला. आणखी सुमारे पाव कोस पुढें एक खेडें असून तिच्या चोंगाळी धर्मशाळा व लोहाराचें दुकान असल्याचें त्याला माहीत होतें. ती घोड्याला टांच मारणार तोच त्याला “ महाराज, थांबा जरा ! ” असे शब्द ऐकू

आले. त्याने वळून पाहिले, तर पित्या पळत येत होता. जवळ येऊन पित्या म्हणाला, “जवळपास एखादा गांव आहे काय ? लोहाराकडून नाल मारून घेतला पाहिजे व आमच्या ताईसाहेबांच्या फराळाची कांही व्यवस्थाही पहावयाला हवी.”

“होय. आणखी पाव कोस पुढे तुम्हांला पाहिजे तसे एक खेडे आहे.” ते ऐकून पित्या आनदाने परतला. जरा पुढे जाऊन मुराररावाने पाठी वळून पाहिले. तारा पित्याच्या घोड्यावर बसली असून, तिच्या घोडीची लगाम हाती धरून पित्या चालत होता. “हं या गतीने तारा आल्यास आपण केव्हांच त्या खेड्यांत पोहोचू !”

योग्य वेळी मुरारराव त्या खेड्यांत पोहोचला. लगेच तो तिकडील खाणावळीत गेला. तिकडे तेवढी एकच खाणावळ होती. मालकाला जवळ बोलावून मुराररावाने त्याच्या हातांत एक चांदीचे नाणे ठेवून म्हटले, “मालकसाहेब, एक काम केले पाहिजे.”

मालकाचे डोळे चांदीने निवालेच होते. तो लगेच मान हालवीत म्हणाला, “हुकुमाचा बंदा आहे सरकार. लागेल ते काम सांगवे.”

“हं पहा काम विनचूक झाल्यास दाम दुप्पट मिळेल. आणखी थोड्या वेळांत एक मराठा तरुणी व तिचा नौकर इकडे येतील; व तुम्हांला जेवणाची व्यवस्था करावयास सांगतील. तुम्ही ‘ह्या वेळी पुन्हा जेवण करणार नाही, केलेले होते ते आता आणखी पाहुणे आले त्यांना पाहिजे’ असे सांगा. कुठल्याही सबबीवर जेवण करू नका. पहा बरे, यांत चुकता कामा नये. मग ती दोघे कंटाळून जरा बाजूस जाऊ लागली की, तुम्ही मला हाक मारून पान वाढल्याची बरी घा. बस हेंच तुमचें काम. विसरायचें नाही.”

मान हालवीत मालक निघून गेला. नंतर मुरारराव लोहाराचे दुकान पाहू लागला. लौकरच त्याला ते मिळाले. मालक आत होता. मुराररावाला पहाताच तो उठला. त्याच्यावरही मुराररावाने रौप्यमुद्रांचा प्रयोग केला. खाणावळीच्या मालकाहून लोहार कसलेला होता. पैसे पहाताच लवून मुजरा करून तो म्हणाला, “हुजुराचे काय काम आहे ? आता चोख करून टाकतो.” पैशाचा हा प्रभाव पाहून हंसत हंसत मुराररावाने म्हटले, “हं बघ, नाल मारण्यासाठी थोडी वेळून इतक्यांत एक नौकर इकडे येईल. पण अगोदर इकडे लोहारचा दुकाने किती आहेत ते सांग बरे.”

“हुजूर, दुकान असें एवढें एकच आहे. पण माझे दोघे लेंक असे अली-पलीकडे झाडाखालीं बसतात जी. या ढाव्या बाजूच्या पारावर एक बसतो आणि त्या उजव्या हाताला त्या थोरल्या झाडाखालीं दुसरा बसतो हुजूर. पण आज ते दोघेबी आपल्या आजोळला गेलेत; येतील उद्यां परवां.” मुराररावाचें अर्थें अधिक काम झालें. तो म्हणाला, “बरें, आतां तूं असें कर. आजारी असल्याचें सोंग घेऊन पड. व तो नौकर आला म्हणजे आपल्याला काम होणार नाहीं असें त्याला सांग. नंतर भी ती घोडी घेऊन स्वतः नाल मारण्यासाठीं एकटाच येईन. तेव्हां तूं उठून झटकन् नाल मारून दे. कीं झालें तुझें काम. काम चोख कीं दाम रोख !”

इतकें सोपें काम पाहून लोहार खूष झाला व त्यानें पुनः एकदां मुराररावाला मुजरा केला.

प्रकरण सातवे

पाठलाग [पुढें चालू]

नंतर खाणावळीत परत आल्यावर मुराररावानें आपला घोडा तबेल्यांत बांधला व चढाव काढून तो हातपाय धुवावयास जवळच्या विहिरीवर गेला. तिकडून परत येत असता खाणावळीच्या मालकाचें व पिल्याचें मोठमोठयानें भाषण चाललेलें त्यानें ऐकलें. बाजूला उभ्या असलेल्या तारेकडे न पाहिल्यासारखें करून तो मुकाट्यानें मालकाजवळ गेला व त्या माणसाला काय पाहिजे असा त्यानें मोठयानें प्रश्न केला. शिकविल्याप्रमाणें बोलून मालकानें मुराररावाला पान वाढूं का म्हणून विचारलें. त्याबरोबर रागाचा आविर्भाव आणून मुरारराव म्हणाला, “तुम्हांला बिलकूल कळत नाहीं. मला नाहीं जेवण मिळालें तर मी कांहीं मरत नाहीं. चला, आधीं त्या माणसाच्या मालकिणीसऱ्ठी पान वाढा. पण थांबा, मीच त्यांना सांगतां.” मुरारराव तारेजवळ आला. धुघेनें व चित्तेनें तिचें मुखकमरु कोमेजलें होतें. त्यांत आणखी आतां जेवणासंबंधी निराशा झालेली. तिचा तो पडलेला चेहरा पाहून मुराररावाला खरोखरच वाईट वाटलें. तो म्हणाला, “इकडला मालक अगदीं मूर्ख आहे कांहींसुद्धां कळत नाहीं त्याला. जेवण तयार आहे. आपण जेवून घ्या.” तारेचें मन आतां मुराररावाबद्दल बरेच साफ झालें. तिनें कृतज्ञतेनें एकदां त्याच्याकडे पाहिलें व पिल्याला हांक मारून आपण इकडे जेवण करणार, तोंवर घोडीला नाल मारून आण असें सांगितलें. पिल्या घोडीला घेऊन गेला. इकडे तारेचें जेवण व मुराररावाचा फराळ आटोपून तीं दोघें बाहेर आलीं. तोंच पिल्या परत आला. लोहार आजारी असल्यानें कितीही हुज्जत घातली तरी नाल मारून घायला तो कबूल नसल्याचें त्यानें सांगितले. तारेला मोठेंच संकट पडलें. मुराररावानें एकदां मदत केली असल्यानें आतांही तिची नजर त्याच्याकडे गेली. मुरारराव त्या नजरेतील अर्थ उमजला, व पुढें होऊन तो पिल्याला म्हणाला, “इकडे कर घोडीची लगाम मला साधारण नाल मारतां येतो. दुकानांत जाऊन त्याच्या हत्यारांनीं नाल मारून आणतां. पिल्याला मुराररावाबरोबर जाण्याची तारेनें खूण केली. पण तसें केल्यास आपला बेत फसेल, म्हणून मुराररावानें त्याला आपल्या पोटाची व्यवस्था बघावयास सांगितलें व तो एकटानच निघून गेला. थोड्याच वेळांत

मुरारराव घोडीला नाल मारून घेऊन आला. अवध्या दोन तीन घटकांपूर्वी ज्या तारेला मुराररावाविषयी तिटकारा वाटत होता, तिलाच आतां त्याच्याविषयी भक्कम पूज्यभाव वाटू लागला. लाजेमुळे तिला आतां त्याच्याकडे तुसतें पहाणे-सुद्धां चमत्कारिक वाटू लागलें. पण कांहींच न बोलणें हें शिष्टाचाराला वाईट दिसेल म्हणून तारा हळुहळू त्याच्याजवळ आली व म्हणाली, “आपण आज आमच्यावर फारच उपकार केलेत. आपण भेटलां नसता तर माझें काय झाले असतें कोण जाणे. आपण जर पुढे जाणार असला तर अनायासें आम्हांला चांगली सोबत होईल. शिवाय आपण आतां गेलां होतां तेव्हां दोघे रजपत त्या झाडा-पलीकडे बसून काहीं कुजबुजत होते. मला तुटकतुटक ऐकू आले कीं, त्या मराठा पोरीवर नजर ठेव हां ! मराठमोठ्यापेक्षां हिचा त्रास कमी व कामही जास्त सोपें. एवढें बोलून त्यानें आपल्या साथीदाराजवळ माझें व आपलें वर्णन केले. तेव्हां आपलें जरा हे वाटतें. मी एकटीच आहे. पिल्या आतां म्हातारा झाला आहे. आपली सोबत मिळाली तर फार बरें होईल.”

“कुठें-कुठें आहे तो हरामजादा त्याला चांगला थडा शिकवितों मी”

“तो पलीकडे उभा आहे ना, तोच तो. दुसरा कुठें गेला काय जाणे. पण माझी स्थिति सध्यां जरा चमत्कारिक आहे, तेव्हां आपण आतांच असले धाडस करूं नये.”

मुराररावाला हें पटले असावे, कारण तारा घोडीवर बसताच तोही घोड्यावर स्वार झाला. व त्यानें तारेच्या वाजूनें जावयाला सुरुवात केली. मुराररावानें घोड्याला फार वेग दिला नाहीं हे पाहून तारा म्हणाली, “घोड्याला टांच मारायला हरकत नाहीं. माझ्या दादानें घोड्यावर बसण्यांत मला बरीच पटाईत केली आहे.” तारेचें घोड्यावर बसण्याचें तें कौशल्य पाहून मुराररावाला फार कौतुक वाटलें. सूर्य मावळू लागला होता आता लागेल त्या खेड्यांत मुक्काम करावयाचा मुराररावानें विचार केला. व त्याप्रमाणें पुढल्याच खेड्यांतील एका बऱ्याशा खाणावळींत आपले तिघे प्रवासी उतरले. तारेला एका खोलींत बसावयाला सांगून व्यवस्था पहाण्यासाठीं मुरारराव बाहेर गेला. एवढ्यांत पिल्या आंत येऊन तारेला म्हणाला, “ताईसाहेब, धाकट्या आत्याबाई ह्याच खाणावळींत मुक्काम करणार होत्या म्हणून मी मालकाकडे चौकशी केली. तेव्हां तो म्हणाला कीं, सकाळपासून कोणीच मुक्कामाला इकडे आलें नाहीं. मात्र थोड्या वेळापूर्वी लखोटा घेऊन सातान्याहून एक हलकारी आला होता. त्यावर आपलेंच नांव आहे. हा ध्या तो.”

अत्यंत उत्सुकतेने तारेनें लखोटा फोडला. आंतील पत्र साताऱ्याहून तिच्या धाकट्या आतेनें पाठविलें होतें. प्रकृति नादुरुस्त झाल्यामुळे आपल्याला येतां येत नाहीं असा त्यांत मजकूर होता. तारा आतां अगदीं त्रासली, काय करावें तें तिला सुचेंना. मुरारराव खोलींत आले हें सुद्धां तिनें पाहिलें नाहीं. तिच्या पुढ्यांत पत्र पडलेलें पाहून मुराररावानें त्याविषयीं तिला प्रश्न केला. तेव्हां भानावर येऊन तारा उभी राहिली व म्हणाली, “ साताऱ्याहून धाकट्या आत्याबाईनें तें पाठविलें आहे. माझा दादा सैन्यांत शलदार आहे. तो उद्यां सातारला येणार आहे तेव्हां मला तिकडे उद्यां पोहोचलेच पाहिजे. दोन वर्षांनीं मला तो भेटणार मला सोबत तांबड-तोब मिळणार नाहीं, म्हणून धाकट्या आत्याबाई साताऱ्याहून निघून वाटेंत मला भेटणार होत्या आणि आतां हें पत्र धाडतात कीं, यायला होत नाहीं ! दादाला जास्ती दिवस रहाणेंही शक्य नाहीं. आतां काय करूं ? एकटीच पुढें तरी कशी जाळं ? ”

“ जर हरकत नसेल तर मी सोबत करीन; कारण मलाही तिकडेच जावयाचें आहे.”

“ आपल्याला वारंवार असा त्रास देणें जिवावर येतें. पण इलाजच नाही. आणखीन् ते मेले आहेत ना दोघे ! पाठच पुरवताहेत. आपण बरोबर येणार हें ऐकल्यापासून मला किती समाधान वाटलेंय पण ! आतां माझा दादा मला भेटेल; पण माझ्या उपकारकर्त्यांचें नांव नाहीं मला अजून कळलें.”

मुराररावानें आपलें नांव बगैरे तिला सांगितलें. आतां तिचें नांव विचारण्याचा हक्क त्याला प्राप्त झाला. त्यानें विचारलें, “ आपलें नांव नाहीं का मला कळणार ! ”

“ इश्रा, त्यांत काय एवढें मेलें. माझें नांव तारा. पुण्याच्या सरदार शिक्क्यांची मी मुलमी.” लाजत लाजत तारा म्हणाली.

हवें होतें तें मुराररावाला कळलें. पहाटे मुकाम हलवावयाचा असें सांगून तो आपल्या खोलींत निघून गेला. “ तारा शिकें ” या नांवाचा जप करतां करतां आपण शिक्क्यांचें नांव कुठें तरी ऐकल्यासारखें त्याला वाटलें. तिच्या भावाला तर नाहीं ना आपण ओळखीत असा विचार करीत तो झोंपीं गेला. पण जागें झाल्यावर, तारेकडून तिच्या भावाची माहिती मिळवावयाची असा स्वप्न निश्चय केला.

प्रकरण आठवें

“ तो नाहीच का कधी मला सांपडणार ? ”

हा सऱ्या दिवशीं पहांटे प्रवासाला परत सुरुवात झाली. थोडा वेळ गेल्यावर मुराररावानें तारेला तिची इकीकत विचारली, व तिनेही ती मोकळ्या मनानें सांगितली. श्रीमंती विशेष नसली तरी ती सरदारकन्या होती. तिची आई व वडील ती लहान असतांनाच वारलीं होतीं, आणि तिला एक वडील भाऊ तेवढाच होता. तो सैन्यांत दुध्यम सेनापति होण्याचीच वाट पहात होता. नंतर तो नौकरी सोडून पुण्यास वतनवाडीची व्यवस्था पहाणार होता. कारण आतां तोच सरदार होता. तारेचें भावावर फारच प्रेम दिसत होतें. किचित् काळ स्तब्ध राहून तिनें फिरून त्याचें स्तुतिस्तोत्र सुरू केलें. तो सैन्याबरोबर चितोडला गेला होता. नंतर जयपूर येथें रजपुतांबरोबर लढतांना तो कसा जखमी झाला, त्या वेळीं एका रजपूत कुमारीनें त्याची कशी शुश्रूषा केली. त्यानें अस्सल मराठा तरुणीबरोबरच विवाह करावा अशी तारेची मनापासून इच्छा असल्यामुळें त्या कुमारीवर त्याचें प्रेम बसलें असेल कीं काय असें तिला कसें भय पडले वगैरे सारें तिने मुराररावाला सांगितलें. त्याचें नांव “ विश्वासराव ” हें सांगायला तर ती विसरली नाहीच.

काहीं वेळ विचार करून मुरारराव म्हणाला, “ सुमारें सवा दीड वर्षांपूर्वी मराठ्यांची रजपुतांबरोबर चकमक उडाली त्यांत ते जखमी झाले काय ? ”

“ हो, त्याच वेळीं. पुढें तो बरेच दिवस जयपुरींच होता. ”

“ मग मला वाटतें मी त्यांना पाहिलेलें आहे. उद्यां येऊन मी त्यांना भेटेन. ”

“ जरूर या हं. मला भारी आनंद झाला हें ऐकून. ” आणि तिचे हंसरे डोळे तिच्या ह्या शब्दांच्या सत्यतेची साक्ष देत होते.

मुकामाला पोंचेपर्यंत मुरारराव स्तब्धच होता. कारण विजयाबरोबर युद्ध करून जिंकलेल्या त्या मराठ्यांच्या तिरकमठ्यावर तारेच्या भावाचेंच नांव होतें अशी त्याची आतां पुरेपूर खात्री झाली होती. म्हणूनच हें नांव त्याला ऐकल्या-ऐकल्यासारखें वाटत होतें ! तारेच्या भावाला ताबडतोब काहीं अनपेक्षित बातमी सांगून काळजीपूर्वक वागण्याची सूचना देणें जरूर होतें. मुराररावाच्या मनांत

एकसारखा हाच विचार घोळत होता की, “महाराष्ट्रांत सुड उगविणें जरी अशक्य असलें तरी विश्वासरावानें आता या भागांत रक्षणें जरा धोक्याचेंच आहे. कारण अलककुमारीविषयी जरी आपल्याला आदर वाटतो तरीपण सूडाचें रजपूत बीं इकडे रजायला नको.”

अशा किंवारांतच मंडळी साताऱ्यास पोचली. तारेला तिच्या आत्याबाईंच्या वाड्यांत सोडून मुरारराव खाणावळींत गेला; परंतु त्याला कांहीं चैन पडेना. शेवटीं संध्याकाळीं आत्याबाईंच्या वाड्याच्या बाजूला फेरफटका मारावयास तो गेला, पण बाहेर कोणीच न दिसल्यानें तो परत फिरला. तोंच तारेने दाखविलेल्या त्या दोन रजपुतांपैकीं एकाशीं त्याची जवळ जवळ टक्करच झाली. तो रजपूत मुराररावाचा पाठ लाग करीत होता यांत शंकाच नाही. आतां मात्र मुराररावाचा राग अनिवार झाला. बिलकूल सूचना न देतां त्यानें त्या रजपुताला दोन हातांनीं वर उचललें व रस्त्याच्या कडेला असलेल्या गुलाबांच्या ताटव्यांत अलग हुंगारून दिलें व आपण पुढें चालता झाला. रात्रीं जेवण झाल्यावर तो आत्याबाईंच्या वाड्याच्या समोर असलेल्या एका वडाच्या पारावर येऊन बसला. परंतु तारेविषयी विचार करावयास त्याला फार वेळ सांपडला नाही, कारण तो येऊन बसतो तोंच पाठीमागें असलेल्या झाडींत कोणीतरी कुजबुजत असलेलें त्याच्या कानांवर आलें. तो आतां लक्षपूर्वक ऐकुं लागला. तो त्याच्या कानावर पुढील शब्द पडले.

“जय एकलिंगजी ! एकूण आपल्याला सापडला तर तो !” एका स्त्रीच्या कठांतून हे शब्द आले. हा आवाज ऐकतांच मुराररावाला त्या द्वन्द्वाची आठवण झाली. “कुमारी, तें चित्र पाहून त्याची फार चलबिचल झाली. एका मराठा पोरीच्या पाठीं तो एकडे थाला आहे. कुमारी, तो क्रूर मराठमोळा आहे हें माझ्या वेहऱ्यावरील डागावरून दिसतेंच आहे.” हें एक पुरुष बोलला.

“होय, माझ्या भाईला त्यानें असेंच क्रूर रीतीनें मारलें. भाईच्या तोंडावर तो काळा डाग शेवटपर्यंत होता. आज संध्याकाळीं आपण त्या खाणावळींत जाऊं, तेव्हां तूं मला व दयाळला तो दाखवून दे. बरें पण त्याचें नांव काय आहे रे ?”

“कनैयाला नांव सांगावयाचें त्यानें नाकारलें.”

“अस्सें ! बरें, उद्या दुपारीं दोन वाजतां तूं मला भेट. जर तुझी बातमी खरी ठरली तर मी तुझें जन्माचें दारिद्र्य दूर करीन. हं, जा आतां.” तो मनुष्य चालता होताच, मुरारराव झटकून त्या झाडींत शिरला. एक तरुण स्त्री उभी

असून एक म्हातारा इसम जवळच बसला होता. नम्र स्वरांत मुरारराव त्या स्त्रीला म्हणाला, “ अलककुमारी, आपल्याला अनपेक्षित इकडे पाहून मला फार आश्चर्य वाटते.”

किंचित् गोंधळून अलक म्हणाली, “ आपण मुरारराव नाहीं काय ? आपल्या भेटांनीं मला फार आनंद झाला. दयाळ, ह्याच सद्गृहस्थानीं माझ्या भाईचा जीव वाचविण्याचा प्रयत्न केला. मी सांगितलेलें आठवतें ना तुला ! ”

दयाळने डोळे किलकिले करून मुराररावाचे आपादमस्तक निरीक्षण केलें.

“ आपण बरेच दिवस इकडे आहा काय ? ” मुराररावानें अलकला विचारलें.
“ नाहीं आजच सकाळी मी इकडे आलों.”

“ काहीं कामाकरितां— ”

“ छे-छेः, तुमचा सातारा पहाण्यासाठीं आलों मी. ह्या उभ्या वर्षांत आजच्या-एवढा आनंद मला कधींच झाला नव्हता.”

“ दुसऱ्याच्या आनंदात मिठाचा खडा टाकावा असें मला कधींच वाटत नाहीं. परंतु कुमारी, आपली निराशा होणार आहे. आपल्या भावाचा खुनी म्हणून आपल्याला कोणता इसम दाखविण्यांत येणार ते मला ठाऊक आहे.”

“ होय ! कोणता-कोणता इसम तो ? ”

“ तो इसम म्हणजे मी स्वतः माझ्यावरच त्याचा संशय आहे.”

“ काय आपण ? ते आपला पाठलाग करीत होते ? अरें, देवा, तो कधींच माझ्या तावडीत येणार नाहीं काय ? कधींच नाही का तो मला सांपडणार ? ”

आतांपर्यंत स्तब्ध असलेला दयाळ पुटपुटला, “ कधीं तरी येईलच तो तावडीत. जातो कुठें ? आणि मग— ” सूडाच्या कल्पनेनें दयाळची वयातीत मुद्रा एकाद्या तरुणासारखी टवटवीत दिसत होती.

अलककडे वळून मुरारराव म्हणाला, “ आपल्या भावाचा शेवटला निरोप आपल्याला कळवावयाचा आहे. कधीं होईल आपली भेट ? ”

अगदीं करुण मुद्रेनें अलक म्हणाली, “ रजपूत सराईत. उद्यां कुठल्याही वेळीं.”

मुरारराव तेथून जातांच निराशेनें व्याकुळ झालेली अलक दोन्ही हातांत तोंड लपवून रडूं लागली. वृद्ध दयाळसिंग तिची समजूत करण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत होता.

प्रकरण नववें

दुर्जनसिंहाशीं मुलाखत

६६ "रुजपूत सराई" सातान्यांतील एका एकीकडच्या व उजाड अशा रस्त्यावर होती. दुसऱ्या दिवशीं दुपारी अलकला भेटण्यासाठीं मुरारराव त्याच ठिकाणीं आला. तो जिना चढणार तोंच दुर्जनसिंह धरून खालीं आला व हंसत हंसत सलाम करून म्हणाला, "सिरोहीला आपली भेट झाली होती त्याला निदान एक तप तरी झालें असेल नाहीं?"

सदा विचारी असणारा मानी दुर्जनसिंह इतका प्रेमांत आलेला पाहून मुराररावाला जरा विस्मय वाटला. पण तसें न दर्शवितां तो उत्तरला, "वाः दोस्त तुम्ही इकडे कोणीकडे? बाकी," जरा डोळे मिचकावीत, "अलककुमारीला इकडे पहातांच मी हें समजलोंच होतों. अःपण जवळपास असाल असा कयास मीं तेव्हांच बांधला होता." वास्तविक पहातां दुर्जनसिंहाला सातान्यांत पाहून मुरारराव वकितच माला होता. सूडाची कल्पना एवढी प्रवळ होऊन अलक खुन्याचा पाठलाग करित सातान्याला येते, व दुर्जनसिंह-तिचा पालक-तिला परवानगी देतो हें विचित्रच !

"हं-हं; अलकला घेऊन मी इकडे आलों आहे, समजलें का दोस्त मुरार!"

"काय? तिच्या आगमनाचा हेतु तुम्हांला ठाऊक आहे?"

"अगदीं पूर्ण!"

"भावाच्या खुन्याचा पाठलाग करून त्याचा सूड घेण्यासाठीं ती इकडे आली, हें तुम्हांला ठाऊक आहे?"

"होय-होय. मला तें सर्व ठाऊक आहे?"

"आणखी, जगांत टक्केटोणपे खाऊन अनुभवी झालेऱ्या तुम्हीं तिला परवानगी दिलीत! तुम्ही तिच्यावर प्रेम ना करितां? मग तिचें तारुण्य व सौंदर्य ह्यांची मूढाच्या पूर्तांमध्यें होळी करावयाला तुम्ही कसे तयार झाला?"

"मात्रें तिच्यावर प्रेम आहे, म्हणूनच मी तिला मदत करित आहे! तारुण्यांतील तिची ही एक खुळी तडफ असेल असें वाटून प्रारंभीं मीं तिला मदत करावयाचें होंग केलें; पण पुढें लौकरच मला माझी चुकी कळून आली. विजयाच्या मृत्यूचा

सुख हें तिने आपल्या आयुष्याचें अंतिम ध्येय ठरविलें आहे अशी माझी खोशी झाली. मी तिला वरवर मदत करीत आहे हें तिला कळून आल्यामुळ ती माझा-जो तिला आपला प्राण समजतो त्याचा-तिरस्कार करूं लागली. ती एकटीच जयपूरला पळून गेली. जर मी तिच्या मागें तिकडे गेलों नसतो, तर ती मला व आपल्या शपथेला विसरून गेली असती; परंतु मी अगदीं वेळेवर पोहोंचलों. तिच्या-बरोबर मी एक करार केला. मी तिला खुनी शोधून द्यावा; सूडाची पूर्ति झाल्या-वर प्रेमाची स्फूर्ति व्हावी व माझा मोबदला म्हणून तिने माझ्याबरोबर विवाह करावा ! ”

“ आणि तुमची मदत मिळावी म्हणून तिने आपल्या देहाचा असा विक्रय करावयाचें कबूल केलें ? ”

“ बऱ्याच प्रयत्नानंतर झाली बुवा कबूल. तिचें सध्यां कांहीं माझ्यावर प्रेम नाही. माझ्यावरच काय, पण सध्यां कोणावरही प्रेम करणें तिला अशक्य आहे. परंतु, तिच्या शपथेचा निकाल लागल्यावर ती माझ्याकडेच येईल. तिचे हात जरी रक्तानें माखलेले असले तरी मोठया आनंदानें मी तिचें पुण्यग्रहण करीन ” भविष्यकाळच्या सुखदायक कल्पनेनें त्याचा चेहरा खुलला.

“ आपला हा बेत तुम्हीं मला कसा सांगितलात ! ”

“ कां सांगूं नये ! तिला विजयाचा कांहीं निरोप तुम्ही सांगणार आहां म्हणून ? आपल्या निश्चयापासून ती ढळेल असें त्या निरोपांत कांहीं आहे काय ? तुम्ही माझे मित्र आहां. माझी महत्त्वाकांक्षा तुम्हांला ठाऊकच आहे. आणि ती पूर्ण करून घेण्याचें एकमेव साधन म्हणजे तिची सूडाची प्रबळ इच्छा तशीच उत्तेजित ठेवणें ! ”

“ मी हें सर्व अलककुमारीला जाऊन सांगेन. ”

“ खुशाल सांगा. तिचें मन फिरणें शक्य नाही. बरे दोस्त, संध्याकाळीं एक फेरफटका मारावयाला याल काय ! ”

“ नाही, मला दुसरे उद्योग आहेत. ”

“ ओहो, प्रेमाचे नाजूक उद्योग ना ! त्या मराठा कुमारीवर तुमची प्रीति बसली आहे, हें मला ठाऊक आहे. ठीक, पहिल्या मजल्यावर उजव्या हाताच्या तिष्ठन्या खोर्लांत अलक आहे. ”

श. मो...४

प्रकरण दहावे

जयपूर येथील दयेंची देवी

दुर्जनसिंहाच्या या भाषणावर मुरारराव कांहीं उत्तर देण्याच्या आधीच दुर्जन सिंह निघून गेला. विचार करित करित मुरारराव वर चढला. खोलीचे दार ठोकताच अलकने स्वतःच दार उघडले. तिचे तें निष्पाप व करुण सौंदर्य पाहून मुराररावाचे मन कळवळले. तिच्या मनोवृत्ति अगदी क्षुल्लक कारणानें उत्तेजित होत. मुराररावाला पहातांच ती मोठ्यानें हंसली; पण त्या हास्यांत आनंद नव्हता. लगेच घाईघाईनें ती म्हणाली, “ सांगा—सांगा लौकर त्याचे शेवटले शब्द छेः पण शेवटले कसे ते ! अगदीं शेवटीं त्यानें मला “ अलक, अलक ” अशा हाका मारल्या. होय ना ! हेच त्याचे शेवटचे शब्द. हाय ! भाई ! पण मला त्याचा निरोप सांगा ना, आणि तुम्हीं मला तो पूर्वीच कां सांगितला नाही ! ” प्रारंभीचा आवेश नाहीसा होऊन तिचा स्वर आतां क्षीण व दुःखी येऊं लागला.

“ कुमारी, त्या वेळीं तुम्हांला फार प्रबळ मूर्च्छा आली होती, व मेंदूला विकृति झाल्यामुळे तुम्हांला कांहींच समजत नव्हतें.”

“ खरें आहे, मला क्षमा करा. कालच्या त्या घोर निराशेनें माझी सारासार विचार करण्याची बुद्धि नष्ट झाली असावी. एक वर्ष जीवापाड मेहनत केल्याचें काल सार्थक झालें असें वाटून एकलिंगजीचे मी आभार मानणार, तों काय ! कांSSहीं नाही. सारीच निराशा ! हाय ! ” तिच्या डोळ्यांतून अश्रु येत नव्हते; पण त्यामुळे तिची चर्चा जास्तीच दुःखी दिसत होती. ती पुढें म्हणाली,

“ मुरारराव, तुम्हांला हें समजणार नाही. तुम्हां मराठ्यांना विचार करितां येतो, पण अनुभवितां येत नाही. तुम्हांला देवानें फक्त मेंदू दिला आहे, हृदय दिलेले नाही. आम्हां रजपूतांप्रमाणें तुम्हांला भावना नाहीत. बाकी याबद्दल तुम्हीं देवाचे आभारच मानले पाहिजेत.”

“ बघ आपण माझा निरोप नाही ऐकलात ! त्याच्या योगानें आपली निराशा दूर होईल.”

“ अंई, तर मग मला नकाच सांगू. यालाच मी भितें. नका, सांगू नका.”

वर्षांत मीं काय काय केले त्याचें आधीं सिंहावलोकन करा. त्या इसमाला शोभा-
सार्ठी मीं किती प्रयत्न केले, किती त्रास सहन केला तें अगोदर लक्षात आण-
आणि विजयाच्या शब्दांनीं सुद्धां माझ्या निश्चयापासून मीं परावृत्त होणें शक्य
नाहीं अशी तुमची खात्री झाली तरच मला त्याचा निरोप नंतर सांगा.” मुरारराव
खालीं मान घालून स्तब्ध होता. “ मुरारराव, ज्या तुकडीमध्ये तो इसम शिलेदार
होता, त्या तुकडीच्या सेनापतीला मी जाऊन भेटलें. पण काय ! व्यर्थ ! नंतर मीं
जयपुराला गेलें. तेथें लढाईत पुष्कळ मराठा सैनिक जखमी झाले होते. मी त्यांची
शुश्रूषा करित असें. हेतु हा कीं, तापाच्या बरळण्यांत एकादा मराठा काहीं बोलला
तर मला थोडासा धागा सांपडेल. परंतु हेही सारें व्यर्थ झालें ! ज्याचा प्राण
घेण्याची माझी शपथ होती तो जरी मला मिळाला नाहीं, तरी मीं पुष्कळजणांचे
प्राण वांचविले. ते गरीब सैनिक मला “ देवी ” समजत. एक तरुण मराठा
असाच जखमी होऊन अत्यवस्थ स्थितीत पडला होता. सर्वजण तेव्हां म्हणाले कीं,
मींच त्याचा प्राण वांचविला.”

इतक्या वेळांत मुराररावानें आतां डोळे वर करून अलककडे पाहिलें. त्याच्या
अपेक्षेप्रमाणें त्याला सुखाची भुकेली क्रूर काली न दिसता ती दयेची-प्रीतीची
देवी दिसली. अलकचे डोळे स्नेहमय दिसत असून, गाळावर लजेची लाली चढली
होती.

“ तो तरुण मला ‘दयेची देवी’ म्हणत असे. बरें चाटूं लागल्यावर मी
त्यांच्याबरोबर फिरावयाला जात असे. प्रकृति निकोप झाल्यामुळें विश्वासराव
फारच—”

“ कोण ! विश्वासराव ! ”

“ होय, शिलेदार विश्वासराव, आणखी आडनांव कायसं चमत्कारिक आहे.
त्यांचा एक रुमाल आहे माझ्याकडे त्यावर मीं कलाबतूनें त्यांचें नांव गुंफलें आहे.
दाखवतें हें तुम्हाला.” थोडक्याच वेळांत अलक तारेच्या भावाचा रुमाल घेऊन
आली व तो मुराररावाला दाखवीत ती उस्सुकतेनें म्हणाली, “ काय ! तुम्ही
त्यांना ओळखता ! फार उमरे आहेत नाहीं ते ! ”

“ मी त्यांच्या बहिणीला ओळखतां.”

“ होय, भावाप्रमाणेंच तीही फार सुस्वरूप आहे. मी तिचा पुष्कळच प्रशंसा

पाहिलें होते. माझे तें चित्र पहात ती उभी होती. भारी सुंदर दिसली. मला वाटतें तुमचें तिच्यावर प्रेम आहे, होय ना ? ”

या तिच्या प्रश्नाला उत्तर देण्याचें टाळून मुराररावानें पूर्वीच्या संदर्भाला धरून प्रश्न केला. “ नंतर पुढें काय झालें ? ”

“ पुढें काकार्जिनीं जवळ जवळ जबरदस्तीनें मला जयपुराहून नेली. ती हवा मला सोसणार नाहीं असें त्यांचें म्हणणें पडलें. त्यानंतर मीं तें द्वन्द्वयुद्धाचें चित्र काढलें. प्रीति व द्वेष ह्यांचें तें मिश्रणच होतें. चित्र पहातांना एकाद्याच्या मनावर कांहीं विशेष परिणाम झाला व मला पाहिजे त्या गोष्टीचा थोडाफार सुगावा लागला तर पहाव या हेतूनें एक हेर रात्रदिवस मीं तिकडे ठेवला होता; पण सारं सारं फुकट ! ज्या दिवशीं मीं सूड उगवीन त्या दिवशीं माझें सुतक संपेल ! ”

विषय पालटण्याच्या हेतूनें मुरारराव म्हणाला, “ तुम्हीं जयपुरी केलेल्या स्तुत्य कामगिरीविषयीं बोलत होतां त्याच वेळीं विजयसिंहाचा निरोप मीं- तुम्हांला कळवावयास पाहिजे होता. माझ्या मांडीवर बोकें ठेवून कुमार निज- बामाला गेला, तेव्हा त्यानें निरोप सांगितला कीं, माझ्या मृत्यूच्या आठवणीनें अलकच्या सुखमय आसुण्याची नासाडी होण्यापेक्षा ती मला विसरेल तर फार बरें ! म्हणून म्हणतां, कुमारी, तुम्हांला दुसरें एकादें ध्येय नाहीं का धरितां येत ? ”

ज्ञातपणें अलक म्हणाली, “ मीं ह्याविषयीं पुष्कळ विचार केला आहे पण मुरार राव, मीं अस्सल चौहानकुमारी आहे. माझे जातभाई नाहीं तर माझा शिकार करतील. विजयाचा खून झाला हें त्यांना ठाऊक आहे. तुम्ही अगदीं किसनसिंहा- सारखेंच बोलतां. ”

“ तुम्ही या विषयावर त्यांच्याशीं बोललांत तर ? ”

“ होय खुनी इसमाचें वर्णन मीं त्याला विचारलें. ”

“ हं, मग ? ”

“ मग काय ? विजयाचा मित्र म्हणवतो, पण त्यानें कांहींही माहिती देण्याचें नाकारलें. द्वंद्वयुद्ध नियमाला धरून झालें व तो प्रतिस्पर्धी मराठा शूर, सभ्य आणि शीलवान् होता असें त्यांचें म्हणणें. ”

“ माझे सुद्धां तेंच मत आहे. ”

“असं ! एकूण आपला दुजोरा आहे तर त्याला ! हुं ! युद्ध नियमाला धरून झाले म्हणें, आणि काय, तर तो शूर होता ! शूर होता तर मग भाईबरोबर युद्ध करितांना नेमळटासारखें आपण तेवढें चिलखत कां हो घातलेन त्यानं ?”

“चिलखत घातलें ! कोणी सांगितलें हें तुम्हांला !”

“सराईच्या त्या म्हाताऱ्या मालकानें. अहो, त्या मराठ्याला किनई वर्मी बाण लागला होता नी तोही भाईसारखाच धाटपला असता, पण त्या शूर वीरानें अगोदर काळजी घेतली होती ना सारी.”

मुराररावानें शांतपणें तिला त्यां शकुनी मोहरेची सर्व हकीगत सांगितली. पण ती काहीं आपलें म्हणणें सोडीना. “एकूण तुम्ही हें विसरणार नाहींत तर ?” निराश होऊन मुराररावानें विचारलें.

“जोंपर्यंत त्याच्या आठवणीसाठीं माझ्याकडे ह्या वस्तू आहेत तोंपर्यंत तरी तें अशक्य ! आणि अलकनें त्याला विजयाची एक छोटी तसबीर व एक तिरकमठा आणि बाण एवढें दाखवून म्हटलें, “मी हा बाण नेहमीं बरोबर बाळगीत असतें. माझ्या लाडक्या भाईचें रक्त याला लागलेलें आहे; आणि असें असतां माझी शपथ मी कशी विसरेन !”

“तुम्ही तरुण आहात. अद्यापि तुम्हांला विशेष अनुभव नाहीं. परंतु द्वेषा पेशां प्रीति श्रेष्ठ असते हें आणखी काहीं दिवसांनीं तुम्हांला पटेल.”

भाषण संपविण्याच्या उद्देशानें जाजमावरून उठून अलक म्हणाली, “आजन्म माझ्या मनांत एकाच विकाराची भावना प्रबळ राहिल, आणि ती म्हणजे द्वेषाची भावना. आणि तिची पूर्ति झाल्याखेरीज जगांतील सर्व तरुण जरी आपल्या प्रेमसर्वस्वाचें दान करूं लागले, तरी माझ्या हृदयांत प्रीतीचा प्रादुर्भाव होणें अशक्य आहे !”

“आणि जयपुरातील बागेंत विश्वासराव शिक्यांनीं तें दान केलें तर ?” मुराररावानें अदमासानें फेंकलेला नेम अचूक लागला. अलक दचकली आणि लाजली; पण क्षणभरच. दुसऱ्याच क्षणां लज्जेनें रंगलेले तिचे गाल पांढरे फटफटीत पडले. तिच्या तोंडून अत्यंत दुःखाचा एक सुस्कारा बाहेर पडला.

आतां तिकडे राहण्यांत काहीं अर्थ नाहीं असें लक्षांत येऊन मुरारराव तिकडून निघाला. पण त्याच्या मनांत विलक्षण खळबळ उडून राहिली होती. “जय भवानी ! जर हीं दोघे भेटलीं आणि हिला सारं कळळं तर ! अरे बापरे ! !”

प्रकरण अकरावें “ दुसरे भावोजी ”

स्त्याने मुरारराव एकसारखा हाच विचार करित होता. शेवटी त्याने ठरविले की, काहीं झाले तरी तारेच्या भावाने सातारा ताबडतोब सोडणे भाग होतें. विश्वासराव जर सातार्यांतच राहिला तर अलकची व त्याची भेट न होणे अपरिहार्य आहे. विजयाचा खुनी तोच आहे हें अलक सहज शोधून काढील आता काय करावें ? तूं एका माणसाचा प्राण घेतला आहेस असे विश्वासरावाला तोंडावर तरी कसे सांगावें ? बरें. न सांगावें तर तो सातारा सोडून जाणार नाही ! कसें करूं ? काय करूं ह्या अष्टाक्षरी मंत्राचा जप करित मुरारराव खाणावळीत पोचला. तो सबंध दिवस त्यानें विचारांतच घालविला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं तारेकडून त्याला जेवणाचें आमंत्रण आलें. तिच्या धाकटया आत्याबाईंच्या सांगण्यावरून हें आमंत्रण आलें होतें. बारांचें आमंत्रण होतें; पण चैन पडेना म्हणून मुरारराव अकरालाच तिकडे पोचला. तो जाजमावर लोडाला टेंकून बसताच ताराही मर्यादिनें जरा दूर बसली. किंचित् घाबरत मुराररावाने विचारलें, “ आपले बंधु कुठें दिसत नाहीत ते ! ”

“ कोण, दादा होय ? कालच्या कालच कूच करण्याचा त्याला एकाएकी हुकूम आला व तस्साच तो गेला. सारा सहासात घटका तो इकडे होता.” प्रेमळपणानें ओंठाला दुमड पाडून तारा म्हणाली.

हें ऐकून मुराररावाला अगदीं हुश्रा झाले व त्या भरांत तो तारेकडे न कळत टक लावून पाहूं लागला. लाजून तारेनें मान फिरवितांच मुरारराव दचकला व मोठया कथाने दृष्टिकोण बदलून त्यानें म्हटलें, “ तुमच्याकडे एकादी तसबीर आहे का त्यांची ? ”

“ तसबीर ! नाही बाई ! दादाच इकडे भेटणार होता मग निर्जांव तसबीर कशाला आणणार बरोबर ? आणिक, कळलें का, आपल्याला पाहिल्याचें दादाला काहीं आठवत नाही. ”

“ अस्स ! एकूण सहासात घटका बहिणभावंडांना मिळाल्या त्यांत माझा उल्लेख झाला म्हणायचा ! ” तारा लाजली. “ ते रंगानें कसे आहेत ? तुमच्याच-सारखे गोरे आहेत का ? ” मुराररावानें पुढें विचारलें.

“ दुसर भावाजा ”

“ होय, माझ्याच वर्णाचा आहे दादा.”

“ आणखी उंची ? ”

“ बघाच उंच आहे तो. तोंडावरून तो फारच उमदा दिसतो.”

या वर्णनावरून मुराररावाला काहींच स्पष्ट बोध होईना. द्रुन्दयुद्धातील मराठा म्हणजे खात्रीपूर्वक विश्वासरावाच की काय याचा उलगडा झालाच नाही. तो आणखी काहीं विचारणार तोंच तारेची आतेबहीण हिरा खोलोंत आली. हिच्या-विषयी मुराररावाला तारेकडून बरीच बातमी लागलेली होती. हिरा ही भारी वात्य पोरगी होती. ही सध्या वयानें दहा वर्षांची होती, पण लाडानें अगदीं बिघडल्या-मुळें ती कधीं कधीं सहा वर्षांच्या पोरीसारखा हट्ट करी, तर कधीं सोळा सतरा वर्षांच्या एकाद्या आचरट तरुणीला देखील न शोभेल असें ‘प्रेम’ या विषया वर व्याख्यान देई. तारेकडून मुराररावाची हकीकत ऐकल्यापासून ताराताईचें या गृहस्थावर प्रेम जडलें असावें असें तिनें ठान ठरविलें. तिला बरीच लांचलुचपत देऊन व धाकदपटशाहा दाखवून मुराररावाच्या समोर काहीं बडबडणार नाही असें तारेनें तिच्याकडून आज कबूल करून घेतले होते. पण हिराची कबुली ती, तिची काय शाश्वती असणार! आतां खोलींत शिरतांच “ काय हो नवे भावोजी ! ” या शब्दांनीं तिनें मुराररावाचें स्वागत केलें. हें ऐकून तारा तर लाजलीच पण मुराररावाची लाजले. तारेकडून हिराची सारी ‘कीर्ति’ ऐकल्यामुळें तिच्या बोलण्याकडे त्यांनीं विशेष लक्ष पुरविलें नाही. पण हिरा काय अशी गप्प बसणार! मोठ्यांदा ओरडून ती म्हणाली, “ काय हो असलें तुमचें ! रिकाम्या हातांनींच आलांत वाटतें. ते-ते दुसरे भावोजी आहेत ना ! ” हळूच तारेकडे पाहून, “ ते मला दर वेळेला कशीं सुंदर गुलाबाचीं फुलें नाहीतर खोठ्या मोठ्यांचा गजरा आणतात ! ” तिच्या बोलण्यांत काहीं अर्थ नसतो अशा समजुतीनें तिकडे दुर्लक्ष करणारे मुरारराव तिच्या ‘दुसरे भावोजी’ ह्या शब्दांनीं दचकले, व पटदिशीं तिच्या-जवळ येऊन म्हणाले, “ हिराताई, दुसरे भावोजी म्हणजे काय ? ”

“ वा ! तुम्हाला नाही वाटतें ठाऊक ! अहो, ते सरदार भोसले आहेत ना तेच ते बरे का ! त्यांच्या मनांत आमच्या ताराबाईंबरोबर लग्नीन करायचें. पण तारा-ताईला नाही बरे का ते आवडत ! कशावरून मीं हें ओळखलें, सांगूं ! पण आशीं मला गजरा आणाल का तें सांगा. आणाल ! बऱ्सरें हें बघा, काल तुम्ही आलां

नाहीत ना ! तर ताराताई तुमची एकसारखी वाट पहात होते, बरें कां. आणीक.....”

पण हिरेला हें वाक्य पुरें करावयाला सांपडलें नाहीं. ताराताईनें तिच्या तोंडावर आपला हात ठेवून म्हटलें, “ बरें कां, बरें कां ! आचरट कुठली, जा बघूं बाहेर, मोठ्या माणसांत बडबड करूं नये म्हणून किती वेळां सांगितलें ! जा- नाहीतर सांगेन तुझ्या आबांना ! ” शेवटची मात्रा लागू पडली. हिरा वडिलांना थोडीबहुत भीत असे त्यामुळें आतां ती लगेच पसार झाली.

मुराररावाचें काम झालें. तारा खरोखरीच आपल्याविषयीं विचार करिते हें दोन वेळां सिद्ध झालें. हिरा गेल्यानंतर तारा बराच वेळ गप्प राहिली. शेवटीं शिष्टाचाराला तें वाईट दिसेल असें वाटून बाजूच्या पेटींतून एक सुंदर गडू तारेनें काढला, व तो हार्ता घेऊन मुराररावाजवळ येऊन ती म्हणाली, “ पाहिला का किती सुंदर गडू आहे ? कुर्णी दिला असेल मला ओळखा बरें.”

गंभीर मुद्रा करून मुरारराव म्हणाले, ‘दुसऱ्या भावोर्जीनीं’. तारा लाजली व मुराररावाला तें दिसूं नये म्हणून हंसून म्हणाली, “ छे: दादानें तो माझ्यासाठीं जयपुराहून आणलेला काल मला दिला आणि हें दुसऱ्या भावोर्जीचें काय प्रकरण काढलेंय उगीच ? तसें कांहींच नाहीं बाई.” हें ऐकून मुराररावाचें तोंड फुललें आणि तें पाहून तारा जास्तीच लाजली. “ म्हणजे असें कां, तसें कांहीं नाहीं, अन् तसें कांहीं होणारही नाहीं” असें घाईघाईनें बोलली.

“ छे:, उलट जेवढ्या लौकर तसें कांहीं होईल तेवढें बरें असें माझे मत आहे.” मुद्द शब्दांत मुरारराव उत्तरला, त्यानें असें एक प्रमाण बांधून ठेवलें होतें कीं, एकादी तरुणी एकादा विचार मनांत येऊन लाजली तर तो विचार बऱ्याच वेळां तिच्या मनांत येतो असें खास समजावें. तेव्हां आतां इतक्या जोरांत हिनें तसें कांहीं नाहीं असें आपल्याला जें सांगितलें तें म्हणजे तिच हृदय अजून ‘अनाघ्रातं पुष्पं’ आहे ह्या सत्य गोष्टीचा अजाणता दाखल केलेला कां होईना पण भर-भक्कम पुरावाच होय.

मुराररावाच्या शब्दांचा संदर्भ न कळल्यानें तारेनें साहजिक “ म्हणजे काय बाई ? ” असा प्रश्न केला.

“ म्हणजे असें कां, विश्वासरावानें आता लौकरच स्वतःचा विवाह करावा म्हणजे जोडण्यानें बहिणीचें कन्यादान करावयाला सांपडेल, नाहीतर एकट्यानेच करणें भाग पडेल.”

तारा चकितच झाली, आपल्या ओळखीला उणे पुरे दोन दिवस झाले आणि घांनी आपल्याबरोबर विवाह करण्याची इच्छा दर्शवावी ? आणि वाईट हें की, आपल्याला त्याविषयी रागही येऊं नये ! छे:-छे: बाई ! एकूण ग्वाल्लेरचे मराठे भारी उतावळे असतात म्हणून एकलें होतें तें खरेंच तर ! तारा पुनः विस्मित झाली आणि त्याबरोबरच सस्मितही झाली. पण मुराररावाला जरासें जिरवावें अशा विचारानें ती म्हणाली, “ तें खरें, पण म्हणतात ना, सत्यात्रीं दान करावें नाहींतर दात्याला पाप लागतें.” मुराररावाला हे शब्द बरेच झोंबले, त्याचें हंसरें तोंड लगेच उतरलें असें पाहून घाईनें तिनें दुरुस्ती केली, “ मीं-मीं आपल्याविषयीं नाहीं हो म्हटलें” पण आतां लाजेनें तिला तोंड लपवितां पुरे वाट झाली. “ माझ्याविषयीं नाहीं ना ? म्हणजे मी अपवाद-मी एकटाच अपवाद. असें ना ? अं ? काय म्हणतो मी ? ” खालीं मान करून मुराररावानें तारेचें तोंड न्याहाळलें व त्यावरील भाव पाहून ते खूष झाले. इतक्यांत, “ हं, ताराताई, बागेकडील तिसऱ्या खिडकींत मी आहे बरें का ! आपलें तुला ठाऊक असावें. आणिक, आईही तिकडेच येत आहे.”

आणि खरोखरीच तारेच्या आत्याबाई आंत आल्या. मुराररावाची ओळख झाल्याबरोबर त्यांनीं अघळपघळ बोलावयास सुरुवात केली. पण त्यांतील मुख्य विषय म्हणजे त्यांचा आर्थिक व सामाजिक थोर दर्जा. मुरारराव ग्वाल्हेरचे असें कळतांच त्या म्हणाल्या, “ ग्वाल्हेरच्या त्या सारजाबाईसाहेब मोहिते माझ्या चांगल्या ओळखीच्या आहेत. त्यांचे जडावाचे दागिने फारच उत्कृष्ट आहेत. एवढी श्रीमंत बाई, पण गर्व नाहीं हो. पुण्याला आल्या म्हणजे मला नेहमीं बोलावणें घडतात नि आपणही येतात. तुमच्या आहेत का हो त्या ओळखीच्या ? ”

“ होय आहेत.” मुराररावानें हंसून उत्तर केलें.

जरा चकित होऊन आत्याबाईनीं विचारलें, “ आहेत ! म्हणजे खूप आहे ओळख ! आणि ती कशी हो ! ”

“ म्हणजे असें पहा आत्याबाई, ती माझी थोरली बहीण.” मुराररावाच्या या संथ उत्तरानें आत्याबाईंवर बरीच छाप पडली. मुरारराव स्वतः सरदार घराण्यांतील नसले तरी एवढ्या बळ्या प्रस्थाकडे त्यांचा निकटचा संबंध आहे तेव्हां ते आपल्या मैत्रीला योग्य आहेत असें त्यांना वाटलें. अशाच आणखी काहीं गोष्टी होऊन मुरारराव परत गेले; पण आज घडलेल्या एकंदर बारीकसारीक गोष्टींसुद्धें मुरारराव स्वतःवर व साऱ्या जगावर बेहद्द खूप झाले.

प्रकरण बारावें

अलक व तारा

दुर्जनसिंहाच्या मनाची ठेवण काहीं अपूर्वच होती. अगदीं झुलक गोष्टींना सुद्धा तो फार महत्त्व देत असे. प्रत्येक कार्याला सामान्य कारणाशिवाय काहींतरी विशेष कारण असलें पाहिजे व प्रत्येक कृति करण्यापूर्वी मनुष्याच्या मनांत काहीं तरी प्रयोजन तयार असून तें प्रयोजन नेहमीं वाईटच असतें असें त्याचें ठाम मत-नव्हे सिद्धान्तच होता. खरें निःस्वार्थां असें जगांत काहींच नसतें. तेव्हां असें असतां अलकला तिच्या निश्चयापासून परावृत्त करावयाला मुरारराव एवढा कां झटतो त्याचा त्याला उलगडा होईना. बरें, पुन्हा विजयाचा खुनी हा एक दख्खनी मराठा होता. मुरारराव तर ग्वाल्हेरचा-उत्तरेचा. मग एकादा दख्खनी मराठा जगांतून नाहींसा झाला तर त्याचें काय सरतें ! कांहीं तरी सरतें हें तर खास आणि तें काय असेल हेंच दुर्जनसिंहाला कोडे पडलें.

त्याचप्रमाणें मुराररावानें विजयाचा निरोप अलकला पुणें मुक्कामीं कां सांगितला नाहीं ! आणि तोच निरोप आतां साताऱ्याला तिला सांगावयाची त्याला एवढी उत्सुकता कां ! गेल्या आठ दहा घटकांतच त्याला ह्या निरोपाची एवढी धांदल कां झाली !

दुर्जनसिंहाला त्याच्या हेरांनीं दोन महत्त्वाच्या बातम्या कळविल्या होत्या. मुराररावाचें तारेवर विशेष लक्ष दिसतें ही पहिली व मराठा सैन्याविषयीं त्यांच्या काहीं गोष्टी चालल्या होत्या ही दुसरी.

आदल्या दिवशीं दुर्जनसिंगानें तारेबरोबर एक तरुण मरठा पाहिला होता. व तो तिचा भाऊ आहे असेंही त्याला कळलें होतें. पुढें विशेष चौकशी करितां तो सैन्यांत शिलेदार असून त्यानें त्याच दिवशीं सैन्याबरोबर कोल्हापूरच्या बाजूला कूच केल्याची त्याला बातमी लागली. दोन नि दोन मिळवून दुर्जनसिंहाणें चार असें अचूक उत्तर काढलें. मग काय ह्या शिलेदार शिक्यांसाठीं मुरारराव अलकला तिच्या शपथेपासून न्युत करावयाला पहात होता ! बहिणीला बरें घाटावें म्हणून तो भावासाठीं झटत होता काय ! भावाला उपकृत करून बहिणीकडून त्या उपकाराच्या नाजूक फेडीची त्याला अपेक्षा होती काय !

अलकच्या चित्राविषयी तारेला जिज्ञासा वाटत होती हेही दुर्जनसिंहाच्या लक्षात आलें. एकंदरीत इकडे बरेंच पाणी मुरतें आहे खास.

दुसऱ्या दिवशीं आपण कोल्हापूरच्या बाजूला जाणार असल्याचें त्यानें अलकला कळविलें व आपण परत येईपर्यंत दयाळसह तिनें सातान्यांतच रहावें असें सुचविलें.

“ काय तुम्ही कोल्हापुराला जाणार ? ” त्याच्या सूचनेकडे दुर्लक्ष्य करून तिनें विचारलें. “ काकाजी, काहीं आशा आहे काय ? ”

“ हो, थोडी फार आहे.”

“ मग जरूर जा. तो सांपडला कीं मला कळवा. मी ताबडतोब येईन.” आतांपर्यंत फिकट दिसणारे अलकचे गाल आशेच्या ओलाव्यानें टवटवीत झाले.

“ ठीक आहे. मी एका आठवड्यानें येईन.” अलकची रजा घेऊन तो निघून गेला.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं तारा व हिरा यांच्याबरोबर मुरारराव फिरावयास गेला होता. थोडेंसें लांब जातांच हिरेला तिच्या काहीं मैत्रिणी परत येताना भेटल्या त्यांच्याबरोबर ती पोर परत फिरली.

फिरत फिरत मुरारराव व तारा एका आंब्याच्या पाराजवळ आले. पारावर अलककुमारी एकटीच बसली होती. मुराररावाला पाहून ती किंचित् हंसली ओळख दाखविली न दाखविली असें करून मुरारराव तारेसह पुढें झटकले.

“ मला वाटतें तिची तुमच्याशीं बोलण्याची इच्छा होती. आपण कां नाहीं तिच्याशीं बोललात ? किती बिचारी उद्विग्न आणि दुःखी दिसते ! कसला बरें ती विचार करीत असेल ? ती पुण्यास एकदां माझ्याशीं थोडें बोलली होती. विसरली वाटतें आतां. पण मला तिचें नांव नाहीं बाई ठाऊक ! माझी ओळख करून द्या ना गडे तिच्याशीं ! ” तारा म्हणाली.

तारेची व अलकची ओळख व्हावी अशी मुराररावाची मुर्लीच इच्छा नव्हती. पण आतां करणार काय ? तारेनें दर्शविलेली इच्छा अमान्य करण्याची त्याची छाती नव्हती. मुकाटघानें तो अलककडे जाऊन म्हणाला, “ अलककुमारी, आपण ओळखतां का यांना ? यांचें नांव कुमारी ताराबाई शिकें. ताराबाई, या अलक-कुमारी चव्हाण.”

एकदम ओरडून तारा म्हणाली, “ कोण ! अलककुमारी ! मग तुम्ही जयपुरास होता. होय ना ? ”

“ होय. होतें एक वर्षापूर्वी. ” हळूच अलक म्हणाली.

“ मग तुम्हीं माझ्या भावाची शुश्रूषा केली होती ना ? ”

“ होय. ”

“ अहा ! मग तुम्हींच त्याचा प्राण वाचविलात तर ! ” तारा तिच्याजवळ गेली व किंचित् वेळ तिच्या तोंडाकडे पाहून तिने अलकची हनुवटी वर उचलली आणि अत्यंत प्रेमानें तिच्या गालाचें चुंबन घेतलें. मुरारराव त्या दोर्घाकडे पाठ करून उभा होता. अलकची चर्चा निस्तेज झाली. तारेला दूर लोटण्याचा अर्धवट प्रयत्न करीत ती उभी राहिली. तिच्या अंतःकरणांत कांहींतरी कालवाकालव होत होती.

“ काय ? तुम्हांला मात्रा विश्वासदादा आठवत नाहीं ? ” तारेनें जरा खेदानें प्रश्न केला.

“ मला, आणि ते आठवत नाहीं ! ” एवढें बोलून भावनाप्रवण अलकनें तारेला मिठी मारली. आजूबाजूला कोणीच नव्हतें म्हणून बरें, नाहींतर हा सुंदर देखावा कोणाही सहृदय मनुष्याला मोहन टाकता.

“ किती प्रेमळ नि बालिश स्वभाव हा तुमचा ! उगीच नाहीं दादा तुमची स्तुति करीत ! पण तुम्ही कोठें उतरला आहांत ? ”

अलकनें रजपूत सराईचा पत्ता सांगतांच तारा उद्गारली, “ अगबाई ! मग आमच्या वाड्यावरूनच जातो कीं तो रस्ता. चला गडे, आपण बरोबरच घराकडे जाऊं. ” तारा आता मुरारावाला अजिबात विसरली. रस्त्यांत दोघीजर्णीची एवढी बडबड चालली होती कीं, कुणाला वाटेल ह्या बाळपणापासूनच्या सख्या आहेत.

दुसन्या दिवशीं सध्याकाळीं मुरारराव अलककडे गेला तारा तिकडेच होती. अलक कामांत असल्यानें तीच मुराररावाशीं बोलत बसली.

“ आमची दोर्घाची किनई फारच गठी जमली आहे. आम्ही एकमेकांला आतां बहुवचनानें नाहीं हांका मारीत. मला दादाचीं आलेलीं पत्रें मीं तिला दाखविलीं. एका पत्रात त्यानें निवें अतिशयच प्रेमानें वर्णन केलें आहे तेवढें मात्र मीं दाखविलें नाहीं. ”

“ अस्तें ! पण तुम्हीं एकदां मला म्हटलें होतें कीं, तुमच्या दादासाठों तुम्ही अस्पृश मराठ्यांची एवढेंच नव्हे तर दख्खनी मराठ्यांची मुलगी पाहणार. मग आता चालेल का ही वहिनी ? ”

“ अलक मुळीं आजन्म अविवाहितच राहणार आहे. ती किनई योगिनी, माता होणार आहे हो.”

“ कोण ? योगिनी ? ”

“ होय योगिनी. बरं पण तें राहूं या. मी उद्यां पहांटे अलकबरोबर शिकारीला जाणार आहे.”

“ हें पहा, हल्लींच्या ह्या दिवसांत शिकारीला जाणे जरा थोक्याचें आहे.”

“ मला नाही. बाई मुळींच भीति वाटत.”

“ पण रजपूत, मोगल वगैरे मराठ्यांच्या मुलींना पळवावयाला टपलेले असतात ! ”

“ तर ! मराठ्यांच्या मुली म्हणजे अगदीं बेवारशी मालच लागून राहल्याय ! ”
तोऱ्यामध्ये मानेला एक नाजूक हिसका देत तारा म्हणाली.

“ शिकारीचा नाद मोठा वाईट. मित्र या नात्यानें मी तुम्हाला सागतों आहे.”

“ न आवडणारा उपदेश नेहमीं मित्रच करितात.”

“ ताराबाई, तुमचा अपमान करावा अशी माझी इच्छा नाही. पण मी आपल्याला बरेच दिवस ओळखतों—”

“ खरंच कीं, संबंध तीन दिवस ! ”

तारेच्या या टोमण्याकडे लक्ष न देतां मुरारराव म्हणाला, “ शिवाय असें कीं, अलककुमारी रजपूत आहे, तेव्हां तिच्याबरोबर विशेष मैत्री—”

“ आपली व तिची चांगलीच ओळख आहे हें आपण विसरला वाटतें. आपणच ना तिची माझी ओळख करून दिलीत ! ”

“ दिली खरी; पण ती केवळ तुमच्या आप्रहाखातर.”

“ तिची माझी मैत्री आपल्या व तिच्या मैत्रीच्या आड येते वाटतें ! ”

“ तुम्ही रागावलांत, ठीक आहे. तसेंच होऊं या. ग्नुशाल शिकारीला जात चला बरें ! ”

“ जशी कांहीं परवानगीची वाटच पहांतें होतें मी ! ” असें रागारागाने पुटपुटून तारा आंत निघून गेली.

जरा खिन्न होऊन मुरारराव एकटाच तिकडे बसून राहिला. थोड्याच वेळांत अलक व तारा बाहेर आल्या. अलकनें मुराररावाकडे हंसून पाहून म्हटलें, “खरेंच मुरारराव, आपले मजवर भारी उपकार आहेत. माझे एकलकोंडें आयुष्य तुम्हीं किती बरें आनंदी केलेंत !” अलक मुराररावाला म्हणाली होती तेंच खरें ! रजपूत लोक भावनाशील खरे. आतांच पद्दा हंसण्या अलकचे डोळे कृतज्ञतेनें क्षणांत पाण्यानें भरले. अत्यंत स्नेहानें तारेच्या केंसांवरून हात फिरवीत ती पुढें म्हणाली, “पण बाई माझ्या या लाडक्या मैत्रीणीचें काय बिघडलेंय ? मुरारराव, काय केलेंत हो तुम्हीं ! कालपासून विनोदानें, आनंदानें मला रिझविणारी ही हंसरी पोर एकाएकीं अशी गंभीर आणि अवोल कां झाली ?”

भिवया आकुचित करून तारेनें अलककडे पाहिलें. विषयांतर करण्याच्या इच्छेनें अलक म्हणाली, “मुरारराव, आम्ही फिरायला जातो आहो. येतां आम—”

पुढचे शब्द तिच्या तोंडातच राहिले. कारण त्याच वेळीं तारेनें तिला सडकून चिमटा घेतला व तिला बोलणें पुरें करण्याची सांधि न देता आपणच पुढें म्हणाली, “आम्ही खूप बोलावूं, पण बाई, आपली योग्यता कुठें आहे एवढी !” आणि अलकचा हात ओढीत ती चालू लागली. तिला जिना उतरतांना मध्येंच सोडून अलक पुन्हा मुराररावाकडे आली व जरा रागानें म्हणाली, “तुमचा स्वभाव इतका निष्ठुर कसा हो ?”

“निष्ठुर ! तो कसा ?”

“नाहींतर काय ? त्या बिचाऱ्या तारेनें तुमचें काय केलें आहे ! काय बोललांत तुम्ही तिला ?”

“मी कशाला सुवा बोलूं ! मी काहींच बोललों नाहीं.”

“अशक्य ! ती आंत आली तेव्हां तिचे नाकडोळे लाल झाले होते. मीं किती विचारलें तरी सांगेचना. शेवटीं जेमतेम तुम्हीं तिचा अपमान केला असें म्हणाली. तिच्यावर प्रेम आहे असें तुम्हीं तिला भासवलेंत आणि आतां तिला रडविता ?”

“मला हें ऐकून फार आनंद झाला.” मुराररावानें शांतपणें आपलें मत दिलें.

“अस्सं काय ! एकूण तिची फसवणूक करण्यांत तुम्हांला धन्यता वाटते ! पण लक्षांत ठेवा, ती माझी लाडकी मैत्रीण आहे. तुम्हीं जर तिच्या प्रेमाचा असा

खेळ केलात तर तुम्हांला त्याचा जाब मला—चौहानकुमारी अलक—हिला यावा लागेल, समजलात.” रागारागात अलक तारेच्या पाठीं निघून गेली. आणि तारेचें आपल्यावर प्रेम आहे ही लाख रुपयांची गोष्ट कळल्यामुळें खूष होऊन, आनंदाच्या मारांत अलकच्या रागाकडे लक्ष न देतां मुरारराव खाणावळीकडे चालता झाला.

दुसऱ्या दिवसाची गोष्ट. शिकारीद्वन आल्यापासून तर तारेला अगदींच चैन पडेना. मुराररावाबरोबर विनाकारण भांडल्याबद्दल तिचें मन तिला खात होतें. आणि विशेष हें कीं, मुराररावाच्या अटकळीप्रमाणें शिकारीच्या जंगलांत प्रकार झाला. दोघेतिघे मोगल या दोर्घांच्या पाठीं लागले. तारा व अलक यांच्याबरोबर चार-पांच नौकर होते, पण ते साधारण दूर होते व या दोघी एकट्याच आहेत अशी त्या हलकट मोगलांची कल्पना. खूपच जोरानें घोड्यांना दामटीत या दोघी मंडळीपर्यंत कशाबशा पांचल्या; परंतु त्यांच्या मनाची—विशेषतः तारेच्या मनाची व हृदयाची फार चलबिचल झाली. म्हणून पुढें शिकारीच्या भानगडींत न पडतां त्या तशाच परत आल्या.

त्यांतून आज आत्याबाईही कुठें बाहेर गेल्या होत्या. हिरेसारख्या वात्रट पोरीशीं तारा काय गप्पा मारणार ! त्यामुळें आज तारेला अगदींच करमेना. शेवटीं बागेंत हिरा होती तिकडे जाऊन तिला गाणें म्हणावयाला तरी सांगावें अशा विचारानें तारा बाहेर आली. तीं हिरा अगदीं जोराजोरांत मुराररावाबरोबर गप्पा मारीत आहे. मुराररावानें तारेला पाहिलें व लगेच त्यांनीं हंसून तिला उत्थापन दिलें. आतां परत जाणें वाईट दिसेल म्हणून तारा एका छोट्या दगडी चौथऱ्यावर बसली, व तिनें हिरेकडे कपाळाला आंठया घालून पाहिलें. हिरेला त्या नजरेचा अर्थ समजला, पण तिला आंत बाहेर काहींच नव्हतें. ती पट्टिशीं म्हणाली, “ बरें का, ताराताई, मुरारराव खुशाल परक्यासारखे वाड्यावरनें जात होते. मग मीं हांका मारल्या त्यांना. हो म्हटलें, ते संबंध दिवसांत इकडे फिरकले सुद्धा नाहीत, त्यामुळेंच आमच्या ताराताईला करमत नसणार म्हणून—”

“ हिरे, काय फारसा आचरटपणा चालवला आहेस ? एकाद्याला वाटायचें कीं, खरंच मला करमत नव्हतं.” तारा आतां मुराररावाकडे वळून पुढें म्हणाली, “ काहीं तरीच बडबडते आहे हां ही. मीं काहीं तुम्हांला हांका मारायला तिला सांगितलं नव्हतं. सांगेन कशी ? तुम्ही रस्त्यावरून जात आहां हें मला थोडंच माहिती होतं. म्हणजे असं कीं, माहिती असतं तरी मीं कशाला बोलवायला

सांगतें आहे. हो, काल अशा रीतीनें वागल्यावर कोण कशाला एवढे हे करणार !” येत असलेले हंसू मोठ्या प्रयासानें दाबून मुरारराव पश्चात्तापदग्ध चेहरा करून म्हणाले, “खरोखरच काल माझी चुकी झाली, ओहो, हिराताई, तिकडे पहा किती सुंदर फुलें उगवलीं आहेत. तोडा जा कीं !” हिरा लगेच तिकडे गेली.

“पुरुषानाच जसा काहीं शिकारीचा छंद असावा !” तारेचा मारा सुरू होताच.

“छे: बुवा, चुकी झाली म्हणतो ना ! असें काय करतेस-कराव ?” मुरारराव फार हुशार होता ह्यांत शंकाच नाहीं. त्याच्या जागी जर दुसरा कोणी कमी हुशार माणूस असता तर त्यानें या वेळीं हिरेकडून कळलेला शिकारीच्या तिकडे घडलेल्या बांदलीचा उल्लेख केला असता व आपला दूरदर्शीपणा शाबीत करण्याचा प्रयत्न करून आपली तारेवर प्रेम करण्याची संधि मात्र गमावली असती. कारण तारेच स्वभाव भारी मानी होता; पण मुराररावानें आपल्या हुशारीनें वेळ जिंकली खरी तारेचा गोळीबार संपल्याचें चिन्ह दिसू लागलें. किंचित पुढें वांकून अर्जवाच्या स्वरांनें मुरारराव म्हणाला, “अलककुमारीसह आपण आज फिरायला जाऊं या, मग तर झाल !”

“नको, मी कशाला ?”

“वाः, हें काय बोलणें ? पुण्याच्या प्रवासांत विशेष ओळख नसतांही तुम्हां आपला सहवासलाभ मला दिलांत. मग आतां इतकी जास्ती ओळख झाली असून असा अनमान कां ?”

मुराररावाची चिकट्टी जबरी खरी प्रवासांतल्या त्याच्या चांगुलपणाची आठवण होऊन तारा आपला राग विसरली. निरोप घेतांना मुरारराव हलकेंच म्हणाला. “काय ? गेला ना राग ?”

“गेला तर काय झाल ! बाकी आपण रागवाल असंच मला भय पडलें होतं. खरंच आपल मन किती मोठें आहे. कां बरें आपण इतक्या चांगुलपणानें माझ्याशीं वागतां !” वाक्य पुरें होतं न होतं तोंच तारा आंत पळाली. कारण आपल्या ह्या सहजोद्गाराला मुरारराव, काहीं तरी सूचक उत्तर देतील कीं काय अशी लाजरी भीति तिला वाटली.

त्याच खेपेला सातारा एवढा मनोरम कां वाटतो, असं मुराररावाला कोडें पडलें व त्याविषयीं विचार करीत तो घरी गेला.

प्रकरण तेरावें

लग्नाचें ठरलें

दुसऱ्याही दिवशीं मुराररावाला तारेच्या आत्याबाईंकडून आमंत्रण आलें. सर्व भंडळी एकत्र बोलत बसली असतां तारेची वृत्ति जरा गोंधळत्यासारखी दिसत होती. आत्याबाईंनी त्याबद्दल तिला एकदा विचारलें मुद्रां, पण ती कांही बोलली नाहीं तेव्हां हिरा पटदिशीं म्हणते, “ बरे का आई, सरदार भोसले लौकरच इकडे येणार आहेत असें काल रात्रीं म्हटलेंस ना तू, तेव्हांपासून ताराताईंचा असा गोंधळ उडाला आहे.” हे शब्द ऐकून तर तारा जास्तीच गोंधळली. मुराररावाचा स्वभाव जात्या जरा मत्सरी होता. आताचे हिराचे शब्द ऐकून त्यांनीं तारेकडे जरा वेळ टक लावून पाहिलें. त्यामुळें तारेला काय वाटलें कोण जाणे. ती तशीच उठून बाहेर बागेंत गेली. “ अग, अजून उन्हे परतलीं मुद्रां नाहींत. एवढयांत कशाला बाहेर जातेस ! ” असें आत्याबाईं म्हणतात तों तारा गेली मुद्रां. आत्याबाईंची मुराररावावर बहाल मर्जा झाली होती. त्या जरा स्तुतिप्रिय होत्या, आणि मुराररावांनीं ती गोम ओळखली असून त्या धोरणाने त्यांनीं बोलणें सुद्धं ठेवले होतें. आत्याबाईं किंचित हंसून म्हणाऱ्या, “ मुरारराव, तुम्हांला माहिती आहेत का हे भोसले ? आमच्या आकाचे पुतणे लागतात ते. फार लांबवेही नाहींत हो. सरदार आहेत ते त्यांच्या मनांत किनई आमची तारा फाडसर भरली आहे. पण काय करणार या पोरीला ! ही त्यांच्या वाऱ्यालामुद्रा उभी रहात नाहीं. केवढी थोरली यांची श्रीमंती ! काय इतमाम ! पण म्हणतात ना, देव देतो नि कर्म नेतं, त्यांतलीच गत ! ” आत्याबाईंच्या या दुःखधर्ममिश्रित हल्ल्यांतून कशी तरी सुटका करून मुरारराव तारेला शोधण्यासाठीं बागेंत गेले. लताकुजांत तारा बसलेली त्यांना लावून दिसली, त्याबरोबर “ अशी वेळ पुन्हा येणार नाहीं, ” असं पुटपुटून ते तिकडे गेले व अगदीं प्रेमळ, मुदु स्वरांत त्यांनीं “ तारे ” अशी हांक मारली. त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणें तारेनें ओ दिली असणार, कारण तीं दोघें नंतर एकमेकांत एवढीं गुंग झालीं होती कीं, हिरा धांवत बागेंतून अलकचय घराकडे गेली तें त्यांनीं पाहिलें सुद्धां नाहीं.

रजपूत सराईं जरी जास्ती दूर नव्हती तरी धांवत आल्यामुळें हिराला भारी दम

लागला होता. तशीच थांपा टाकीत ती अलकला म्हणाली, “ अग अलकताई, लौकर वाव्यात चल आणि ताराताईला वाचव.”

“ वांचवू ! तें ग कशापासून ? ” आश्चर्याने अलकने विचारले.

“ कशापासून नव्हे, मुराररावापासून ! हें बघ, लताकुंजांत ताराताई बसलेली आहे, नि मला वाटतं की, ती रडते आहे, बरे का ! नि ते मुरारराव काय काय बोलताहेत.”

“ म्हणजे ग काय पोरी ! ”

“ नाहीं समजलं तुला ! आणि मला वध कस पहातां क्षणींच कळलं. अग, मुरारराव तिला लग्नाची मागणी घालताहेत. बाकी ताराताई रडत नसणार म्हणा. रडायचं काय त्यात ? कारण बघ, मुराररावाने तिला जवळ—” पुढे बोलू न देता अलक तिला रागे भरून म्हणाली, “ एवढ्याशा चिमुरड्या पोरीला कशाला ग या गोष्टी ! जा बघू घरी. नाहींतर मी थोड्या वेळानं येणार आहे तिकडे तेव्हां तुझ्या आईला सांगेन ”

सुसर्गे घटकाभराने अलक तारेच्या घरी आली. चौकशी करतां तारा आपल्या खोलींत असल्याचें कळल्यावरून ती तडक तिकडेच गेली हिराचा अज्ञान अलक वर राग असल्यामुळे अलकला पाहून ती पाठ फिरवून बसली, व अलकनें न विचारतांच “ ताराबाई बाहेर गेली आहे ” असं बोलली. पण ती आपल्याला फसविण्यासाठीं आचरटपणाने खोटें बोलत आहे अशी अलकची खात्री असल्यामुळे ती काहीं न बोलता तारेच्या खोलींत गेली. तारा एका हाताने डोकें दाबीत होती, ते पाहून अलक म्हणाली, “ कां ग तारे, डोकें दुखतंय होय ? ”

“ होय ग, घरांत कंटाळा आला म्हणून उन्हाची बागेत जाऊन बसलें त्यामुळे जरा डोकें कणकणल्यासारखें झालेंय.”

“ एकटीच जाऊन बसलीस बागेत ? ”

“ होय. नंतर तिकडे येणं-म्हणजे मुरारराव तिकडे आले. पण अशी काय गडे पहातेस तूं ! अगबाई, तुला कसं कळलं ? ”

“ हिरानं सांगितलं.”

“ हिरानं ? म्हणजे ! तिला कसं कळलं ? ”

“ तिनें पाहिलं.”

“ काऽऽय ! पाहिलें तिनं ! वाई—वाई, काय ! काय पाहिलें ग ! इश, आतां काय करूं तरी ! ती आत्याला काहींच्याबाहींच जाऊन सांगेल ना ! ”

“ अग, अशी भितेस काय ! हिराच्या तोंडाला मीं कुलूप घातलें आहे. ती नको काळजी. पण मला सांग तारे, त्याच्यावर तुझें पूर्ण प्रेम आहे ना ! ”

“ म्हणजे ? नाहींतर आणखी दोन महिन्यांनीं त्यांच्याबरोबर लग्न करायला मीं झालें असतें का तयार ? ”

“ अस्सं. बाकी तुझ्या जागीं जर मीं असतें तर मीं इतके दिवसमुद्धा थावलें नसतें.” प्रेमानें तारेच्या गालावर चिटकी मारीत अलक चेष्टें म्हणाली.

“ तुझ्या स्वभावाला ते योग्यच आहे. तुम्ही रजपूत लोक असेच भावनाशील. हें बघ, तूं आलीस तेंव्हा मीं दादाला पत्र लिहीत होतं. भारी लाज वाटतं ग लिहायला. तो परवानगी खात्रीनं देईल म्हणा, पण आपल जरा विचित्र वाटतं नाहीं ? ”

ॐ

ॐ

ॐ

मुराररावाना काही धीर धरवेना. तारेचें म्हणणें होतें कीं तिच्या दादाची लेखी परवानगी आल्यावर मग आन्याबाईना ती बातमी कळवून त्यांची औपचारिक परवानगी घ्यावी. पण मुराररावाना अगदीं वाई झाली, दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं ते आत्याबाईकडे येऊन म्हणाले, “ सरदार भोंसल्याचा पत्ता ठाऊक असेल ना तुम्हाला ? कुठें असतात ते सध्यां ? ”

“ पुण्यासच आहे सध्या स्वारी, पण लौकरच येणार आहेत इकडे.”

“ अस्सं का ! तर मग त्यांना आताच्या आता एक निरोप पाठवायचा आहे. मला वाटतं थोरल्या आत्याबाईंमार्फत पाठवावा. विशेष काहीं नाहीं. इकडलें तिकडलें थोड कळवावं आणि नंतर सहज म्हणून त्यांना कळवावं कीं, तारेचं माझ्याबरोबर लग्न ठरलें आहे.”

“ आ ! तुमच्याबरोबर ? ”

“ हो, माझ्याबरोबर व आणखी दोन महिन्यांनीं ! ”

“ दोन महिन्यांनीं ? ”

“ हो. दोन महिन्यांनीं. पुणें मुक्कामीं ! ”

“ हं ! ” आत्याबाईंनीं एक जंगी सुस्कारा सोडला.

“ आपल असं कीं, तुमच्या सरदारसाहेबबहादुरांना आपलं अगोदरच कळलेलं ठीक. म्हणजे तारेच्या पाठचा त्यांचा त्रास व त्यांच्या पाठचा प्रवासाचा

त्रास, असं त्रासद्वय चुकेल. शिवाय वडिलपणानं आपली परवानगी पाहिजे आहे आम्हांला.”

“अहो, माझी कसली परवानगी ! माझ्याहून आका वडील. पण ही पोरगी तिलामुद्धा धाव्यावर बसविते. लहानपणापासून अशीच इथी. नार्हीतर कर्धीपासून आकाच्या मनांत तिला आपली सून करून ध्यायच होतं. सून म्हणजे चुलत सून. हो, सरदार भोसले तिचे चांगले जवळचे पुतणे लागतात. त्या राजबिड्या सरदाराला सोडून तिनं तुम्हांला पसंत केलं ना ? दोघंही भावंडं अशींच तन्हेवाईक. विश्वासाला अगदी खास पसंत पडेल हें. त्याचा सरदार भोसल्यावर विनाकारण कटाक्ष होता. बरं, काय हो, आजवर ती जशी आरामांत वाढली तशा आरामांत तिला यापुढं ठेवण्याची ऐपत आहे का तुम्हांला ? सरदार भोसल्यासारखी नावापाठीं सुरेखशी पदवी, हुद्दा लावण्याची तुम्हांला उमेद आहे का ? आतांच नसली तरी पुढेंपाठीं कर्धीतरी तो मान मिळण्याची आकाक्षा तरी आहे का तुम्हांला ? ”

“तसली उमेद किवा आकाक्षा मला काहीं नार्हीं ”

“कांडर्हीं नार्हीं ? काय ग बाई तरी ! काहीं एक आकाक्षा नार्हीं नि म्हणे आमची नक्षत्रासारखी पोरगी आपल्याला या. कशाला हो या ! ”

“पण त्या तुमच्या भावी आकाक्षापेक्षा माझ्याकडे दुसरी एक जास्ती उपयोगी व भरीव गोष्ट आहे.”

“होय ! कसली ती ? ” आत्याबाईंचा स्वर थोडासा नरमला.

“सालिना पाऊण लाखाचें उत्पन्न आहे मला.”

“बरं झालं बाई, पोरीला आईबाप नार्हीं, तेव्हां आम्हांलाच तिची काळजी ! जांवईबापू, तिला चांगलं सुख द्या बरं का. बाकी एवढ थोरलें उत्पन्न असल्यावर सुख न लागायला काय झालय ! चला बाई, सुटलें, पण जांवईबापू, ती पोर कुठं गेलीय ? ”

आत्याबाईंच्या ‘अहो’ ह्या परकी संबोधनाचें एकदम ‘जांवईबापू’ या आपुलकीच्या संबोधनान्त परिवर्तन झालेलें पाहून मुराररावाना हसूं आलें, पण ते दावून ते म्हणाले, “तेंच आतां यां आपल्याला विचारणार होतों. जरा तिला शोधून इकडे पाठवून द्या ना. थोडस महत्त्वाचं काम आहे तिच्याकडे ”

आत्याबाईंमुद्रां एका काळीं तरुण होत्या. मुराररावांनीं जरी हें बोलतांना गंभीर मुद्रा केली होती, तरी मुराररावांच्या कामाचें महत्त्व त्यांनीं तेव्हांच जाणलें

व हंसत हसत त्या बाहेर गेल्या. थोडक्याच वेळात लाजत-मुरडत तारा आत आली. ती येतांच मुरारराव जरा गंभीर स्वरांत म्हणाले, “ तारे, आत्याबाईची संमति मिळाली बर. आतां वध मी तुला एक महत्वाचा प्रश्न विचारणार आहे. त्याचं मला खरं खरं उत्तर दे ह ? ”

मुराररावाच्या भाषणांतील एकेरी संवोधनानें तारेच्या गालांवर चढलेली लाली गंभीर स्वरांत विचारलेल्या त्याच्या या प्रश्नानें पार नाहीशी झाली. घाबरलेल्या स्वरांत ती म्हणाली, “ अगबाई, काय विचारायचेंय तें ? ”

“ अशी घाबरनेस काय ! वेडी कुठली, घाबरण्यासारखें काहीं नाहीं समजलीस ! अलक कुमारीनें काढलेल्या, पुण्यांतील एका दुकानांत असलेल्या, चित्रातन्या एका विशिष्ट व्यक्तीवर आपल प्रेम आहे असं तू म्हणाली होतीस त्याचा अर्थ काय ? ”

इश, आपल्याला कसं कळलें तें ? ”

“ कळलें कस तरी, पण त्या शब्दाचा अर्थ मला कळला नाही, तो आता कळला पाहिजे. ”

“ कां ? आपल्याला त्या व्यक्तीचा मत्सर वाटायला लागला वाटत ? ”

किंचित हंसून मुरारराव म्हणाले, “ छेः, मुळीं मुद्दां नाही. पण मला उत्सुकता वाटली म्हणून विचारतो ”

“ तें अस झाल कीं, थोरल्या आत्याबाई मला सरदार भोंसल्यांवरून नेहमी चिडवीत व त्यांच्याबरोबर लग्न कराव म्हणून पाठ पुरवीत, तेव्हां अशातशानं त्या ऐकायच्या नाहींत म्हणून त्या चित्रांतल्या अगदीं गोगलगाईसारख्या दिसणाऱ्या त्या इसमाला मी पसत केलं एवढंच. इश, किती पण कुरूप काढला होता त्याला ! ”

“ इतकंच ? बर, आतां आणखी एक प्रश्न ? ”

“ बाई-बाई, अज्ञान खात्री होत नाहीं ना ? किती मत्सरी स्वभाव हा ! ”

“ तारे, काहीं दिवसांनीं तुजी खात्री होईल कीं, निदान त्या इसमाचा तरी मला मत्सर वाटणें शक्य नाहीं. पण तुला त्या चित्राविषयीं एवढी जिज्ञासा आणि कौतुक कां वाटत होतं ? ”

तारेच्या तोंडावरलें स्मित पार मावळलें. जरा घुटमळून ती म्हणाली, “ आपल्या-पासून मीं काहीं गुप्त ठेवू नये हें खरं, पण हें माझं गुपित नाहीं, दुसऱ्याचं आहे. ”

“ बर. जेवढ सांगता येईल तेवढ तरी सांग. तसच कांही कारण आहे म्हणून विचारतो.”

“ काय तें कारण ? ”

हुबेहुब तारेसारखा बारीक, लाडीक आवाज काढून मुरारराव म्हणाले, “ तुझ्यापासून मी कांही गुप्त ठेवूं नये हे खर. पण हें माझे गुपित नाही, दुसऱ्याच आहे ”

हंसत-हसत तारा म्हणाली, “ अस्स काय ते ? सांगा ना मला.”

“ अगोदर माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे.”

“ मला किनई त्या वेळीं जयपुराहून एक पत्र आलें होतें त्यामुळें मला त्या चित्राविषयीं उत्सुकता व आपलेपणा वाटू लागला या पत्रांत एका द्रद्रयुद्धाचें व त्यातील शकुनी मोहराचें वर्णन होतें पण हे द्रद्रयुद्ध त्या चित्रांतल्यासारखें दुःखपर्यवसायी नव्हतें.”

“ तुझ्या दादाचच होत ना ते पत्र ? ”

“ अऽह, मीं नाही ते सांगायची ”

“ मग, दुसऱ्या पुरुषाकडून आलें होतें तर ते ? ”

“ बाई-बाई, शर्थ झाली हो, माझ्या दादाचच होत ते पत्र. पण आर्षा एकाद्या पुरुषाकडून ते आलें होतें म्हणून कुणी सांगितल आपल्याला ? काय तरी मत्सरी जात ही पुरुषाची ! ”

“ बरं, काय ग तारे, त्या युद्धातील मुख्य योद्धा कोण होता ? ”

“ दादानें त्याच नांव नाहीं सांगितलें. बाहेर गवगवा झाला तर त्या इसमाला बडतर्फ करण्यांत येईल असं त्यानं लिहिलें. हो, आपल्या मित्रावर आपल्या निष्काळजीपणामुळें असा प्रसंग याषा असं वाटेल का त्याला ? ”

“ केन्हांही नाही.”

“ हं, आतां सांगायचें मघांचें कारण ! ”

विजयाचा मृत्यु विश्वासरावाच्याच हातून झाला त्याबद्दल मुराररावांना आतां शंकाच नव्हती. नाइलाजास्तव आतां तारेला खोटें सांगितलें पाहिजे म्हणून ते म्हणाले, “ विशेष कांहीं नाही ग. मला त्याचा जरा मत्सर वाटला इतकंच ! ”

“ मत्सर ! जुलूम झाला हा. पहिल्यांदा त्या चित्रांतल्या इसमाचा, नंतर

एका पत्रांतल्या माणसाचा मत्सर ! वाः, नमुनेदार संसार होणार आहे तर आपला ! मी अगदीं स्वच्छन्दी तरुणी आहे, हे आतां तरी कळल ना आपल्याला ? ”

“ आहे नव्हे—होतीस, पण आतां एकदम गुधारली आहेस.”

तारेचा मानी स्वभाव कसा गप्प वसणार ! चिडून ती म्हणाली, “ छेः छेः, हा भ्रम आहे हो आपल्याला. अजून मला आपला कंटाळा आला नाही एवढंच. कारण आपल्या ओळखीला सारा एकच आठवडा झाला आहे.” तिच्या चिडण्यातील राग कांहींसा उसना होता.

“ होय बाईसाहेब, फक्त एकाच आठवड्यापूर्वी सातत्याला येत असतां आपण मला त्रिडकारून टाकलें होतें ”

तारेचा उसना राग मुराररावांच्या ह्या वाक्यानें बहुतेक गेलाच ती म्हणाली, “ एका आठवड्यापूर्वी मी आपल्याला ओळखतमुद्दां नव्हते, आणि तरीही मी सुखी होतें. आणि आतां जर आपली ओळख तुटली, तर माझ सवंध आयुष्य दुःखी होईल ! ”

“ का ! हिराचे दुसरे भावोजी आहेतच कीं उमेदवार ! ” चेष्टेनें मुरारराव म्हणाले. पण तारेनें इतक्या रागानें त्याच्याकडे पाहिलें कीं, मुराररावांनीं सुकाळ्यानें आपल्या आराध्यदेवतेची माफी मागितली व तिला पूर्ववत हंसरी केली. पण या आराधनेंत बराच वेळ गेला असणार, कारण जांवंईबापूचे काम फारच लांबलें असा आल्याबाईनीं नंतर टोमणा मारला.

प्रकरण चौदावें

कोल्हापूरकडील वार्ता

योग्य वेळीं तारेच्या पत्राचे विश्वासरावाकडून उत्तर आलें. तें तिनें मुराररावांना दाखविलें. पत्र वाचून पहातांच मुराररावांनीं आपल्या खिशांतून दुसरें पत्र काढून तारेच्या हातांत दिलें. अक्षर ओळखून तारा आश्चर्यानें म्हणाली, “अगाबाई, दादाच आपल्याला आलंय ! आपण लिहिलें होतं त्याला ! मला नाही कुठें सांगितलं तें !” अत्यंत उत्सुकतेनें तारेनें वाचलेल्या त्या पत्रातील मुद्द्याचा भाग खालीलप्रमाणें होता.

“.....माझ्या बहिणीबरोबर लग्न करण्याची तुमची इच्छा मला मान्य आहे काय व मी तुम्हांला परवानगी देईन काय, असं तुम्हीं विचारतां. खालील दोन कारणांसाठीं मी माझी परवानगी देतो. पहिलें कारण म्हणजे, तारेच्या मला आलेल्या पत्रांवरून तिचं तुमच्यावर पूर्ण प्रेम असून तुम्हीं तिला सुखी कराल अशी तिची खात्री आहे. हें मला कळून चुकलं. आणि ती सुखी व्हावी हीच माझी इच्छा आहे. दुसरें कारण म्हणजे ज्या अर्थी तारेसारख्या हुशार व गुणी मुलीच्या पसंतीला तुम्ही पडलां आहांत, त्या अर्थी तुम्हीं खरोखरच तिच्या योग्यतेचे असणार. आणखी १०।१२ दिवसांत मी पुण्याला जाणार तेव्हां आपली भेट होईल, आणि आपण परस्पर मित्र बन्.

आणखी सात आठ दिवसांनीं आऱ्याबाईही पुण्यास येणार आहेत. त्यांच्याबरोबर ताराही येईल.

तुम्ही जरी खुद्द पुण्याचे नसलां, आणि पुण्याच्या व उत्तरेच्या मराठ्यांचा वेबनाव असला तरी तुम्ही माझे मेहुणे व्हावयास माझी कांहींच हरकत नाही. माझे असें मत आहे कीं, हृदयाच्या असल्या नाजूक गुंतागुंतींत मेंदूनें भाग घ्यावयाचा नसतो. तारा माझी फार लाडकी बहीण आहे. तेव्हां एवढें लिहिल्यावांचून मला रहावत नाहीं कीं, तिला सर्वस्वीं सुखी करणें हें तुम्ही आपलें कर्तव्य समजा. ती तुमच्या सुखासाठीं झटेलच, कारण ती अत्यंत सुस्वभावी व गुणी आहे.....”

पत्र वाचून तारा आपल्या दादावर फारच खूष झाली. नंतर किंचित् विचार करून ती म्हणाली, “ पाहिलं का, आपली योग्यता त्यानं अगदीं बिनचूक ताडली आहे. मला वाटतं त्यानं आपल्याला केव्हां तरी पाहिलेलं असावं ! ”

आणि बरोबर हाच विचार मुराररावांच्या मनांत आला होता. ते म्हणाले, “ होय, मलाही तुझ्यासारखंच वाटतं. तुमच्या पुण्याच्या वाड्यांत त्यांची तसबीर असेल ना ? ”

“ होय, आहे कीं.”

“ मग ती बरोबर कुठशी आहे तें मला सांग बघूं. म्हणजे तुझा तर्क खरा आहे कीं काय तें मला कळेल.”

“ किती घाई पण ! आमच्या वाड्याच्या थोरल्या दिवाणखान्यांत समोरच्या भिंतीला त्यांची तसबीर आहे. त्या भिंतीला तेवढी एकच तसबीर आहे.”

“ अस्स का ! ठीक आहे. मी उद्यां पुण्याला जाणार आहे, तेव्हां पाहिन ती.”

“ उद्यांच ! ”

“ हो ! जास्ती वेळच नाही आतां. सारा दीड महिना राहिला आहे माझ्या लग्नाला, तुला काय त्याचं ! ”

“ इश, जसं कांहीं एकव्याचंच लग्न होत असतं. मग काय जाणारच उद्यां ! दादा लिहितो कीं, आणखी सात आठ दिवसांनीं आम्हीं निघायचं. पुण्याला येणार ना आमच्या इकडे दादाला भेटायला ? ”

आणखी थोड्या गोष्टी झाल्यावर मुरारराव तारेविषयीं विचार करीत घराकडे जाऊं लागले. तोंच त्यांच्या कानाजवळ कोणीतरी पुटपुटलें, “ आप्पलपोटी खरी पुरुषजात ! ”

मुराररावांनीं दचकून आजूबाजूला पाहिलें तो अलककुमारी शेजारीं उभी. तेव्हां ते म्हणाले, “ अलककुमारी, आपल्या या उदारांचा अर्थ मला कळला नाहीं.”

“ माझ्यापासून माझ्या लाडक्या मैत्रिणीला चोरून नेलीत ! हल्लीं संबंध दिवसांत तारा माझ्या दृष्टीलासुद्धां पडत नाहीं. मला अशी एकटी टाकायला कारण तुम्हीं.”

आणि हें अगदीं खरें होतें. मुराररावांनीं मुद्दामच तसें केलें होतें. जरी तारेजवळ त्यांनीं तसें म्हटलें नाहीं, तरी तारेची व अलकची मैत्री जास्ती दृढ झाल्यास अलकची व विश्वासरावांची पुन्हा भेट होईल अशी त्यांना भीति वाटत होती.

ते आतां काहीं बोलणार तोंच अलक पुन्हा म्हणाली, “ तुमच्या देवतेबरोबर बोळाचालायची माझी योग्यता नाही म्हणून तुम्हीं तिला अशी दूर ठेवतां काय ? कीं मी दुःखी असल्यानें माझ्या दुःखाची धग तिला लागेल अशी तुम्हांला भीति वाटली ? तुमच्याविषयीं मीं एक तरी वाईट शब्द कधीं तिच्याकडे काढला आहे का ? माझ्या त्या प्रतिज्ञेमुळें मीं शापभ्रष्ट आहे, असं ‘तर नाहीं ना तुम्ही समजत ? ”

किंचित काल विचार करून मुरारराव सावकाश म्हणाले, “ खुनाच्या भीषण प्रतिज्ञेमुळें जोंवर तुमचें रक्त सळसळत आहे तोंवर तारेशीं—माझ्या भावी पत्नीशीं—विशेष परिचय ठेवण्याला तुम्ही अयोग्य आहात असंच मी समजतां. आपल्या मृत्यूमुळें तुमच्या आयुष्याचा नाश होऊं नये अशी कुमाराचीही शेवटली इच्छा होती. एखाद्या भाग्यवान् योग्य पुरुषावर प्रेम करून सुख देण्यासाठीं आणि घेण्यासाठीं तुमचा जन्म आहे. खुनाच्या हव्यासानें वेढावून जाऊन दुःख भोगण्यासाठीं नाहीं.”

“ ईश्वरसाक्ष सांगते, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें विचार करण्याचा मी कित्ती कित्ती प्रयत्न करतें. तुमचें व तारेचें प्रेममय मुख पाहून स्वर्गसुखाला आंचवलेल्या पाण्याप्रमाणें माझ्या मनाला दुरदूर वाटते हो. पण काय करूं ? मुराररावजी, तुम्हांला हृदय आहे ना ? मग माझ्यावर एवढी दया कराच. मला ही एवढी एकच मैत्रीण आहे तेव्हां तिला माझ्यापासून दूर करूं नका.”

अलकची ती करुणावस्था पाहून मुराररावांचें मन द्रवलें, व लौकर आटोपतें घेण्याच्या उद्देशानें ते म्हणाले, “ का बरं ! दुर्जगसिंहाला विसरतां तुम्ही.”

“ दुर्जनसिंह ! नांवाप्रमाणेंच दुर्जन खरा. माझी निराशा हीच त्याची आशा सर्वस्वी निराधार झालें तरच मात्र मी त्याचा व त्याच्या प्रेमाचा स्वीकार करीन हें तो समजून आहे. मुरारराव, त्याच्या मनाचें मला आकलनच होत नाहीं. मला त्याचा तिरस्कार वाटतो; पण तेवढीच मला त्याची भीतीही वाटते.” अलकचा सुंदर देह कांपत होता.

“ होय ना ? तर मग माझ्या उपदेशाप्रमाणेंच वागा.” जरा प्रेमळपणानें मुरारराव म्हणाले. कोमेजलेल्या कलिकेसारखें अलकचें तें सौंदर्य पाहून कोठला सद्दय माणूस निष्ठुर राहूं शकेल ! “ कुमारीसाहेब, तर मग माझें ऐकाच. दुर्जन-

सिंहाच्या आशांचा समूळ उच्छेद करा. हा नाद सोडा. यामध्ये अपयशापेक्षा यशच जास्ती दुःखदायक होईल. ”

“ छे-छे ! तें होणं नाहीं. प्रतिज्ञेचा जर मीं त्याग केला तर मला माझ्या जन्मभूमीला कायमचं पारखं व्हावं लागेल. माझे जातभाई माझा उपहास करतील. अस्सल बीजाची रजपुतानी कम अस्सल निघाली, आपलं ब्रीद विसरली, भावाचा खून झाला तरी तिनें खुन्याला जिवंत ठेवला असं बोलून ते मला शरमिंदी करतील. नाहीं, नाहीं. तें मी कसं सहन करूं ! तें माझ्या शक्तीबाहेरचं आहे. मुरारराव, मला मोह पाडूं नका. तुमचा मार्ग वेगळा, माझा मार्ग वेगळा; बिलकूल भिळं नका, तुमच्या त्या स्वर्गीय पुण्याला माझ्या या सैतानी प्रतिज्ञेची कीड पोखरणार नाहीं अशी खबरदारी मी घेईन. ” एवढे बोलून ती स्वाभिमानी कुमारी जवळ जवळ धावतच सराईकडे गेली.

दुर्जनसिंहाकडून आलेला एक लिफाफा तिकडे तिची वाट पहात होता.

“ आशा सोडूं नको ” एवढाच त्यांत मजकूर होता.

“ आशा ! आतां या जगांत मला कुठं बरं आशा आहे ! दुसऱ्याच्या नशिबीं प्रेम आणि सुख. माझ्या फुटक्या कपाळीं मात्र द्वेष आणि दुःख. ” अत्यंत दुःखानें एक सुस्कारा सोडून अरक हताश होऊन जाजमाघर पडली.

प्रकरण पंधरावें

भेट

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं मुराररावांनीं जाण्याची तयारी केली व तारेचा निरोप घेण्यासाठीं ते तिच्या घरीं गेले. अगदीं वाकडें तोंड करून तारा दारांत उभी होती.

मुराररावांना पाहतांच ती म्हणाली, “ ही पाहिली का चिठी, अलकनें धाडलेली ? ”

“ हं, काय म्हणते ती ? ”

“ दोन दिवसांमागें आपल्या लग्नाला पुण्याला यावयाचं तिनं कबूल केलं होतं नि आज म्हणते कीं, आपल्याला तें शक्य नाहीं.”

“ अं; एवढंच ना ! ” मुराररावांनीं म्हटलें. विश्वासरावांची व अलकची बहुतकरून आतां गांठ पडणार नाहीं, अशी मुराररावांना आशा वाटली. आदल्या रात्रीं अलकशीं झालेल्या संवादाचा हा परिणाम आहे, हेंही त्यानें ओळखलें. जास्ती काहीं बोलत राहिल्यास या बातमीपासून आपल्याला वाटलेला निश्चित आनंद तारेला दिसून येईल अशी भीति वाटून मुराररावांनीं ताबडतोब तिचा निरोप घेतला.

मुरारराव गेल्यावर अलकवर रुष्ट झालेली तारा आपल्या खोर्लीत परत आली. तिच्या पाठोपाठच हिरा आंत येऊन हळूच म्हणाली, “ ताराताई, बरं झालं मुरारराव-भावोजी गेले ते.”

“ बरं झालं ? तें ग कसं ? ”

“ शाहाणी म्हणवितेस, आणि ताराताई, तुला एवढंसुद्धां कळत नाहीं ना ! अग, तुमच्या दोघांच्या प्रेमांत बिघाड पाडण्याचा ती प्रयत्न करत होती ना ! ”

“ ती ! कोण ती ! ”

“ अग ती रजपुतीण ! तुझी लाडकी मैत्रीण—अलक हो ! ” आपल्यापासून तारा-मुराररावांच्या प्रेमाची सर्व माहिती काढून घेऊन बक्षिसादाखल तिनें आपल्याला दम मात्र भरला, हें हिरा विसरली नव्हती. तिला त्या दिवसापासून अलकचा भारी राग आला होता.

“ कोण अलक ? हुं; अगदींच अशक्य ! ” आपले नाजूक खांदे संकुचित करित तारा म्हणाली.

“ अग, ताराताई, तू तिला ओळखत नाहीस. ती फाSSR आंतल्या गांठीची आहे. तुझी मैत्रीण आहे असं दाखविते अन् तुझ्या भावी पतिराजांवर प्रेम करते.”

“ काय ! खरं असेल हें ! ”

“ खरं म्हणजे ! अगदी-अगदी खरं. नाहीतर त्या दिवशी ती मला कां रागें भरली असती ! तुमचं दोघांचं लग्नीन ठरलं असं मी सांगतांच ती जी एवढी चिडली ती कां, त्यांच्यावर तिचं प्रेम असल्याशिवाय ? तिला तें ऐकून मन्सर वाटला. तसंच रात्रीं तुम्हां दोघे बोलत होतां ना इकडे बागेंत; तेव्हां ती तुला भेटायला म्हणून आली होती. एवढाले डोळे करून ती तुमच्याकडे पहात उभी होती. आणखीन तू आत जातांच आपण आड झाली नि भावोजी बाहेर पडले तशी त्यांच्या पाटून गेली; आणि रस्त्यांत त्यांच्याकडे बोलत उभी होती. भावोजी-ना काहीं तिच्यावर प्रेम करितांना मी पाहिलं नाही. पण बाई, पुरुषांचं प्रेम चंचल असतं म्हणतात. तेव्हां तू आपली संभाळ. अं ? हें ग काय ताराताई, केवढ्याने गालगुच्चा घेतलास हा. आम्ही नाही जा अशानं.” बिचारी हिरा ! त्या दिवशीं अलकनें तशी तऱ्हा केली. आज ताराताईवर उपकार करायला गेली तर हा प्रकार ! धुसफुसत ती पोर बाहेर गेली. तरी पण जातां जातां ताराताईला पुरुषांच्या प्रेमाच्या चंचलतेचा अनुभव नसल्यानें ती फसणार, पण तें तिला योग्य शासन होईल असे विचार तिच्या मनांत आलेच.

इकडे तारा बराच वेळ विचार करीत होती. हिराचें बोलणें तिला खरेंही वाटेना आणि खोटेंही वाटेना. ‘खरं म्हणावं तर मुराररावांचं आपल्यावर केवढं प्रेम आणि अलकचा-दादाचा जीव जिनें वाचविला त्या देवतेचा-आपल्यावर केवढा जीव ! छे-छे, तें शक्यच नाही ! पण मग अलकनें आपल्या लग्नाला येण्याचं कां नाकारलं ? तिच्या मनाला वाईट वाटत असेल काय ? आपलं सुख पहावणार नाही काय तिला ?’ तारेला काहीं कळेंना. शेवटीं अलकला भेटून एकदां समक्षच सोक्षमोक्ष करावा अशा विचारानें ती अलककडे गेली.

म्हातारा दयाळसिंह मोठ्या आनंदांत अलकचें सामान बांधित होता. त्याचा तो सुरकुत्या पडलेला चेहरा हंसरा दिसत होता. “ देव दयाळु आहे. विजयाच्या मृत्यूचा सूड उगविलेला पहायला मीं जिवंत रहाणार ” असें तो एकसारखा पुट पुटत होता. कारण अलकला नुकताच दुर्जनसिंहाकडून एका हलकान्याबरोबर

संदेश आला होता, “ तो बहुतेक मिळालाच. लगेच साताऱ्याहून मुक्काम हालव व पुण्याच्या रस्त्याला लाग—”

तारेला आलेली पहातांच अलकनें दयाळला कांहीं कामासाठीं बाहेर पाठाविलें; पण तिनें तारेचें कांहीं नित्याप्रमाणें प्रेमानें स्वागत केलें नाहीं.

“ अलक, तूं जाणार ? मला नाहीं तें सांगितलंस ? ” तारा म्हणाली, आणि मुराररावांच्या पाठीं तर अलक जात नसेल ना, असा अंधुक संशय तिच्या मनांत आलाच.

“ इतक्यांत कांहीं निरोप कळल्यामुळें मला ताबडतोब पुण्यास जाणें भाग पडत आहे.” अलक उत्तरली.

“ ह्या कामामुळेंच आमच्या विवाहाला येण्याच तू नाकारलंस ! ”

“ होय ! ”

“ पण लग्नाला अजून सहा आठवडे आहेत. तोंपर्यंत नाहीं का तुझें काम संपणार ? ”

“ संपेल बहुतकरून. परंतु तरीही मला मला तुझी इच्छा मान्य करणें शक्य नाहीं.” अगदीं तिऱ्हाइतासारखें एवढें बोलून अलकनें एक दुःखाचा सुस्कारा सोडला.

मुराररावांसाठीं तर तो सुस्कारा नव्हता ना ! एक क्षण तारेला मत्सरानें प्राप्तलें; पण अलकच्या त्या कोमेजलेल्या चेहेऱ्याकडे लक्ष जातांच तारेला जरा वाईट वाटलें व ती म्हणाली, “ तूं यावंस अशी माझी फार इच्छा होती; पण झालं तेंही ठीकच झालं.”

“ काय ? मीं येण्याचें नाकारलें म्हणून तुला आनंद झाला ? ” अलकनें आश्चर्यानें विचारलें. व तारेच्या उद्दाम आणि निष्प्रेम चेहेऱ्याकडे लक्ष जाऊन ती पुढें म्हणाली, “ तारे, तूं माझ्याकडें अशी परक्यासारखी कां पहातेस ? त्यांनीं सांगितलं तर तुला ? ”

“ त्यांनीं ! ते कोण ? ” आपल्या खांद्यावरील अलकचा हात शिडकारीत तारा उद्गारली.

“ ते म्हणजे मुरारराव.”

तारे, तुला माझा इतका तिटकारा आला ना ! ” अलकनें केंविलवाणा प्रश्न केला.

मोठ्या कष्टानें आपला राग भावरून तारा म्हणाली, “ मला नाहीं बाई तुझा

तिटकारा आला. पण स्वतःवर तुझा एवढासुद्धां ताबा नाहीं हें पाहून मला वाईट वाटलं हो. आम्हीं मराठाकन्यका आपले मनोविकार आपल्या प्रतिस्पर्धिनीला कधीं दिसू देत नसतो. असो. मीं जातें आतां.”

ती खोलींतून जाणार तोंच अलक ओरडली, “ प्रतिस्पर्धिनी ? म्हणजे काय ? तारे, थांब. ह्या शब्दाचा खुलासा केल्याखेरीज मी तुला जाऊं देणार नाहीं.”

“ खुलासा करण्याविषयीं कां हा तुझा विनाकारण हट्ट ? ”

“ कां म्हणजे ? माझ्याही अंगांत स्वाभिमान आहे म्हणून. हं सांगू बघू आतां.”

“ बरं, तुझा हट्टच आहे तर ऐक. माझी प्रिय मैत्रीण म्हणविणारी तूं, माझ्या भावी पतीवर चोरून प्रेम करतेस.”

तारेचे हे शब्द ऐकून अलकचे नैसर्गिक विस्तृत नेत्र आश्चर्यानिं अधिकच विस्तृत झाले. “ प्रेम ? आणि त्यांच्यावर ! ”

“ काय ? माझ्या तोंडावर नाकवूल जातेस ? मनांतून प्रेम करून पाठीमागं त्यांची टर करतेस होय ? ”

काय स्वभावाची मौज आहे ही ! अलक मुराररावांवर प्रेम करते हा तारेच्या मते पडिला गुन्हा, तर प्रेम करून पुन्हा तसें करणें ही अगदींच असंभवनीय व विचित्र गोष्ट आहे, असें दर्शवून त्याची टर करते हा पडिल्याहूनही अधिक घोर गुन्हा !

“ माझं, नि त्यांच्यावर प्रेम ? तारे, खूळ तर नाहीं लागलय तुला ? ”

“ नाहीं बरं. खूळ लागलंच असलं कुणाला, तर तें तुला हो. मीं त्यांच्यावर प्रेम करितें म्हणून तूं माझा तिरस्कार करतेस, तुच्छतेनें वागतेस. आम्हां दोघांना प्रेमांत, आनंदांत पाहून तुला आमचा मत्सर वाटतो ना ? ”

“ होय, खरंच मत्सर वाटतो.” आणि हें अलक एवढया केंविलबाण्या स्वरांत बोलली कीं, तारेचें मन एवढें मत्सरग्रस्त झालें नसतें तर तें तेव्हांच दबळें असतें.

“ अस्सं ! आतां वळणावर आलांत होय ! काल आमच्या पाळतीवर राहिलीस, नंतर त्यांना एकटं गाठून आपल्या प्रेमाचं दिग्दर्शन केलंस; रडलीस, भेकलीससुद्धां असशील. पण ते आपल्या सत्त्वापासून ढळले नाहींत तेव्हां निराश होऊन निघून गेलीस.”

“ काय, त्यांनीं हें सारं असत्य सांगितलं ? ”

“ त्यांनीं ! हुं; ते अत्यंत उमया स्वभावाचे आहेत. स्त्रियांचं दौर्बल्य ते असं कर्षीच उघड करून दाखविणार नाहीत. मला हें दुसरीकडून समजलें.”

“ तारे—”

“ माझा असा विश्वासघात करून पुन्हा वर तोंड करून माझ्याकडे पहातेस ! माझ्या लाडक्या दादाला सेवाशुश्रूषा करून तूं वांचविलेस म्हणून मी तुझ्यावर किती प्रेम करीत होतें. अजुनी तुला पश्चात्ताप नाहीना होत ! अस्सं ! आतां कशी मुद्रा मावळली.” आणि खरोखरीच तारेनें विश्वासरावाच्या आजाराचा उल्लेख केलेला ऐकून अलकचे डोळे पाण्यानें भरले.

“ तारे, थांब ! योग्य तोच न्याय कर. तुम्ही मराठे लोक स्वतःला न्यायी ना म्हणवितां ! मग नीट ऐक नि माझा निवाडा कर. तारे, मी प्रेम करितें.”

“ क-का S S य ? ” रागानें तारेचा शब्द फुटेना.

“ होय, मी खरंच प्रेम करतें, पण तुला वाटतंय त्यांच्यावर मात्र नाहीं. तर दुसऱ्यावर तुझ्याचसारखं, किंबहुना, तुझ्याहूनही जास्तीच प्रेम मी करतें; पण माझ्या प्रेमाची परत फेड मिळण्याची मला आशा नाहीं ग !”

“ आशा नाहीं ! अरेरे—अलक, तूं ज्यांच्यावर प्रेम करतसे ते तुझ्यावर प्रेम करीत नाहीत ! ” रागानें विकृत झालेली तारेची चर्चा सहातुभूतीनें अगदीं मृदु झाली.

“ मला तें ठाऊक नाहीं आणि काय सांगूं तारे, तें समजून घेण्याचं धैर्यही मला नाहीं. ते माझ्यावर प्रेम करीत असतील अशी एकच क्षण मला आशा वाटली आणि म्हणूनच मी त्यांच्यापासून दूर पळालें. मीं एक प्रतिज्ञा केलेली आहे व ती पुरी होईपर्यंत प्रेमाची आशा करणं व्यर्थ आहे ! ”

“ प्रतिज्ञा ? समजलें मी. योगिनी होण्याचीच ना प्रतिज्ञा ? ”

“ अंहुं. माझी प्रतिज्ञा अशी स्वर्गाय नाहीं. स्वर्गपेक्षां मला वाटतं नरकपुरीशींच तिचा जास्ती संबंध असेल. काल रात्रां मुरारराव याचविषयीं माझ्याकडे बोलत होते. माझ्या त्या प्रतिज्ञेमुळं मी तुझ्या मैत्रीला अपात्र आहे, असं त्यांचं म्हणणं ! ”

“ अलक, गडे माझ्यासाठीं तूं ती प्रतिज्ञा विसर ना ! ” प्रेमानें अलकच्या गळ्यांत हात टाकून तारेनें बिनविलें. पण तो हात दूर करीत अलक म्हणाली, “ नको—नको, तारे, शपथ आहे तुला. मला अशी मोहांत घालूं नकोस गडे ! ”

किंचित् थापून तारेनें विचारलें, “ मग त्यांनीं तुला ती चिठी लिहायला लावल तर ! ”

“ होय.”

“ अरेरे ! अलक, ते तुझ्याशीं किती बरं निष्ठुरपणानें वागले. अलकताई, माझ्याकरितां सुद्धां तूं ती प्रतिज्ञा विसरणार नाहींस काय ! ”

“ नाहीं-नाहीं. तें अशक्य आहे. तुझा प्रियकर सांगतो तेंच खरं. तूं फार गोड पोर आहेस. मी तुला कधींही विसरणार नाहीं. पण आपली मैत्री इथेंच तुटली पाहिजे. तारे, आपली पुन्हा भेट तरी होईल कीं नाहीं कोण जाण ! ” इतका बेंळ आवरलेला प्रवाह मोकळा झाला. एकमेकांच्या गर्ळीं पडून त्या दोघी रडूं लागल्या. पण एवढ्यांत दार लोटून हिरा आंत आली व गाल फुगवून म्हणाली, “ ताराताई, ते रावसाहेब परत आले आहेत.”

“ काय ! खरंच. अलक, गडे तूं पण चल तिकडेच.” घाईघाईनें तारा अलकसह आपल्या बाब्यांत आली व अलकला बागेतील लताकुंजांत बसावयास सांगून तारा आंत पळाली.

“ कशासाठीं बरं मुरारराव परत आले असतील ! ”

हिराला विचारून अत्यंत उत्सुकतेनें तारा पुढील दालनांत शिरली. पलीकडील कोंपऱ्यांत दाराकडे पाठ करून बसलेल्या व्यक्तीकडे भावत जाऊन, ते मुरारराव असणार अशा समजुतीनें, त्यांच्या गळ्यांत हात घालून तारा प्रेमानें पुटपुटली, “ मला सोडून जायला होईना म्हणूनच स्वारी परत आली. होय ना गडे ! ” पण लगेच दचकून ती मार्गे झाली. तेव्हां तो इसम तारेकडे तोंड करून म्हणाला, “ ओहो ! ताराताई, एकूण आपली ‘स्वारी’ गेली वाटतं ! ”

“ कोण, दादा ! ” एवढेंच म्हणून तारेनें प्रेमानें आपल्या भावाला मिठी मारली.

तारेचा दादा विश्वासराव फार शूर व उमदा होता. तो चांगला चिप्याह असूनही देखणा होता. त्याचे डोळे त्याच्या मोकळ्या मनाची साक्ष देत होते परंतु त्याचें हास्य त्याच्या तरुण वयाला अयोग्य म्हणजे असावें तितकें आनंदी व मोकळें नव्हतें हा त्याच्यामध्ये झालेला फरक, ताबडतोब ओळखून तारा म्हणाली, “ दादा, हें काय ! तुझी प्रकृति बरी नाहीं का ! तुझें तें बौद्ध वि पोरकट हास्य कुठें लोपल ! ”

श...६

“ माझं हास्य ! अहो ताईसाहेब, तुम्हीं मला आपली ‘स्वारी’ असं समजून जेव्हां प्रेमानें गाढालिंगन दिलंत तेव्हां नाहीं का माझं हास्य ऐकलंत ? ”

“ तें सारं खरं. पण तुझ तें पूर्वीचं हास्य-तुझ्या आनंदी वृत्तीची साक्ष देणार तें हास्य-कुठं गेलं दादा ! ”

“ तें होय ! तें मी जयपूरला विसरून आलों. ”

“ जयपूरला ! ”

“ होय. दुःख, क्लेश, लढाई, मृत्यु हीं सर्व आसपास असतां ताई, माझा पूर्वीचा आनंदी स्वभाव कसा कायम राहिल ! पण आपली प्रकृति काय म्हणते ! वाः ! तंतर फारच सुंदर दिसते आहेस. तुझी ‘स्वारी’ एकूण तुला मानवली तर ! ”

“ अस रे काय दादा ! ” एक नाजुक मुरका मारून तारा म्हणाली.

“ वाहवा, पोरी, असे मुरके मारायला कुटून शिकलीस तूं ! तुझ्या ‘स्वारी’नेच शिकवले वाटते ! ”

त्याचा हा आचरटपणा थांबविण्यासाठी तो विषय बदलून तारा म्हणाली, “ पण तूं इकडे कसा नि कां आलास तें सांग ना मला. ”

“ तुला आणि तुझ्या ‘स्वारी’ला भेटावं म्हणून ! अनायास मला आधीच रजा मिळाली तेव्हां म्हटलं इकडे जरा मौज करून सर्वांनीं बरोबर पुण्याला जावं. ”

“ खरंच ? दादा, किती प्रेमळ आहेस रे तूं. आपण उद्यांच जाऊं या गडे पुण्याला म्हणजे तुझी नि त्यांची भेट होईल. कारण नंतर ग्वाल्हेरला जायचं आहे त्यांना. ”

“ अग, किती घाई पण. मला जरा सातान्याची हवा तर खाऊं देशील ! बाकी, तारे, तूं काहीं म्हण, पण तुझ्या त्या पहिल्या आलिंगनांतली जादू काहीं अजबच होती बघ ! ”

“ तूं मला आपलं लागेल तेवढं चिडव; पण एकदां उद्यांच्या उद्यां मला पुण्याला घेऊन जा म्हणजे झालं. आतां बागेत फिरायला जा तूं हवं तर. मी जातें सामान बांधायला. ”

जर सामान बांधून सारी तयारी केली तर दादा आपल्याला नेत्याशिवाय रद्दाणार नाहीं अशी तारेची कल्पना होती.

तारेला जाताना पाहून विश्वासराव स्वतःशीच म्हणाला, “ प्रेमाचा प्रादुर्भाव होताच तारा अगदीं निराळी तरुणी झाली आहे, आणि मीसुद्धा नाहीं का निराळाच झालों ! पण काय उपयोग ! अशक्य गोष्टीविषयी विचार करून काय

होणार ! चला, त्यापेक्षा जरा बागेत तरी भटक्यावं.” असा विचार करून विश्वासराव बागेत आला. फिरता फिरता तो तिकडल्या लताकुंजाच्या जवळ गेला. त्यांत असलेल्या दगडी चौथऱ्यावर एक तरुणी बसलेली त्याला ओझरती दिसली. दुखूनसुद्धा ती फार दुःखी दिसत होती. विमनस्कपणें चालत विश्वासराव तिच्याजवळ गेला आणि तिला ओळखतांच तो दचकला. एवढा वीर पण आता त्याचें हृदय घडघडू लागलें. पुढें जाण्याची इच्छा असतांही जमिनीला खिळत्यासारखें त्याला झालें. पण तें कांहीं क्षणच. तो स्वतःला सांवरून आत गेला व अगदीं मृदु आवाजांत—आशा आणि प्रेम एकवटवेल्या मृदु आवाजांत—म्हणाला, “ अलक, शेवटीं आज भेटलीस ना ! ”

प्रकरण सोळावें

प्रेमाचे कांटे

अलकनें मागें वळून पाहिलें मात्र आणि तिच्या त्या दुःखी पण सुंदर मुखावर आश्चर्यकारक फरक झाला. आनंदानें तिचे डोळे हंसू लागले. तें पाहून विश्वासराव कौतुकमिश्र आनंदानें म्हणाले, “अलक, एकूण मला पाहून तुला आनंद झाला तर !”

“आनंद ! म्हणजे शंका का आहे ! पण-हाय !” अलकनें एक हृदयभेदी निःश्वास सोडला. तिचा सारा आनंद मावळला. ज्यांच्या नुसत्या दर्शनानें आपलें हृदय एवढें विकसित झालें, त्यांच्याच सहवासामुळें आपलें दुःख व निराशा दुणावणार याची तिला जाणीव झाली. तिचे सुंदर ओंठ कांपू लागले.

विचारा विश्वासराव ! स्त्रीहृदयाची त्याला कल्पना नव्हती. आदल्या क्षणीं आनंदा नें विस्तृत झालेल्या तिच्या हंसऱ्या डोळ्यांत दुसऱ्या क्षणीं अश्रु कां यावेत हें त्याला कळना. युद्धामध्ये न डगमगणारा शूर विश्वासराव प्रेमाच्या युद्धांत मुराररावाप्रमाणें धीट नव्हता. जवळ जाऊन तिचें समाधान करावें हें त्याच्या डोक्यांतच आलें नाहीं. “मला क्षमा कर हं अलक. मी तुला घाबरवले काय ?” एवढेंच मात्र तो बोलला.

अलकला कांहीं बोलवेना. थोडा वेळ स्तब्ध राहून ती म्हणाली, “होय, मला खरेंच आश्चर्य वाटलें. कुठें जयपूर नि कुठें सातारा ! बाकी तुम्ही मराठे सदा घोड्यावर स्वार, हें मी विसरलेंच. मला वाटतें आपण आपल्या बहिणीला भेटायला आलां आहांत. होय ना सरदारसाहेब ?”

“अलक, जयपूर सोडलें म्हणजे तिकडे घडलेल्या गोष्टीही विसराव्यात काय ! अलक, त्या वेळीं तूं प्रेमानें मला ‘विश्वास’ म्हणत होतीस ना ! मग आतांच हें असं परक संबोधन का ! हा परका भाव तुला तरी आवडतो का !” अत्यंत कोमल-कुशल प्रेमयोद्धा मुरारराव ह्यांनीं वापरण्यायोग्य नितांत प्रेमळ-स्वरांत विश्वासरावानें विचारलेल्या ह्या प्रश्नाला जात्याच भावनाशील असलेल्या त्या दुःखी बालिकेनें काय बरें उत्तर द्यावें ! पण असल्या प्रश्नांना उत्तरेंही तसलींच प्रेमाच्या मुक्या भाषेतच असावयाचीं. एकच क्षण वर पाहून अलकनें मान खाली

घातली; परंतु तितक्यानेच विश्वासरावाचें समाधान झालें. “अलक, किती ग सुखाचे दिवस ते ! पुनः कधी बरं तसे येतील ?”

आपली करुण दृष्टि विश्वासरावाच्या मुखावर स्थिर करून अलक म्हणाली, “नको त्या आठवणी. मला आतां जाऊं या. मला आज सातारा सोडून गेलें पाहिजे.”

“ठीक, सुरेख ! एक वर्ष मी आपल्याला धुंडाळतो आहे, तेव्हां आज कुठं दर्शन झाले आणि म्हणे आज जाणार ! माझं येणं आपल्या जाण्याला कारण झालं वाटतं ?”

“असं कां बरं बोलतां ? छे—तसं नाहीं, पण मला आज गेलं मात्र पाहिजे.”

तोंडानें तिनें जाण्याची गोष्ट काढली तरी तिचा पाय निघेना. कदाचित् पुन्हा कधीही विश्वासराव आपल्याला दिसणार नाहींत असं वाटून तिनें त्यांच्याकडे पाहिलें. तिला नकळत तिचे डोळे प्रेमळ झाले होते. विश्वासरावाला त्यामुळें धीर येऊन तो तिच्या जवळ जाऊन म्हणाला, “अलक, मग आज नाहीं ना जाणार तूं ?”

“काय करूं मी ! मला आज गेलेंच पाहिजे !”

“ठीक आहे. कुठं जाणार तेंही कळलें म्हणजे बरं होईल. कारण मीही तुझ्या-बरोबर येणार.”

अलक गोंधळली. दुर्जनसिंहाबरोबर खुनाबद्दल वाटाघाट करतांना जर ह्यांनीं आपल्याला पाहिलें तर ! ज्यांचें मत आपल्याबद्दल उच्च असावें अशी आपली इच्छा, त्यांना तें कळलें म्हणजे आटोपलेंच. विश्वासरावाची सद्-सद्बिवेकबुद्धि किती जागृत आहे त्याची तिला चांगलीच जाणीव होती.

“हें पहा. आपण माझी आशा सोडा.”

“उं—हुं. मी सांगतो तें सारं तूं ऐकलेंच पाहिजेस !”

“कां बरं हा भलताच आप्रह ! या पायीं आपणा दोघांनाही दुःख भोगावं लागेल !”

“छे—छे ! माझ्या सुखासाठीच हा आप्रह आहे. मी विचारीन त्या प्रश्नाचं आतां उत्तर तरी दे, किंवा तूं कुठं जाणार तें तरी सांग. नाहींतर एक वर्ष प्रवास केला तसाच आणखी करूं.”

“काय म्हणावं तरी या हृदाला ! ठीक आहे. विचारा काय विचारायचं तें.”

“अलक, विचारायचं तें काय ! तें तुला नाहीं का ठाऊक ? एका वेळीं मला

आशा-नव्हे खात्री-होती, कीं तूं माझीच होणार. अलक, त्यांत माझी चुकी का होती ? सांग ना-बोल ना ? ”

तरीही अलक स्तब्धच. तिच्या चर्येत मात्र फरक होत होता. अधोवदन करून ती उभी होती तरी दुःखाची जागा आनंद व लज्जा पटकावीत आहे हें दिसून येत होतें.

“ अलक, मला आशा आहे का, तें सांग. मला जर तूं नकार दिलास, तर याउपपर मी तुला त्रास देणार नाहीं. पण अलक, स्वतःच्या मनाची व माझी उगीच फसवणूक का करतेस ? ” जरा पुढें होऊन तिचा हात आपल्या हातीं घेत तो पुढें म्हणाला, “ अलक, तूं माझी होणार हें तर खरंच. तेव्हां आतां लग्न कधीं करायचं तें ठरवूं या. अं ? सांग पाहूं ! ”

हा प्रश्न ऐकतांच अलक दचकली. प्रेमाची समाधि खाडकून उतरली. आपला हात हलकेंच सोडवून घेत अलक म्हणाली, “ अहं. या जन्मीं तरी तें शक्य नाहीं. ”

अलकच्या अधोवदनाकडे वाकून पहाणारा विश्वासराव आतां ताठ उभा राहिला. त्याची मुद्रा कठोर झाली. “ अलक, बस्स झाला हा खेळ ! स्त्रिजित म्हणजे पुष्पासारखी आदरणीय, तिची नीट प्रेमानं जोपासना केली पाहिजे असं मी आजपर्यंत समजत होतो; पण फुलांचे रंग जसे बदलतात तसे तुमचे मनोविकार बदलतात, हें नव्हतं मला ठाऊक. पण बाईसाहेब, एवढं लक्षांत ठेवा कीं, मी हें सहन करणार नाहीं. अलक, तुझं माझ्यावर प्रेमच नसतं तर गोष्ट निराळी. पण तुझं माझ्यावर प्रेम आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मी तुझ्यावर किती प्रेम करतो तें नाहीं का तुला ठाऊक ? मग अलक, तूं माझ्याबरोबर कधींच लग्न करणार नाहींस याचा अर्थ काय ? अलक. ” आवाजातील प्रारंभीचा कठोरपणा नाहीसा होऊन विश्वासराव आतां प्रेममृदु आवाजांत विनवू लागला, “ अलक, असं का मला छळतेस ? तूं-तूं कोणाची वागदत्त बघू तर नाहींसना ? ”

अलकनें ताबडतोब नकारार्थी मान हलविली. हें पाहून समाधानाचा एक निःश्वास टाकून विश्वासरावानें पुनः विचारलें, “ अलक, मग आपल्या विवाहाला काहीं अडथळा आहे काय ? ”

“ होय, तसं म्हटलं तरी चालेल. ”

“ आणि तूं माझ्यावर प्रेम करतेस ? ”

“ होय, होय. आणि त्याचसाठी मी आपणांपासून दूर पळते.”

“ अच्छा. कुछ फिकिर नहीं. मी तुला माझी पत्नी करणारच. तेवढा अडथळा काय आहे तें मला सांग बघू आतां.”

“ अंह. तें कळल्यावर माझी काँव न करितां आपण माझा तिरस्कारच कराळ !”

विश्वासरावाचे नेत्र प्रेमळ झाले. अगदीं हलक्या हातानें अलकची हतुवटी वर उचलून आदरपूर्वक तो म्हणाला, “ अलकदेवी, तूं प्रयत्न केलास तरी तुझ्या हातून वाईट गोष्ट होण शक्य नाही. जयपुरांतील माझी दयेची देवी सातान्यांत तिरस्कारार्ह कशी होईल ! ”

अलकचें हृदय पिळवटून निघालें. आपल्याविषयीं केवढा आदर यांना ! आणि जर ती गोष्ट त्यांना कळली तर ! प्रतिज्ञेविषयीं विश्वासरावाला एक अक्षरही कळूं न देण्याचा अलकनें निश्चय केला.

“ हं-अलक, लौकर-सांग, चट्टिशीं सांग—”

“ कसं सांगूं ? माझ्या सदसद्विवेकबुद्धीला त्या गोष्टीनं टोंचणी लावलेली आहे ना ? ”

“ म्हणजे ? अलक, ती एकादी लाजिरवाणी गोष्ट तर नाही ना ? ”

“ मुळीच नाही. मला त्या गोष्टीचा अत्यंत अभिमान वाटतो. काय करूं ? हें पहा, आपण थोडा धोर धरा. मी विचार करून काय तें ठरवितें.”

“ मग, माझी पत्नी होणं न होणं तुझ्या हातांतलं आहे ? होय ? ”

“ हो—य ! ”

“ किती गोड उत्तर दिलंस. आतां कांहीं काळजी नको. तूं माझी पत्नी होणार खास. बरं, मग विचार करून मला कधीं सांगशील ? ”

“ सांगणार नाही. ताराताईमार्फत मी कळवीन. माझी प्रतिज्ञापूतिं करावयाला मात्र आपण अडचण आणू नका.”

“ प्रतिज्ञापूतिं ? कसली प्रतिज्ञा ही ? ”

“ अंह, तें माझं गुपित आहे. तें नाहीं आपल्याला सांगायचं.”

“ अच्छा. माझी पत्नी होण्याचं जर उद्यां कबूल केलेस, तर तें मला नको सांगूंस. नाहीतर मात्र...पण जाऊ दे. तो उद्यांचा प्रश्न आहे. बरं, मग मी जाऊं आतां ! ”

अलकनें मानेनेंघ परवानगी दिली. आशा व प्रेम यांच्या संयोगानें तिचे गाल

आणि डोळे फारच मनोहर दिसत होते. ती आजच्याएवढी सुंदर विश्वासरावाला कधीच दिसली नव्हती.

विश्वासराव गेल्यावर अलक लगेच सराईत परतली. पुण्यास जाण्याचा वेत आपण रहित केला आहे तरी सामानसुमान बांधू नको, असें सराईत येतांच तिनें दयाळला कळाविलें. थोळ्या वेळानें दयाळसिंह एक थैली घेऊन आला. दुर्जनसिंहाकडूनच ती आली असून आंतील कागदावर पुढील शब्द होते—

“ विशिष्ट इसम सांपडला ! तो आपल्या हाताच्या टापूंतच आहे. आनंदांत रहा ! ”

अरेरे ! दैवानें अखेर डाव साधलाच ! सूड उगविण्याची सांधी आली स्वरी; पण प्रतिज्ञापूर्ति झाली तर सुखाची काय वाट ! विश्वासरावाची कायमची निराशा करावी लागेल ना ! विजयाची तसबीर हार्ती घेऊन अलक त्याला उद्देशून बोलूं लागली, “ भाई, तुझ्या लाडक्या अलकला सुखांत पाहून तुला आनंद नाही का होणार ? विजय, तुझी अलक तुला कधीच विसरणार नाही; पण द्वेषासारख्या तीव्र भावनेनें करपून जाण्यापेक्षा, भाई, प्रेमाच्या कोमल ओलाव्यानें मीं फुलूं नको का ? भाई, प्रेमाच्या पवित्र दाताचा मीं स्वीकार करूं ना ? मग दे तर मला आशीर्वाद. माझ्या प्रेमानें त्यांना सुखी करून मीही सुखी होईन, असा गोड आशीर्वाद मला दे ! ”

प्रकरण सतरावें रजपुतांचें ब्रीद

हुरल्याप्रमाणें अलकनें तारेच्या मार्फत विश्वासरावाला आपला होकार कळविला. तारेचीं पूर्वीचीं मते वेगळीं होतीं खरीं, पण अलक आपल्या लाडक्या दादाची लाडकी पत्नी होणार हें ऐकून तिला फार आनंद झाला. कदाचित् तिला सांपडलेल्या प्रेमाच्या निघीनें तिचें मन मोठें केलें असेल.

बोलतां बोलतां तारेनें अलकला विचारलें, “ अलक, तुज्जें वडिल माणसं कोण कोण आहेत ? ”

“ ताराताई, तुम्हां दोघांशिवाय या जगांत माझं असं प्रेमाचं मला कुणीही नाही; पण पालक या नात्यानं दुर्जनसिंह राठोड यांची परवानगी घ्यायला सांग हां.”

“ सांग म्हणजे ? कुणाला सांगूं अलक ? वा ! बरीच आहेस कीं ग ! जयपुरीं दादाची एवढी सेवा करून त्याचं मन हिरावलंस नि आतां त्याच्याविषयीं बोलतां-ना लाजतेस ? दादाने तर एकदां मला लिहिलें होतं कीं, तूं त्याला विश्वास म्हणून हांकसुद्धा मारीत होतीस आणि आतां—”

“ दुसऱ्याला बोलतेस मात्र; पण ताराताई तूं कां ग मुराररावांना हांक मारून पूर्वीसारखा तोडून तुकडा देत नाहीस ? ”

आतां तारेची लाजायची पाळी आली; पण ती वस्ताद होती, लगेच विषयां-तर करून ती म्हणाली, “ म्हटलं वडिनीसाहेब, दादाची नि दुर्जनसिंहजींची हल्लींच मैत्री जमली आहे. हल्लींच म्हणजे अगदीं नुकतीच. दादा कोल्हापुराला होता ना, तेव्हां ! दादा त्यांची भारी स्तुति करीत होता. अलक, ती काळजी नको, ते सहज परवानगी देतलं.”

“ काकाजी उद्याच इकडे येणार आहेत, तेव्हां—” अलक धाबतांच तारा म्हणाली, “ तेव्हां त्यांना भेटायला दादाला सांगायाचं, असंच ना ! बरं, सांगेन हो.” तारा आनंदाने निघून गेली.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं वृद्ध दयाळसिंह अलकच्या खोलींत आला. लहान-पणापासून त्यानें व त्याच्या बायकोनें अलकला वाढविलें असल्यानें तो तिच्या

बडिलांचा आश्रित असतांही तिच्याकडे वृद्ध नातलग्याच्या सलग्नीने वागत असे. आतां अलककडे येऊन धमकावणीच्या स्वरांत तो म्हणाला, “बेटा, मी हें काय ऐकतो आहे ? तूं एका मराठमोठ्याबरोबर लग्न करणार ? तूं—अस्सल बीजाची रजपुतानी—आपलें उच्च ब्रीद विसरणार ? एका मराठ्यानेच विजयाचा बळी घेतला हें तुला ठाऊक आहे ना ? कीं तूं आपली प्रतिज्ञा विसरलीस ? रजपूत लोक न्यायाच्या बाबतींत अति निष्ठुर असतात म्हणून असलेली त्यांची ख्याती तूं लोपवणार ?”

प्रत्येक शब्द अलकच्या हृदयांत भोंसकून जात होता. परंतु दयाळनें अशा स्वरांत बोलवें हें न आवडून, आपल्या कृत्याचें समर्थन करण्यासाठीं ती म्हणाली, “दयाळ, असा रागावतोस काय ? सूड घेणें वाईट आहे. ईश्वर न्यायी आहे. मग न्याय करणें त्याच्यावर न सोंपवतां आपण दुर्बळ माणसांनीं उगाच ढवळाढवळ कां करावी ? माघशी मला नेहमीं सांगत असे कीं, ‘उसनें फेडूं नयेचि सोसावें’. मग दयाळ, माझं चुकलं कुठं ?”

“चुकलं कुठं ? पारी, तूं आपल्या कुळाला काळोखी लावलीस ! तिसऱ्या पिढींत ध्यावयाचा सूड तूं अंगाबाहेर टाकतेस ? बाळ विजय, तुझी बहीण तुला आणि आपल्या ब्रीदाला साफ विसरली; पण मी मात्र तुला कर्षीच विसरणार नाहीं. प्रेम म्हणे प्रेम ! कर्तव्याची भूल पाडणारं कसलं हें प्रेम ! अलककुमारी, एक दिवस तुला ह्याचा पन्था.....”

“दयाळ, बस्स कर. वृद्ध आहेस म्हणून तुला मी मान देऊन वागावितें, त्याचा तूं गैरफायदा घेतलास. एखाद्या निकटच्या नातलगप्रमाणें मला तुझ्याविषयीं प्रेम वाटतें; पण आज तें संपलं. माझ्या कृत्याचा मला तूं जाब विचारणार ? बस्स झालं. दयाळ सांगून ठेवतें, माझ्या पर्तीना योग्य तो मान जर तूं देणार नसलास तर मला तुझी मुळीच गरज नाहीं.”

दयाळसिंह आतां अगदीं नरम आला, “बेटा, या म्हताऱ्यावर असा रोष करूं नकोस. मी मनाचा वाईट नाहीं. मी तुझा इमानी कुत्रा आहे. मला दूर करूं नकोस.” दयाळच्या डोळ्यांतून अश्रु पडत होते.

“दयाळ, तुला जर एवढें वाईट वाटतें तर तूं जाळें नकोस; पण यापुढें मात्र जीम स्वाधीन ठेव !”

अलकच्या समोर जीभ स्वाधीन ठेवण्याचें दयाळनें कवूल केलें असेल, तिच्या पाठीमागें नाहीं. कारण बाहेर जातां जातां तो स्वतःशीं पुटपुटला, “ मी जाब विचारायचा नाहीं काय ? ठीक आहे. पण दुर्जनसिंह हक्कानें जाब विचारील तेव्हां काय करशील ? ”

आणि त्या वेळीं बरोबर हाच विचार अलकच्या डोक्यांत आला. “ देवा, हा नोकर असून इतका चिडला, मग काकाजी केवढा गहजब करतील ? ”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दुर्जनसिंह जेव्हां अलकच्या मुकामीं आला तेव्हां तिला पहातांच तो फार चकित झाला. विजयच्या मृत्यूनंतर त्यानें अलकला आनंदी कर्धीच पाहिली नव्हती. त्यामुळें आजचें तिचें सौंदर्य त्याला अगदीं अद्भुत वाटलें व तो हंसत हंसत तिला म्हणाला, “ वाः ! अलक, माझा संदेश मिळाला तर तूं एवढी खुषी झालीस; मग प्रत्यक्ष खुनी दिसल्यावर तूं मला किती शाबासकी देशील ? आपल्या कराराप्रमाणें माझा शब्द मी पाळला. आतां तुझा तूं पाळ. हं अलक, तूं माझी पत्नी कर्धी होणार ? ”

“ कर्धीच नाहीं. माझ्या वचनाची मला आठवण देण्यांत आतां काहींच मतलब नाहीं ! ”

तिच्या शब्दांकडे दुर्लक्ष करून दुर्जनसिंह पुढें म्हणाला, “ अलक, कालच्या बातमीनें तुला एवढा आनंद झाला ना ? तूं अगदीं आनंदांत दिसते आहेस ? ”

“ होय. खरोखरीच मी सध्यां आनंदांत आहे आणि तुमची परवानगी मिळाली म्हणजे जन्मभर अशीच आनंदांत राहीन ! ”

“ माझी परवानगी ? म्हणजे ? अलक, सुडासारखें पवित्र कर्तव्य करायला तुला परवानगी द्यावयाला ह्या अस्सल रजपूत वीर डगमगणार ? भिऊं नकोस अगदीं शेवटपर्यंत मी तुला जरूर मदत करीन. विजयाच्या आत्म्याला आतां शांति मिळेल ! ”

“ खरं असेल तुमचें म्हणणं; पण काकाजी, तें सारें मीं आतां विसरणार. प्रेमान्चा माहिमान्च असा आहे ! ”

“ अलक, तुझें डोकें तर ठिकाणावर आहे ना ? ”

“ पूर्वीं नव्हतं, पण आतां आहे. सूड घेणे म्हणजे पाप आहे ! ”

“ पाप आहे ? पोरी, तूं ह्या अनाचार करीत आहेस ! ”

“नाहीं—नाहीं. काकाजी, मी विजयाचा आशीर्वाद प्रहण करूनच प्रतिज्ञेचा त्याग केला आहे. मला पाप लागणार नाही.”

“आणि हें तूं कशासाठी करणार ! नुसती लहर फिरली म्हणून प्रतिज्ञेचा त्याग केलास ? ”

“नाहीं. प्रेमासाठी मी तो त्याग केला. द्वेषाच्या तीव्र भावनेने मी करपून जात होतं. आता प्रेमाच्या शीतल छायेत मी सुखी झालं. प्रेमदान ही अजब चीज आहे. खरंच आपल्या प्रेमाने आपण सुखी होऊन दुसऱ्याला सुखी करणं हा केवढा पुण्यसंचय आहे ! ” अलक आता स्वतःशीच बोलत होती. एका अनिर्वचनीय भावनेने तिचे डोळे सौम्य पण तेजस्वी दिसू लागले. यापूर्वी तिचे डोळे असे झालेले दुर्जनसिद्धाने कर्षाच पाहिले नव्हते. त्याला आता सर्वत्र अंधार दिसू लागला. अलककुमारी व आपण ह्यांमध्ये मोठा थोरला तट उभारला जात आहे असे त्याला वाटू लागले.

“अलक, तूं प्रेम करतेस ? ”

“होय. अत्यंत आदरपूर्वक प्रेम करितं ! ”

“काय ! खरं सांगतेस ! अलक, तुझ्या प्रतिज्ञापूर्तीसाठी मी तुला मदत करीन, तशी तो करू शकेल काय ? ”

“तशी त्याची मदत मला नकोच आहे.”

“अलक, विचार कर. एकाद्या अविचारी तरुण पोरवार प्रेम करून तूं काय सुखी होणार ! मी तुझ्यावर करतो तेवढे प्रेम कोणीच तुझ्यावर करणार नाही. अलक, माझे काय तुझ्यावर आजकालचं प्रेम आहे ! तूं एवढीशी होतीस तेव्हापासून मी तुझ्यावर प्रेम करतो आहे. माझ्याच प्रेमाच्या सावलीत तूं वाढलीस, आणि आता तेंच प्रेम तुला कडू झालं काय ! ”

“तुम्ही मला आजपर्यंत फार चांगुलपणाने वागविले. खरंच काकाजी ! ” मृदु स्वरात अलक म्हणाली.

“असो. एकूण तुला आठवण आहे तर ! लहानपणी तूं मातीच्या बाहुल्यांसाठी हट्ट ध्यावास, तेव्हा मीच ना तुझे हट्ट पुरवावे ! आता तरुणपणी तूं सुडासाठी हट्ट घेतलास, तेव्हा सान्या सुखसोयी दूर सारून मी वणवण हिंडू लागलों आणि त्या मला, एका उपदसुंभासाठी तूं गरज सरस्यावर अब्धित्याच्या चोंध्याप्रमाणे फेकून देणार ! इतका मी तुला नकोसा झालों ! ”

“ काकाजी, असं कां बरं बोलतां ? तुम्ही नि तुमचं प्रेम मला कसं बरं नकोसं होईल ? काकाजी, मी तुम्हांला तुमच्या बेटीसारखी; मग असं भलतें कां बरं मनांत आणतां ? ”

“ अलक, नको ग अशी निघुर होऊंस. मला तुझ्याखेरीज ह्या जगांत कोणी नाहीं. चल, विजयाच्या खुन्याचं नांव मी तुला सांगतो. तूं आपला पण पुरा कर आणि मला सुखी कर ! ”

“ अंहे, काकाजी, कृपा करून त्याचं नांव उच्चारूं नका ! ” अंगांत कसला तरी संचार झाल्याप्रमाणें अलक ताठ उभी राहिली, व दुर्जनसिंहाच्या नजरेला नजर देऊन, प्रत्येक शब्दावर योग्य जोर देत ती म्हणाली, “ काकाजी, ऐका, तें नांव तुम्हीं सांगतां कामा नये. मी तुम्हांला मनाई करते आहे. जर तें नांव उच्चाराल तर जन्मभर मीं तुमचा तिरस्कार करीन. एकदां सभोवार नजर फिरवा आणि विजयाची तसबीर कुठं दिसते का पहा. मीं होऊन विजयाची तसबीर आंत ठेवून दिली आहे. स्वस्तुषीनें मीं प्रतिज्ञेचा त्याग केला आहे. ज्याच्या प्रेमासाठीं मीं हा त्याग केला, त्यांची योग्यता यावरून ओळखा आणि मग काकाजी, मला सांगा कीं, मीं त्याग केलेल्या त्या प्रतिज्ञेमुळेंच केवळ तुमच्या हृदयांत उगम पावलेल्या त्या अयोग्य आशांकुरांचा आतांच मोड करणें योग्य आहे कीं नाहीं ? ”

“ अलक, तूं त्याच्यावर एवढें प्रेम करतेस ? ”

“ होय. त्यांना माझ्याविषयीं आदर वाटावा असंच मी नेहमी वागणार.”

“ अशक्य आहे हें ! ”

“ अशक्य ? आणखीन् पंधरा दिवसांच्या आंत आमचा विवाह होणार.”

“ अस्स ! एवढी खुळावली आहेस काय ? पण मी तुझा पालक आहे, हें लक्षांत ठेव. मी मुळांच परवानगी देणार नाहीं.”

“ मीं त्या गोष्टीचा विचार केलेला आहे. मी ज्यांची पत्नी होणार ते रजपूत असते तर तुम्हांला अडथळा करतां आला असता; पण ते रजपूत नाहींत ! ”

अलकपुढें आपलें काहीं चालणार नाहीं अशी खात्री होऊन दुर्जनसिंहांनें विचारलें, “ ज्याच्यावर तूं एवढी भाळली आहेस तो उमदा आणि सद्दुर्तनी तरी आहे ना ? ”

“ माझी रुचि आणि मतं तुम्हाला ठाऊक आहेत ना ! मला सर्व कांहीं उत्तम, सर्वोत्कृष्ट पाहिजे असतं ! ”

“ होय ना ! मग माझं काम फार सुलभ आहे तर ! तुझ्या त्या सद्वर्तनी प्रियकराला मी हें सर्व ऐकवतां. शिकारी आपल्या सावजाचा पाठलाग करतो तशी तूं गेलं सबंध वर्ष एका मानवी सावजाचा पाठलाग करित होतीस हें त्याला सांगतां. बंधू या तो असल्या रजपूत वाधिणीबरोबर कसं लग्न करतोय तें ! ”

“ खुशाल जाऊन सांगा. तुम्ही खोटं बोलतां असंच ते तुम्हाला सांगतील ! ” भीतीचें लवमात्र चिन्ह न दर्शविता अलक म्हणाली.

“ मी त्याला माझा शब्द सप्रमाण सिद्ध करून दाखवीन. आणि नंतर माझ्या तोंडावर माझा अपमान केल्याबद्दल त्याचे कान उपटून हातांत देईन ! ”

“ त्याचे कान तुम्ही उपटणार ? तुम्ही ! एकाद्या घुंगुरव्याला लीलेन पकडून मारावं त्याप्रमाणं ते तुमची विव्हेवाट लावतील ! मी मारेकरीण आहे असं तुम्ही त्यांना सिद्ध करून दाखविणार ? जयपुरीं त्यांची दयेची देवी झालेली मी वाघीण ! जा बरं, खुशाल त्यांना हें जाऊन सांगा ! त्यांच्या हातचा मार खाऊन कुठ्या-प्रमाणे शेंपटी पायांत घालून परत याल ! काकाजी, काय समजलात तुम्ही ! ही आपली सिरोंही नाही बरं ! हा मराठ्यांचा सातारा आहे. आणि तुम्हीं ज्यांना मुलाखत घ्यायला जाणार ते सरदार विश्वासराव शिकें, शूर वीर आहेत ! ”

अलकच्या भाषणाचा प्रारंभीचा भाग ऐकतांना काळवंडलेलें दुर्जनसिंहाचें तोंड तिचें शेषटचें वाक्य ऐकतांच आश्चर्याने विकृत झालें. अलकच्या तोंडून तें विशिष्ट नांव ऐकतांच क्रूर विजयानें दुर्जनसिंह मोठ्यानें हंसणार होता; पण मोठ्या प्रयासानें त्यानें तें दाबलें. आनंदानें लुकलुकणाऱ्या आपल्या बारीक घाऱ्या डोळ्यांची उघडझांप करित तो म्हणाला, “ सरदार विश्वासराव शिकें ! हें-हें नांव त्याचें ! ”

“ होय ! ” अलक हळूच म्हणाली. आपलें पालकाचें कार्य विश्वासूपणानें बजावणाऱ्या दुर्जनसिंहाला आपण टाकून बोलल्याबद्दल तिला थोडें वाईट वाटत होतें. “ काकाजी, तुम्ही त्यांना ओळखता ! त्यांच्या उदात्त चारित्र्याची तुम्हाला जाणीव आहे ? ”

“ मी विचार करून काय तें उद्यां कळवीन. पण अलक, आज तूं मला जें तोडून बोलली आहेस त्याचा एक दिवस तुला पश्चात्ताप होईल ! ”

“ आतांच मला वार्डट वाटतय, काकाजी ! ” अलक त्याला उद्देशून म्हणाली. पण दुर्जनसिंह झपाट्याने जिना उतरून गेलाही होता. व तो त्या वेळीं विचारांत इतका गढला होता कीं, त्यानें तें ऐकलें असतें तरी त्याला त्या शब्दांचा अर्थ कळलाही नसता. त्याच्या चेहऱ्यावरील दुःखाच्या रेषा, म्हातारपणाच्या सुरकुत्या आणि आनंदाची तरतरी यांचा विचित्र मिलाफ जर अलकनें पाहिला असता तर ती निःसंशय दचकली असती. पण अलकनें त्याच्या चर्येकडे पाहिलेही नाही आणि नंतरचें त्याचें तें खुनशी हास्य ऐकलेंही नाही. कारण तिचें मन विश्वासरावाविषयींच्या प्रेमाभिमानानें भरून गेलें होतें.

प्रकरण अठरावे “ फांसा टाकला ”

त्या दिवशीं संध्याकाळींच दुर्जनसिंहाकडून अलकला एक चिठी आली. त्यांत मराठा सरदार विश्वासराव शिर्के याजबरोबर अलकलें खुशाल विवाह करावा असा मजकूर असून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आपण स्वतः विश्वासरावाला भेटायला जाणार असेंही दुर्जनसिंहानें लिहिलें होतें.

चिठी वाचून अलकला फार आनंद झाला. तिनें लगेच दयाळबरोबर ती तारेकडे पाठविली. तारेनें ती विश्वासरावाच्या हातांत दिली. ती वाचून तो मोठ्यानें हंसला. तें ऐकून तारा म्हणाली, “ दादा, हरवलेली वस्तु सांपडली रे ! ”

“ अस्सं ! तुझी ‘स्वारी’ आली वाटतं ? ”

“ हें रे काय दादा ! ते कधीं हरवले होते वाटतं ? ”

“ अरेचचा ! खरंच कीं ! ते नाहीं—त्यांचं हृदय हरवलं होतं, तें आमच्या ताराताईला सांपडलं आणि आमच्या ताराताईचं हृदय—”

“ दादा, पुरे हें चेष्टा ! ओळख पाहूं ही वस्तु ! ”

“ दौंडी पिटूं कां ? ”

“ तुला सरळ बोलायचंय कीं नाहीं ! ”

“ बरं, राहिले माझं. तूंच बोल पाहूं. हं कसली वस्तु ! ”

“ अरे, तुझं तें पूर्वींचं गोड हास्य ! अलकबरोबर तुझं लग्न ठरल्यापासून, दादा तूं पूर्वींसारखा आनंदी झालास ! ”

तारेबरोबर हास्यविनोद करणारा विश्वासराव एकदम गंभीर झाला. एकाद्या पवित्र वस्तूविषयीं बोलतांना वापरावा तशा नम्र, मृदु स्वरांत तो म्हणाला, “ तारे, जी अमूल्य वस्तु मला कायमची हरवली असं समजून खेद करीत होतो ती ईश्वरानें उदार मनानें मला दिली; मग मीं पूर्ववत् आनंदी झालों तर काय नवल ! ईश्वरानें हें माझ्यावर एवढं मोठं ऋण केलं आहे कीं, कृतज्ञ अंतःकरणानें मी जन्मभर जरी त्याचे आभार मानले तरी ते अंशतःसुद्धां फिटणार नाहींत ! ”

आपला दादा एवढा भावनामय असेल अशी तारेला कल्पना नसल्यामुळे चकित होऊन ती म्हणाली, “ दादा, अलकबर तुझं इतकं विशाल प्रेम आहे ! ”

“ म्हणजे ? तारे, यांत तुला आश्चर्य तें काय वाटलं ? ‘तुझ्या स्वारी’चं नाही वाटतं तुझ्यावर एवढं प्रेम ? ” आपल्या स्वभावानुसार चेत्रेनं डोळे मिचकावीत विश्वासराव म्हणाला.

“ तर, तर ! जसा काहीं प्रेमाचा सारा मक्ता तुमच्याकडेच दिला आहे. माझ्यावर अतोनात प्रेम आहे हो; पण त्यांत काहीं आश्चर्य नाही तेही जातीनें मराठा नि मीही मराठाच. तुझं तसं नाही. अलक रजपूत. म्हणून आश्चर्य वाटल हो ! ”

दांताखालीं खालचा ओठ दाबीत विश्वासराव म्हणाला, “ तारे, तूं माझी फार लाडकी वहीण म्हणूनच मी हे शब्द ऐकून घेतले. तारे, मुराररावांविषयीं मला काहीं एक माहिती नसतां, तुझ्या पत्रावर सर्वस्वां भार ठेवून, तुला सुख होण्यासाठीं मीं तुझ्या लग्नाला परवानगी दिली. ती देणं न देणं सर्वस्वीं माझ्या हातीं होतं. आणि मीं परवानगी दिली नसती तरी तें सध्यांच्या काळाला अतुरूपच झालं असतं. सध्यां देखूनच मराठे आणि ग्वालेरचे मराठे यांत किती बेबनाव आणि वैमनस्य आहे हें तुला ठाऊक आहेच. असं असतां मी एक शब्दही विरुद्ध काढला नाहीं, आणि तूं-अलकचे सद्गुण पूर्णपणें जाणणारी तूं-अस बोलतेस ! ”

“ दादा-दादा, नको रे असं बोलूस. मी बघ काहींच पोच न बाळगतां बोललें. दादा, तूं माझ्यावर किती प्रेम करतोस तें नाहीं का मला ठाऊक ? दादा, मला क्षमा करशील ना ? ” बोलतां बोलतां तारेचे डोळे भरून आले.

क्षणभरच कां होईना, पण आपण तिला टाकून बोललों याबद्दल वाईट वाटून विश्वासराव म्हणाला, “ हं ताईसाहेब, पुसा ते डोळे. आजच पुण्याला जाऊं या म्हणून माझ्या पाठीं लागली होतीस ना ! बरं तर, उद्यां संध्याकाळीं जाऊं या ‘तुझ्या स्वारी’कडे. कर हं सारी तयारी ! ”

आपल्याशींच हंसत हंसत तारा आंत गेली.

ठरल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दुर्जनसिंह विश्वासरावाकडे आला. तो आपला आनंद दर्शविण्यासाठीं एकसारखा हंसत होता. विश्वासरावाचें मन जर अलककडे एवढें गुंतलेलें नसतें तर दुर्जनसिंहाचें हें वागणें फारच कृत्रिम दिसतें हें त्याच्या सहज लक्षांत आलें असतें.

आजमावर बसतां बसतां दुर्जनसिंह म्हणाला, “ काय विश्वासराव, कोल्हापुरा-

सा मीं म्हटलं ना तुम्हाला, कीं आपण पुनः लौकरच भेटूं. बघा, झालंच त्याप्रमाणें ! चला, आतां कामाला लागूं या.”

विश्वासराव त्याच्याकडे निरखून पहात म्हणाला, “ हें काय ! तुमची प्रकृति ठीक नव्हती ? मीं तुम्हाला पाहिलें त्याला आठपंधरा दिवस झाले असतील; पण तुम्ही तेव्हापेक्षां जसे काहीं दहा वर्षांनीं म्हातारे झाल्यासारखे दिसतां ! ”

“ चाललेंय झालं ! या वयाला प्रवास थोडाच झेंपणार ? त्या त्रासाचा परिणाम हेतोच प्रकृतीवर ! ” निष्कालजीपणें दुर्जनसिंह हें बोलला, पण त्याची नजर एकसारखी खोलीर्ताल सामानावरून चंचलपणें फिरत होती. समाधानाचा एक निःश्वास टाकून त्यानें आपले लुकलुकणारे डोळे ‘वि. शि.’ असें नांव लिहिलेल्या एका संकुकीवर स्थिर केले. खरें म्हटलें तर या संकुकींत विशेष असें काहींच नव्हतें. ती बरीच जुनी व काहींशी मोडकी दिसत होती, पण तिच्यांत काहीं तरी आकर्षण होतें खास. कारण दुर्जनसिंहाने कितीही प्रयत्न केला तरी त्याची नजर पुनःपुन्हा त्या मोडक्या संकुकीकडे जात होती.

“ दोस्त, तुमचें बरेंच सामान आहे. एवढें सर्व काहीं प्रवासांत तुमच्याबरोबर जात नसेल नाहीं ? ” त्यानें विश्वासरावाला विचारले.

“ छे: एवढें सगळें कुठें फिरवणार बरोबर ? आता तुम्ही ज्या संकुकीकडे पाहतां आहां ना, ती मात्र नेहमीं माझ्याबरोबर असतेच ! ”

“ हं, मला वाटलेंच तें ! ” पुनः एकवार त्या संकुकीवर नजर टाकून दुर्जनसिंह पुढें म्हणाला, “ पण तें राहूं द्या आपण कामाला लागूं या. अलककुमारीबरोबर तुम्ही लग्न करणार !—तिचा पालक या नात्यानें माझ्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे. खर म्हटलें तर माझ्या मनांत तिला अस्सल रजपूत नवरा पहावयाचा होता; पण मी ह्या लग्नाला माझी परवानगी देतो. कारण एक तर मी तुम्हाला ओळखतो आणि तुमची योग्यता जाणतो; आणि दुसरें ! म्हणजे अलककुं तुमच्यावर म्हणे प्रेम जडलें आहे ! ”

“ मी तिला पूर्ण सुखी करीन. तुम्ही काहीं काळजी करूं नका—मला जास्ती दिवस रजा नसल्यामुळें आणखी दहा दिवसांनींच लग्नाचा विधि करावा ! ”

“ हं, फार उतावळेपणा बरा नाहीं. पण लौकरच लग्न आटोपावं; कारण तें माझ्याही सोयीचेंच होईल. पण तुम्हाला रजा किती दिवस आहे ? ”

“ खरी आहे तीन आठवडे; पण माझी प्रकृति कांहीं महिन्यांपूर्वी बरीच नादुरुस्त होती, त्यामुळ मला वरिष्ठानों पाहिजे असल्यास आणखी पंधरा दिवस रजा वाढविण्याची परवानगी दिली आहे ! ”

“ वाः ? हें फारच ठीक झाले. कारण लग्नसमारंभ सिरोंहीला करावयाचा—थांबा, कांहीं बोलू नका मध्ये. तुम्ही सरदार असाल; पण अलककुमारी म्हणजे एक छोऱ्या प्रमाणावर राणीच आहे म्हटल तरी चालेल. तिकडे तिच्या हक्काचा फार मोठा जमीनजुमला आहे. तो सर्व मी तुमच्या स्वाधीन करीन पण तिकडले लोक अलकवर नाराज होतील. — तिकडे जर लग्नसमारंभ झाला नाही तर त्यांची निराशा होईल. तेव्हा तुम्ही तिकडे या आणि तिकडेच तुमच्या सुखाचा भोगवटा मी तुम्हांला देईन ! ” दुर्जनसिंहाची नजर किष्ण त्या संक्रीकडे आणि तीवरील ‘वि. शि.’ या अक्षरांकड गेलीच विश्वासरावाच्या अजून विचार डळमळतोंच आहे असे पाहून दुर्जनसिंह लगेच म्हणाला, “ समारंभ ज्ञान्यवरोबर दुसऱ्याच दिवशीं तुम्ही परत यावयाला निघा अलकला माझा निरोप सांगा की, म्हणावं तिच्या उच्च चौहान कुळांतील ती शेवटलीच आहे, तेव्हा तिच्या योग्यतेनुसप्त तिचा विवाह तिच्या मायसून्यांतच व्हावा अशी माझी म्हातान्याची इच्छा आहे. ती बहुतकरून नाकवूल करणार नाही ”

“ ठीक आहे मला कवूठ आहे आणि अलकही हा वेग पत्त तरीलच किती दिवस मोडतील प्रवासात ! ”

“ बारा दिवस लागतील. अलक, मी व दयाळ उद्यां पहाटे निवू, तुम्ही व तुमची भगिनी परवां संध्याकाळीं निघा. मी सर्व तयारी करीन. पळयापळयावर मुकाम करायचा आणि आरामांत यायचं ! तुम्ही माझे पाहुणे हं ! विसरू नका. — अगदीं माझे—सर्वस्वीं माझे—रास पाहुणे तुम्ही ! ” एकावर एक दात दावून दुर्जनसिंह हे शेवटले शब्द पुटपुटला.

“ हो—हो, जरूर; मी आणि माझी बहीण तुमचे पाहुणे ! ”

“ हां, तुमची बहीण ! मी तिच्याविषयीं ऐकलेल आहे; पण तिला पाहिलेलं नाही. माझी तिची ओळख करून द्या की, त्याही फार सुंदर आहेत ना ! तुम्ही मोठे भागवान् आहात बुवा ! सुंदर भगिनी आणि सुंदर पत्नी ! ” तारेला भेटण्यासाठी बाहेर जातां जातां त्या संदुकीकडे एक शेवटचा—
लोभी आपल्या द्रव्यनिधीकडे टाकतो तसा क्षाशातुर—दृष्टिक्षेप दुर्जनसिंहानें टाकला.

दुर्जनसिंहाला मनुष्यस्वभावाची आणि त्यांतल्या त्यांत स्त्रीस्वभावाची चांगलीच ओळख असणार. कारण तारेची ओळख होतांच त्यानें तिला मुराररावाच्या सुखभावाविषयीच्या व शौर्यदुशारी इत्यादिकांच्या पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या.

“ आपण त्यांना पत्र वगैरे पाठवीत असाल ना ? ” हंसत हंसत दुर्जनसिंहानें तिला प्रश्न केला.

“ छे, एकही लिहिलें नाहीं अजून. पण आज मुद्दाम पाठवणार आहे हल्लकारा. दादाच्या लग्नाविषयी त्यांना काहींच कळलेलें नाहीं, तें कळविणार त्यांत.”

किंचित् विचार करून दुर्जनसिंह यावर म्हणाला, “ मग असें कराना, मलाच त्यांचा पत्ता या. मी त्यांना प्रवासाची सविस्तर माहिती कळवून तुमच्याबरोबरच सिरोहीला येण्याचें निमंत्रण करतो.”

मुरारराव आपल्या बरोबर येणार, दादाची व त्यांची मैत्री होण्याला सुरेख संधि मिळणार, या कल्पनेनें आनंदून जाऊन तारा म्हणाली, “ खरंच आपण कराल अस ? हो, बाई हेंच ठीक होईल. मी नाहीं हा मग काहींच कळवीत. आपण सारं कस व्यवस्थित कळवाल, मला नाहीं तस जमायच ! ” तारेनें लगेच मुराररावाचा पत्ता त्याला सांगितला.

पण दुर्जनसिंहाच्या व्यवस्थितपणाला तारेची दृष्ट लागली असणार. कारण त्यानें मुराररावाला काहीं एक कळविलें नाहीं व विश्वास-अलकच्या विवाहा-संबंधीं मुरारराव पूर्ण अज्ञानात राहिला.

विश्वासरावाकडून या मुलाखतीविषयी कळताच अलकला सिरोहीला लग्न होणार म्हणून आनंद झाला. पण नंतर दुर्जनसिंह जेव्हा तिला भेटायला आला तेव्हा त्याला ती म्हणाली, “ काकाजी, तुम्हाला काहीं सांगायचें आहे ! मला न आवडण्यासारखें त्यांना तुम्हीं काहींही सांगितलें नाहींत हा तुमचा मोठे यत्न.— माझ्या मातृभूमिंतच माझा विवाह व्हावा हें त्यांनाही पसंत आहे, पण त्याला माझी एक अट आहे.”

“ कसली अट ? अगदीं थाटासाटानें समारंभ झाला पाहिजे होच ना ? बघ तर खरी ! अगदीं जुन्या रजपूत रीतीनें सारं होणार. तुझा आणि तारावाईचा फोषाख अगदीं पूर्वीचा अस्सल रजपूत धर्तीचा वनवणार. असा टोलेजग समारंभ होणार म्हणतेस कीं वा : ! ”

“ भाईविषयी माझ्याकडे कुणी एक अवाक्षरही काढता कामा नये हीच माझी अट. माझ्या साऱ्या आश्रितांना, साऱ्या नौकरांना तुम्ही स्वतः सांगा की, भाईला मी विसरले नाही. आणखी तें सूडाचें गाणं जर कुणा माझ्यासमोर म्हण्टाल तर-तर काकाजी मला काय वाटेल ! माझ्या हृदयाच्या कशा निषध्या होतील, त्याची तुम्हाला कल्पना आहे ना ! ”

“ ठीक. या दोन्ही गोष्टींबद्दल मी काळजी घेईन.”

“ आतां मला बरं वाटलं. काकाजी, मीं माझ जातगोत सोडून मराठा होण्याच्या आधीं पुन्हा एकदां सिरोहीला जाव, पहाडाची ती रम्य शोभा पहावी, बाळपर्णीच्या मैत्रिणींशीं पुन्हा एकवार बोलावं असं मला फार वाटत होतं. आणि काकाजी, ती माझी उत्कट इच्छा केवळ तुमच्यामुळं पुरी होणार ! ”

अलकचा आपल्यावरील विश्राम आणि त्यामुळें वाटत असलेला आनंद पाहून आपल्या कृत्याचा दुर्जनसिंहाला क्षणभर-एकच क्षण-पस्तावा झाला. पण दुसऱ्या दिवशीं पहांटे तो, दयाळ व अलक जाणार असण्यामुळे अलकनें अत्यंत प्रेमानें लाजत लाजत जेव्हां विश्वासरावाचा निरोप घेतला व तारेच्या खांद्यावर असलेल्या अलकच्या नाजूक हाताला जेव्हां विश्वासरावानें हळूच स्पर्श केला तेव्हां दुर्जनसिंहाच्या मनातील क्षणिक पश्चात्तापाची जागा द्वेषानें व रागानें पटकविली. व हें कोणाला दिसू नये म्हणून तो चटर्दशीं तिकडून गेला.

ठरल्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीं पहांटे दुर्जनसिंह, अलक व दयाळ सिरोहीला रवाना झालीं व त्यांच्या दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं विश्वासराव आणि तारा निघालीं. मुरारराव वेळेवर न आल्याबद्दल तारा रागांत होती. एवढा लांबचा प्रवास आपल्याला सोसवणार नाही, म्हणून आत्याबाई-थोरल्या व धाकट्याही व हिरा-विषयींची जबाबदारी आपल्या अगावर घेऊन तिला सिरोहीला न्यावयाला तारा तयार न झाल्यामुळे त्यांच्यापैकीं कोणीच गेले नाही.

विश्वासराव व तारा गेल्याच्या दुसऱ्या दिवसाचो गोष्ट. संध्याकाळ बरीच झाली होती. अशा वेळीं मुरारराव घाईघाईनें साताऱ्यास आत्याबाईंच्या वाघ्यांत आले. आत्याबाईं घरीच होत्या. त्या मुराररावाला पहातांच म्हणाल्या, “ हें हो काय असं तुमचं ? काल नाहीं ते आलांत ? तारा भारी रागावली तुमच्यावर ! ”

तादेचें नांव ऐकतांच मुराररावाचा शीण बराचसा हरला. आत्याबाईं आपल्या

त्या आचरट म्हणणार नाहीत अशा बेतानें इसत मुरारराव म्हणाले, “ इकडे बोलवा तिला, म्हणजे आतां घालवतो मी तिचा राग ! ”

“ वाः, आतां तिचा राग घालवायचा म्हणजे आणखी निदान दहाबारा दिवस तरी धीर धरला पाहिजे. कारण तारा व विश्वास कालच सातान्याहून निघालीं.”

“ पुण्याला गेलीं ना ! मग मला कशीं वाटेंत भेटलीं नाहीत ? ”

“ छेः, सिरोहीला ! ”

इतक्या वयांत मुराररावाला एवढा विलक्षण धक्का कधीच बसलेला नव्हता.

“ काय सिराहीला ! आणि तें कशासाठी ! ” त्यानें मोठ्यानें ओरडून विचारलें.

“ काय ग बाई तरी प्रथ ! अहो विश्वासनें त्या अलकबरोबर लग्न ना ठरवलेंय ! लग्न सिरोहीला तिच्या वाढ्यांत व्हायचेंय म्हणून ही दोध काल गेलीं;—नि अलक, ते दुर्जनसिंह आणि तो म्हातारा दयाळ परवा गेलीं, पण मुरारराव, तुम्हांला एवढे आश्चर्य का वाटलें ? ”

“ का म्हणजे ! आत्याबाई, मला कसली सिद्धि वगैरे मिळाली आहे असं तर नाही ना तुम्हांला वाटत ? मी होंतो पुण्यास, मग मला सातान्याची बातमी कशी लागणार ! ”

“ कां लागूं नये ! दुर्जनसिंहांनीं स्वतः तारेकडून तुमचा पत्ता मागून घेतला. ताराच तुम्हांला कळवणार होती; पण ते म्हणाले, कां मुरारराव आपले मित्र आहेत, तेव्हां मीच कळवीन.”

“ काल संध्याकाळीं गेलीं ! म्हणजे आतां एक दिवस तर मोडलाच आणि आतां सारी व्यवस्था करून निघायचें म्हणजे उद्यां पहाटेशिवाय शक्य नाहीं.” एवढे बोलून आत्याबाईचा निरोपही न घेतां मुरारराव तिकडून निघाले. चालण्याच्या गतीबरोबर त्यांच्या मेंदूची गति वाटूं लागली. त्यांना समजलेल्या अंतर्माचें खरें स्वरूप आतां त्यांच्या डोक्यांत येऊं लागलें. हरहर ! आपल्या लढक्या भाईला ज्यानें मारलें त्यालाच अलक अजाणतेपणीं वरणार तर ! ज्याच्या गळ्यावर सुरी ठेवण्यासाठीं तिनें एवढी धडपड केली, त्याच्याच गळ्यांत ती आतां आपला बाहुपश घालणार, आणि ज्याचा प्राण घेण्याची तिनें प्रतिज्ञा केली होती त्याच्याच स्वाधीन आपल्या प्राणाची ठेव करणार ! हा काय योगायोग, कीं ऋणानुबंध ! किती विचित्र विधिघटना ही ! मुराररावाला आतां दुर्जनसिंहाची सारी कारवाई कळली. त्याच्या त्या दुष्ट कृत्यांत आपण काहीं तरी.

अडथळा आणू अशी भीति वाटल्यामुळे त्याने तारेच्या डोळ्यांत धूळ फेंकली, व तिने आपल्याला कांहीं कळवू नये अशी व्यवस्था केली.

पुणे मुक्कामी दुर्जनसिंहाबरोबर मुराररावाच्या झालेल्या एका मुलाखतीतील दुर्जनसिंहाचे शब्द त्याच्या कानांत जणु घुसूं लागले. “ कांहीं तरी हुलकावणी दाखवून, कोणत्या तरी आमिषानं, विजयाच्या खुन्याला जर सिरोहीला भुलवून नेलं आणि तिकडं अलकनं त्याचं डोकं उडवलं तर अलकचे जातभाई तिला डोक्यावर घेऊन नाचवतील ! ” हे शब्द आठवतांच मुराररावाच्या डोक्यात अगदी चक प्रकाश पडला.

“ अलकवर असलेल्या विश्वासरावाच्या प्रेमाची दोरी खेंचून दुर्जनसिंहाने विश्वासरावाला सिरोहीला पळवलें ! छान ! आतां सिरोहीत विश्वासच्या खुनाचा जाब देणार कोणाला आणि घेणार कोण ! रजपुतांचें राज्य तें ! अलकचें जर खरो-खरीच विश्वासवर प्रेम असेल तर दुर्जनसिंह खात्रीनेच त्याला पाण्यांत पहात असणार ! बरें ! जर अलकचें विश्वासवर प्रेम नसेल तर—तर काय, त्याचा खून करायला तिला कांहींच क्षिति वाटणार नाही. कारण सूड ही एक पवित्र चीज अशी ठाम समजूत असलेल्या वातावरणांत ती वाढलेली, तेव्हां अलकचें विश्वासरावावर प्रेम असो वा नसो, हें लग्न होतां कामा नये ! तारेच्या मदतीनं तें मोडलंच पाहिजे.—तारा ! अरे देवा ! विश्वासरावाचा खून करण्यासाठींच जर दुर्जनसिंहाने त्याला सिरोहीला नेलं आहे तर मग आपल्या लाडक्या तारेची काय स्थिति होणार ? तारा गूर व तेजस्वी तरुणी आहे ह्याचा मुराररावाला चांगलाच अनुभव आलेला होता. तेव्हां ती कांहीं आपल्या डोळ्यांसमोर आपल्या लाडक्या दादाचा खून पडूं देणार नाही. प्रसंगच आला तर तसें पहाण्यापेक्षा ती आर्धो आपला प्राण देईल ! पण तिनें तो देण्याची वाटही न पाहतां जर तिचाही खून झाला तर ! ” मुराररावाचा टाळासुकला व जीभ कोरडी पडली. तारेचा तो लाडका, हसका चेहरा पुन्हा कधीं दिसेल तरी कौं नाही अशी भयंकर शंका मनांत आल्यामुळे मुराररावाला कांहीं सुचेना. ताबडतोब एका हुलकाऱ्याबरोबर तारेच्या नांवे सिरोहीच्या रस्त्यावर त्यांनीं खालील निरोप पाठविला,

“ काय वाटेल तें करून मी तिकडे येईपर्यंत तुझ्या दादाचें लग्न होऊं देऊं नको. साताऱ्याला मीं वेळेवर न येण्याचें कारण, म्हणजे दुर्जनसिंहानें मला ह्या लग्नाची वार्ताही लागूं दिली नाही. अगदींच नाइलाज झाला तर

विश्वासरावाला हा कागद दाखीव आणि तसेच काहीं कारण असल्याशिवाय मी लग्नविधि पुढे ढकलण्याला सांगणार नाही अशी त्यांची खात्री कर.”

आपल्या सहीचा हा निरोप पोंचताच तारा काहीं तरी धडपड करील असे वाटून मुराररावाचे मन काहींसे स्वस्थ झाले.

दुसऱ्या दिवशी मोठ्या पहाटे चितोडला विजयाचा मित्र किसनसिंह राठोड ह्याच्याकडे मुरारराव रवाना झाला.

प्रकरण एकोणिसावें “मूढाचें माहेरघर”

“अहो हाहा ! किती रम्य प्रांत हा तुमचा ! आणि हा अचूचा पहाड ना ? किती वेळां नांव ऐकलं होतं ! पण आज बघून जे कांहीं वाटते तें सांगताच येत नाही. ह्या पहाडाशीं निगडित किती तरी आठवणी असतील नाहीं ! हाच देखावा कित्येकांच्या मनांत गोड आठवणी उत्पन्न करित असेल, तर कित्येकांना रडवीत असेल ! अचूचा पहाड ! नांवच कसं कुतूहलजनक आहे !” तारेला त्या रम्य देखाव्यावरून आपले डोळे काढवेनात; आणि खरोखरीच सिरोही प्रांतातील हा देखावा तसाच मनोहर होता. राजपुताना व गुजराथ ह्यांच्या सरहद्दीवरील तो प्रांत असल्यामुळे दोहोंकडील सृष्टिसौंदर्यावर त्याचा सारखाच हक्क होता. गुजराथकडील निसर्गसुंदरी सुग्ध प्रमदप्रमाणे दिसत होती तर राजपुतान्याकडील चंचल युवती-प्रमाणे भासत होती. गुजराथी सृष्टिसौंदर्य म्हणजे नदीचा संथ प्रवाह तर रजपूत सृष्टिसौंदर्य म्हणजे खळखळणारा ओढा ! गुजराथची सृष्टिसुंदरी जणुं आपल्या शांत, पण मधुर कृतीकडे पहाणारान्ने लक्ष वेधोत होती; तर रजपूत सुंदरी आपल्या तालवद्द नृत्याकडे तें लगेच खेंचून आर्णात होती ! तारेला त्या दोन्ही सौंदर्यांत असा फरक भासला. गुजराथी वातावरण शांत आणि प्रौढ; तर रजपूत वातावरण चपल आणि वालिश ! तरी पण दोन्हीही तिला सारखांच अपूर्व व क्षणाक्षणों नावीन्य धारण करणारीं वाटलीं. तारा सृष्टिसौंदर्याची फार चाहती व मर्मज्ञ होती. त्यामुळे तो रमणीय देखावा पाहून तिचा प्रवासाचा शीण तेव्हांच हरपला.

शेवटीं अलकनें तिला हलवीत म्हटलें, “ ताराबाई, काय नादिष्टपणा हा ! घोड्यावरून उतरल्यापासून इकडेच उभी आहेम ! वाज्यांत नाहीं का यायचें ! ”

दुर्जनसिंह ह्यावर हंसून म्हणाला, “ खरंच, अलक तूं ह्या दोघांना वाज्यांत घेऊन जा. माझं थोडं काम आहे तेवढं आटोपून मी येतोच. ”

अलकबरोबर तीं भावडें आत जाताच दुर्जनसिंह जरा अंतरावर उभ्या असलेल्या एका इसमाजवळ गेला व त्याला हळूच म्हणाला, “ काय रे, माझ्या अदमासाप्रमाणे कांहीं झाले का निष्पन्न ! ताराबाई शिकें किंवा विश्वासराव शिकें ह्यांच्या नांवावर वाटेंत कांहीं बेली बगैरे आली काय ! ”

“ ही एवढी एक ताराबाईच्या नांवावर आली आहे.”

“ कुटून आला होता तो हलकारा ! ”

“ सातान्याहून आला होता. मुरारराव माने हर्द्यांनीं आपल्याला पाठविलें म्हणून म्हणाला तो. त्या वेळीं सरदारसाहेब आणि ताराबाई विश्रांति घेत होती. त्यामुळें त्यांना काहीं एक न कळतां मला त्याच्याजवळून ही पत्राची थैली सहज घेतां आली.”

“ शाबास, कामगिरी छान बजावलीस ! ”

परंतु खरें पाहिलें असतां, त्या नोकरापेक्षां दुर्जनसिंहानेंच फार छान कामगिरी बजावली होती.

वाटेंत ठिकठिकाणीं मुक्कामाच्या जागीं नव्या दमाचे घोडे तयार ठेवलेले होते. त्यामुळे विशेष त्रास न होतों विश्वासराव व तारा सिरोहीला पोहोंचलीं व त्यांना दुर्जनसिंहाचे फारच उपकार वाटले. काय वाटेल तें करून मुरारराव तारेला निरोप पाठविणार अशी निघतांनाच दुर्जनसिंहाला अटकळ होती व म्हणूनच त्यानें त्याचीही अशी बेमालूम व्यवस्था केली होती.

मुराररावानें तारेला पाठविलेला संदेश वाचून दुर्जनसिंह थक्क झाला “ इतक्या दक्षतेनें आपण साऱ्या चौकशा केल्या व माग लावला आणि मुराररावालाही तोंच शोध लागला. असो. आतां काय त्याचें ! आपण तर त्याला सोळा आणे चकवले. आतां तो इकडे आलाच तरी ह्या विवाहांत त्याला काहीं टक्काढवळ करतां येणार नाही. वरातीमागून घोडेच होणार तें ! चला, एकदांचे भंगेत घोडे न्हाले ! ”

विश्वासराव व तारा सिरोहीला पोहोंचल्यानंतर थोड्या वेळानें दयाळसिंहानें त्यांचें सामान आल्याची वार्ता दिली. दुर्जनसिंहानें त्याला तशी सूचना दिली होती कीं काय कोण जाणे ! पण दयाळ त्या विवाहित ज्ञान्यापुराण्या संतुकीची—वाह्यतः कारणाशिवाय—काळजी घेत होता.

तारेला अलकची मातृभूमि अतिशयच आवडली; पण तिचें निवासस्थान मात्र तिला अगदींच आवडलें नाहीं. अशा स्वतंत्र वातावरणाला न शोभण्यासारखें म्हणजे हुबेहुब एखाद्या कैदखान्यासारखें त्याचें बाह्यस्वरूप तिला वाटलें, आणि तिनें तसें उघड बोलूनही दाखविलें. तेव्हां दुर्जनसिंह म्हणाला, “ ह्याचा मूळ मालक एक मोठा रजपूत सरदार होता. काहीं कौटुंबिक कलहामुळें दुसऱ्या एका सरदारानें ह्या सरदाराचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा केली होती; आणि म्हणून ह्या वाड्याच्या—

कैदखान्याच्या म्हणा हवें तर—मालकानें सतत पंधरा वर्षे ह्या वाड्यांत आपल्याला कोडून घेतलं. पंधरा वर्षांनंतर तो एक दिवस बाहेर पडला आणि घटकाभरांतच याचें शव इकडे परत आणलें. कडवें रजपूत आपली प्रतिज्ञा अशी पाळतात !” एवढें बोलून त्यानें अलककडे पाहिलें; पण ती खालीं मान घालून बसली होती.

पहिला आनंद काहींसा ओसरल्यावर तारेला मुराररावाची आठवण येऊं लागली. ती म्हणाली, “काकाजी, तुम्हीं निरोप पाठविला असून ते वेळेवर कसे आले नाहीत ? आतां आले तरी काय उपयोग ? फार उशिरा पोंचतील !”

“खरंच फार उशिरा पोंचतील ते ! काय उपयोग ?” दुर्जनसिंह उत्तरला.

“अहो ताईसाहेब, कां विनाकारण हळहळतां ? मुरारराव असतील त्यांच्या लमाच्या गडबडींत आणि तूं उगीचच इकडे वाट वधतेस ? खरंच काकाजी इकडला समारंभ आटोपतांच तुम्हीही आमच्याबरोबर पुण्याला आले पाहिजे. आमच्या ताराताईचें आणखी सवा दीड महिन्यांनं लग्न आहे. आतां जसा मी तुमचा पाहुणा; तसे तेव्हा तुम्ही माझे पाहुणे बरं का ? तुमची रजपूत विवाहपद्धति आम्ही पाहणार—आमची मराठी विवाहपद्धति तुम्ही पहा. ताराताई, एवढे मात्र तुला कबूल केलेंच पाहिजे, कीं ह्या इकडल्या विवाहातील वधू पुण्यास पुढें होणाऱ्या विवाहांतल्या वधूपेक्षा जास्ती सुंदर आहे ! काय खरं ना मी म्हणतां तें !” हा शेषटला प्रश्न विश्वासरावानें अलकला उद्देशून केला, आणि तो करतांना त्यानें अशा कांहीं प्रेमळ व गर्वभरित नजरेनें तिच्याकडे पाहिलें, कीं आपला सारा विषणवणा, व दुर्जनसिंहाच्या टोमण्यांनीं उत्पन्न झालेली अस्वस्थता विसरून अलकनें नाजूकरीतीनें एक गोड मुरका मारला, आणि हें पाहून दुर्जनसिंहाच्या कपाळाला आठ्ठ्या पडल्या. विश्वासराव तारेशीं कांहीं बोलण्यांत गढला आहे असें पाहून तो अलकच्या जवळ जाऊन म्हणाला, “अलक, कांहीं काळजी करूं नकोस. विजयाचा खुनी जिवंत आहे हें तूं विसरलीस असा, किंवा अशा अर्थाचा आरोप तुझ्यावर, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीतीनें करून तुला कोणीही द्विगवणार नाही अशी मीं चोख व्यवस्था केली आहे. अगदीं निश्चित रहा.” आणि हें ऐकून अलकनें समाधान वाटून एक सुस्कारा टाकला.

तारा अलकच्या वाड्यांत राहणार असून दुर्जनसिंह विश्वासरावाला आपल्या जरा अंतरावर असलेल्या राहत्या वाड्यांत घेऊन जाणार होता; म्हणून त्यानें दयाळ्या जवळ बोलवून हळूच म्हटलें, “दयाळ, सरदारसाहेबांचें सर्व सासान

माझ्या वाड्यांत पोंचतं करायला लाव. मात्र ती मोडकी संदूक ह्याच वाड्यांतली पाठच्या खोलीत ठेव व बाहेरून कुलूप लाव." नंतर तो मोठ्याने विश्वासरावाला म्हणाला, "हं, चला आतां माझ्या वाड्यांत. उद्यां सकाळीं आमच्या रिवाजाप्रमाणं मोठ्या थाटानं तुम्हीं इकडे वधूगृहीं यावयाचं. मात्र तों-पर्यंत तुम्हीं व अलकनें एकमेकांच्या दृष्टीला पडतां कामा नये. बरं तर अलक, जाऊं आम्ही ! जातों हं."

अलक व तारा आतां वाड्याच्या मुख्य दरवाजानें आंत शिरल्या. अलकच्या आश्रित मंडळींनीं व नौकरमाणसांनीं आदरपूर्वक त्याचे स्वागत केलें खरें; पण तारेला त्यात आस्था कशी ती वाटली नाहीं इतक्या दिवसांनीं आपल्या मातृभूमीला परत आलेल्या आपल्या तरुण, सुंदर धनिणीबद्दल त्यांनीं तारेच्या मते ह्याहून जास्ती प्रेम दाखवायला हवें होतें. सर्व माणसांनीं स्त्रीपुरुष सरसकट नखशिखान्त लाल रंगाचे कपडे घातले होते हें, व अलकनें तें पहातांच आपले थरथर कांपणारे ओंठ दावून धरले हेंही तारेच्या लक्षांत आले; पण तिने ह्या दोन्ही गोष्टींना विशेष महत्त्व दिलें नाहीं. सुराररावानें आपल्या पाहिल्या भेटीच्या वेळीं पाहिलेली ती अलकची चित्रित प्रतिमा मधल्या दालनांत होती. ती पाहतांच तारा आनंदानें ओरडली, "अगवाई, तुमच कीं ग हें चित्र ! ज्यां विवाहाच्या वेळीं असल्याच घोषाख करणार ना तूं ? काय ? 'मार्गप्रतीक्षा' ! किती सार्थ नांव तरी ! माझ्या दादाची मार्गप्रतीक्षा !"

"नाहीं-नाहीं. ताराताई, माझ्या लाडक्या भाईची मार्गप्रतीक्षा ! हाय, हें चित्र इकडें आहे हें मी विसरलेच होतें. ताई, नको-नको पाहस तिकड ! मला तें सहन होत नाहीं !" आणि अलकनें ताबडतोब त्या चित्रावर पडदा ओढला व अगदीं केविलवाण्या नजरेनें तारेकडे पहात ती म्हणाली, "तुमच्या पुण्याला गेल्यावर, त्याची आठवण थोडीशी तरी अंधुक जाली म्हणजे एखादे दिवशीं माझ्या भाईची करुण कहाणी मी तुला सांगेन. आतां मात्र मला काहीं विचारूं नकोस. ताई, दमली असशील ना तूं ? चल, तुला मी तुझी खोली दाखवितें, मलाही विश्रांतीची जहर भासते आहे. नाहींतर उद्यां अगदीं म्हातान्यासारखी दिसेन मी !"

तारेला तिच्या खोलींत पोंचवून अलक आपल्या खोलींत गेली. तिची बाळगणांतली दाई व तिचा आश्रित शंभुसिंह याची बायको गौरी आपण येणार हें ठाऊक असूनसुद्धां आपल्याला भेटायला आली नाहीं हा तिला मोठा अपमान वाटला. तिनें

दयाळसिहाळा बोलावून आणून त्याचा जाब विचारला व तिला ताबडतोब पाठवून देण्याचा हुकूम केला. तेव्हां मृदु निर्भर्त्सनेच्या स्वरांत दयाळ म्हणाला, “माझा काहीं दलाज नाही. गौरी येत नाही म्हणते. एका मराठ्यानें विजयाचा खून केला असून त्याच्याच जातभाईबरोबर तूं लग्न करणार हें तिला कळलें आणि दुर्जन-सिंहजीचा तर कडक हुकूम आहे कीं, इयाविषयीं तुझ्याशीं काहीं बोलायचें नाही; म्हणून ती पहाडांत निघून गेली आहे. दुसऱ्या एखाद्या बाईला पाठवूं काय ?”

“अं ह ज्यांनीं माझ्याशीं कृतघ्नपणा केला, त्यांची मला गरज नाही. मला गौरीचीही जरूरी नाही आणि दुसऱ्या एखाद्या बाईची तर मुळांच नाही.” अलक रागाच्या आवेशांत येवढे बोलली खरी, पण दयाळ निघून जातांच तिचा तो आवेश ओसरला. मनःक्षोभ अनावर होऊन तिच्या डोऱ्यातून अश्रू गळूं लागले. “अरेरे ! लहानपणापासून मला अंगाखांद्यावर खेळविणारी, मोठ्या प्रेमानें माझा हरएक हट्ट पुरविणारी गौरी, माझ्या लग्नादिवशीं मला आशीर्वाद देणार नाही ? माझी प्रतिज्ञा मी विसरले म्हणून ती माझ्यापासून दूर पहाडांत पळून गेली ! माझे सारे जात-भाई माझा असाच धिक्कार करणार काय ? मी, चौहानकुमारी, माझी प्रतिज्ञा मी विसरले म्हणून ते मला शाप देत असतील. श्रेष्ठ कुळातली चौहानकुमारी कसली ही ! ही अस्सल रजपूतसुद्धां नव्हे असं ते मला हिणवतील !” विचारा-विचारांनें अलकच्या डोक्याच्या जणु बिंधड्या उडू लागल्या सर्व रात्र तिनें अशाच रीतीने, मध्येच हसून, मध्येच रडून, अशी काढली.

प्रकरण विसावें

“ आज मी कडवी रजपूतानी आहे ”

ह्या सन्या दिवशीं पहांटे अलकनें तारेला झोंपेंतून उठवलें. जागीं होतांच तारा अलककडे पाहून चकितच झाली कारण आपले स्नान वगैरे आटोपून अलकनें प्राचीन रजपूत पद्धतीचा सुंदर पोषाक केला होता. ती नाजुक ओढणी अलकच्या शरीरकांतीला शोभवीत होती, की अलकचा नाजुक देह त्या ओढणीची शोभा वाढवीत होता, असा तारेला प्रश्न पडला अलकच्या काळ्याभोर केशांची रुंद वेणी पाठीवर हळत होती. रात्रीं झोप चांगली न लागल्याने तिची चर्या कांहींशी फिकट दिसली, तरी ती पूर्ण आनंदी व संतुष्ट दिसत होती तिचे काळे डोळे आज फारच काळे म्हणजे तिच्या तसल्याच काऱ्या केशपाशाशीं स्पर्धा करणारे दिसत होते. तारेला असें झाले कीं, आज अलकच्या त्या सुंदर कुर या केंसांकडे पाहू, कीं तिच्या त्या सुंदर पोषाखांत शांभुणा-या नाजुक शरीरवाऱ्याकडे पाहू, कीं पायांतील लंगराच्या तालावर नाचत नाचत चालणाऱ्या, अळिना न लावतांही लालबुंद दिसणाऱ्या तिच्या त्या नौऱ्या, नाजुक पावलांकडे पाहू ! तारेला आपण व आपला पोषाख मनापासून आवडला हें ओळखून अलक चेष्टेनें म्हणाली, “ काय तारानाई, आवडला नाही वाटतें मात्रा पोषाक ! ”

डोळे विस्फारित करून तारा म्हणाली, “ आवडला नाही ! अलक, किती ग सुंदर हा पोषाख ! अग, मी दादाचा विचार करीत होतें हो दादाला किनई भारीच आवडेल हा, आणि, हें वध अलक, तुझ्या ह्या पोषाखाहून आणि ह्या स्वर्गाय सौंदर्याहून दादाचे नांव काढताच मारलेला मुरका तर भारी भारीच गोड होता ! ”

आणि खरोखरच विश्वासरावचे नांव निघतांच अलक लाजली. आपला लज्जानम्र चेहरा लपवीत अलक म्हणाली, “ हं, आतां ऊठ गडे; तुलाही माझ्याचसारखा पोषाख करायचा आहे. संवय नसल्यानें तुला वेळ लागेल जरा ! ”

“ खरंच कीं ग. पण तूं कांहीं म्हण, मला तो इतकासा शोभायचा नाही. अलक, तुझा बांधाच असा आहे कीं, तुला कांहींही शोभेल. अलक, माझी बहिनी झाल्यावर माझ्यासारखें चोळीलुगडें त्याचें लागेल तुला; आणि तुला तें सुद्धां सुख शोभेल !

“ अगदीं आवडीनें करीन मी तसा पेहेराव. पण लौंकर आटोप; आतां मी बाहेर जातें. काकाजी आतां येतांल. ते आज कन्यादान करणार आहेत.”

दुर्जनसिंह एकटाच अलकला भेटावयास आला. त्याच्या मागून अलकचे बरेचसे जातिबंधु व भगिनी तिच्या वाड्यांत आले. त्या सर्वांच्या वर्तीनें एकरजपूत तरुण अलकशीं बोलत होता. हा तरुण विजयाचा संवगडी होता व अलकचा जन्माचा संवगडी होण्याची त्याची आकांक्षा होती. ती आकांक्षा आतां निष्फळ होणार असें कळतांच तो अगदीं बेफाम झाला होता. बोलतांना पहिल्यांदा त्याचा स्वर किंचित् नम्र होता; पण नंतर नंतर तो चट्ट लागला. प्रारंभी आपणां सर्वांना सोडून न जाण्यावद्दल तो अलकची विनति करीत होता. तें ऐकून दुर्जनसिंहांनें तिरस्कारानें आपले डोळे वारांक केले, पण नंतर जेव्हा तो तरुण अलकला दोषी ठरवून तिच्या अपराधाचें माप तिच्या पदरांत घालूं लागला, तेव्हां दुर्जनसिंहाचा चेहरा विजयानंदानें खुलला वरोवर ह्याच वेळीं तारा त्या दालनांत आली. हें सारें संभाषण सिरोंही प्रांतांतील प्रचलित रजपूत भाषेंत चालल्यामुळे तारेला त्यातांल एक अक्षरही कळलें नाहीं. पण त्याच्या भाषणाचा एकंदर श्रोतृवर्गावर झालेला परिणाम पाहून तारा चकित झाली. अलकची चर्या तर क्षणोक्षणीं बदलत होती. मध्येच राग, मध्येच शरम, थोडासा द्वेष, भीति असे किती तरी विकार तिच्या चर्येवर येत जात होते. पण निकडे लक्षही न देतां तो तरुण पुढें बोलतच होता. तारेनें आत पाऊल टाकलें त्याच वेळां त्यानें पुढे होऊन अलकच्या नजरेला नजर भिडवीत म्हटलें, “ कुमारी, मीं अस ऐकलें कीं, तुम्हीं आपली पवित्र प्रतिज्ञा विसरलां; पण त्यावर माझा विश्वास बसत नाहीं ! आणि कसा बसेल ? कारण विजयाचा आत्मा जणु मला ओरडून सांगतो आहे कीं, हे खोष्ट आहे. माझ्या खुन्याचा जास्ती सुलभ रीतीनें वृड घेतां यावा म्हणूनच केवळ कुमारी एका मराठ्यावरोवर विवाह करीत आहे. तेव्हां कुमारी, सांगा, हें खरं आहे ना ? कवूल करा ! ”

अलकची चर्या पांढरी फटफटीत पडली होती. ती काय उत्तर देणार ? घाबरी-घुबरी होऊन तारा दुर्जनसिंहाला म्हणाली,

“ त्यानें काय सांगितलें हो अलकला ? काय बोलला तो ? ”

“ काहीं विशेष नाहीं. आमची प्राचीन पद्धति आहे ती ! हे सर्व लोक आज अलकचा निरोप घेत आहेत ! ”

“अस्स ! पण मग अलकची चर्या अशी निस्तेज कां दिसते ?”

“म्हणजे असं पहा, मुलगी कितीही मोठी झाली तरी आपलं गणगोत सोडून सासरीं जातांना तिला वाईट हें वाटणारच. जरी अलकचा हा प्रीतिविवाह आहे तरी आपल्या मातृभूमीचा विरह तिला अंशतः तरी जाणवणारच !”

“असं म्हणतां होय ? मग बरोबर.” तारेचे इतक्या लवकर समाधान झालेलें पाहून खूष होऊन दुर्जनसिंह पलीकडे गेला.

अलकच्या मनांत विलक्षण खळबळ उठून राहिली होती. दुर्जनसिंहानें तें ओळखलें व आपला विचारी प्रेमळपणा शावीत करण्यासाठीं त्याने त्या सर्व मंडळींना लगेच रजा दिली, पण राहून राहून अलकच्या मनांत येई कीं, “मी मूढ सगळ्यांप्रमाणे हा विवाह जमवला अस हे समजतात !”

अशा रीतीने सकाळचा वेळ गेला व दिवामुक्ताविर विधिपूर्वक अलककुमारी विश्वासराव शिष्यांची पत्नी झाली विश्वासराव आज फारच सुंदर दिमत होता. त्याचा तो मराठा धर्तीचा पादराशुभ्र पोषाख सरसकट लाल पेट्टराव केलेल्या त्या रजपूतसमूहात अगदीं उठून दिसत होता. जेव्हां जेव्हां त्याच्याकडे दृष्टि जाई तेव्हां तेव्हां अलकचे हृदय प्रेमाने आणि अभिमानानें उथंथळून येई.

म्हातारा दयाळसिंह एका कोपण्यात डोंऱ्यांतून पणी काडीत वमला होता तो दुर्जनसिंहाला हांक मारून म्हणाला, “ती आतां आपल्याला कायमची सोडून जाणार ! ती आतां रजपूत कसली ! मराठा म्हणायची आता !”

“हं. इतकं श्रेष्ठ चौहान हें आडनाव तिने टाकलें. तिला आतां वाईसाहेब म्हटलें पाहिजे, कारण ती आतां सरदारपत्नी झाली ना ! हें वध दयाळ, सारी गडबड मोडल्यावर सूर्य मावळण्याच्या आंत तूं माझ्याकडे ये, तुला एक काम सांगणार आहे. आज रात्री नव्या दापत्याची शय्या फुलानीं तूं शृंगार हं !”

दयाळनें आनिच्छेनें मान हालविली.

दुर्जनसिंह एकसारखा कांहीं ना कांहीं कामांत होता. त्यामुळे सधं विधि आटोपल्यावर विश्वासराव, अलक व तारा एकत्र वोलत बसलीं. रजपूत रिवाजाप्रमाणें विश्वासराव व अलक ह्यांनीं लाजलें पाहिजे होतें, पण अलकला रागावणारें वडील माणूस घरांत नसल्यामुळे व ती वयानेंही मोठी असल्यामुळे तिनें त्याप्रमाणें वर्तन केलें नाहीं. फार काय, पण आपण इतरांहून कांहीं वेगळं करीत आहों हें लक्षांतही न येतां

ती मोकळ्या मनानें विश्वासराव व तारा ह्यांच्याबरोबर नेहमीप्रमाणें गप्पा मारीत होती.

“ दादा, ही रजपूत लग्नपद्धति फार प्रशांत आहे नाहीं ? ”

“ हो, कां ? पण तारे ‘तुझ्या स्वारीला ’ पसंत पडेल का ही ? ”

“ तुझी आपली सदानूकदा थडा ! मीं असं म्हटलं वाटतं ! बघ ग वहिनी हा कसं करतो तें ! ”

तारेच्या ‘वहिनी’ ह्या संवोधनानें अलक लाजली व विषयांतर करण्याच्या उद्देशानें विश्वासरावाकडे एक चोरून कटाक्ष टाकीत म्हणाली, “ काकाजी आतां आले होते. त्यांनीं आठवण केली मला, म्हणून विचारतें, एक विनंति आहे आपल्याकडे. मान्य होईल ना ? ”

तारेची आपल्याकडे पाठ आहे ह्या संधीचा फायदा घेऊन विश्वासरावानें अगदीं नाजुकपणें अलकच्या डोक्यावरील ओढणीचा पदर खांद्यावर टाकला, व तिच्या केंसांच्या कुरळ्या बटा आपल्या बोटामोवतीं गुंडाळीत तो हलकेंच तिच्या कानांत पुटपुटला, “ आज्ञा करावी राणीसरकार ! ”

बरोबर त्याच क्षणीं दुर्जनसिंह आंत आला विश्वासरावाचे शब्द त्यानें ऐकले नाहींत. पण विश्वासरावाचा चोरटा प्रेमस्पर्श व त्या स्पर्शानें अलकची प्रेमलज्जारंजित मुद्रा हीं त्याच्या काकदृष्टींतून सुटली नाहींत. “ माझ्यासमोर प्रेमसंवाद करितात नाहीं काय ? ” असें दांतओंठ खाऊन पुटपुटत तो मोठयानें खांकरला. त्याबरोबर विश्वासरावाने आपला हात चट्टिशीं खालीं केला व अगदीं निर्विकार मुद्रा करून त्यानें प्रश्नार्थक भिवया चढवल्या. अलक समजली व आपले गोंधळलेले मनोविकार शक्य तितके सांवरून ती म्हणाली, “ हें पहा, काम म्हणजे असं कीं, आतां घोड्यावरून काकाजींच्या वाड्यांत जायचं नि तिकडल्या साऱ्या नौकर-माणसांना बिदागी म्हणून ह्या थैलींतलीं नाणीं वांटायचीं ! ”

“ अच्छा ! उद्यां सकाळीं जाऊं.”

“ उद्यां ? आजच गेलं तर जास्ती योग्य होईल. आजच्या दिवसाच्या स्मृति-प्रीत्यर्थं द्यायचं ना ! मग आजच द्यावं. माझ्याऐवजीं आपण गेलांत म्हणजे आपण दोघे किती एकजीव आहोंत तें त्यांना कळेल ! ” हें शेवटलें वाक्य अलक इतकं हळू बोलली, कीं तें विश्वासरावालाच तेवढें ऐकूं आलें. व त्यातील गोड अर्थानें त्याची कुरकुर लगेच मिटून त्यानें संमतिदर्शक मान हालविली.

“आपल्या आनंदाचा त्यांनाही थोडा वाटा मिळेल. आपण आतां तिघाला म्हणजे सूर्यास्त झाल्यावर अर्ध्या घटकेच्या आंत परत याल.” असं हंसत बोलून अलकनं नाण्यांची थैली विश्वासरावाच्या हातांत दिली; पण ती घेतांना विश्वासरावानं वाजवीपेक्षा जास्ती वेळ तिचा हात आपल्या हातांत धरला अशी दुर्जनसिंहाची खात्री झाली.

थोड्याच वेळांत विश्वासराव घोड्यावरून दुर्जनसिंहाच्या बाळ्याकडे दौडत गेला. त्याला जाताना पाहून दुर्जनसिंह स्वतःशी पुटपुटला, “पोरा, तूं लहान असलास तरी तुझं विष फार जालिम आहे! अगदीं माझ्या काळजाचाच चावा घेतला आहेस मग मी तुझी कां गय करूं ?” नंतर तो मोठ्यानें अलकला म्हणाला, “अलक, सकळीं आपल्या तऱ्हेचे ते सर्व धार्मिक विधी व एकजात तो रजपूत पोषाख पाहून तुला काय वाटलं ? तुझ्या बाळपणींच्या हया वातावरणांत आजचा दिवस गेला त्यासुळें तुला कस वाटलं ?”

“काय वाटलं, कसं वाटलं ! आज मीही कडवी रजपूतानी आहे असं मनावर नीट ठसलं !” अलकचे तेजस्वी डोळे विशेषच चमकत होते.

जें सारें पाहून तारेला कौतुकमिश्र आनंद वाटला, जें सारें पुण्यास तारेच्या विवाहकालीं करूं असें विश्वासरावाने थट्टेने म्हटलें. त्याच साऱ्या विधींचा व परिस्थितींचा अलकवर, विश्वासरावाच्या रजपूत पत्नीवर, केवळ तरी परिणाम झाला ! आणि तें पाहून दुर्जनसिंहाला कृ कृत्य दाले. एवढी खटमट केल्यासारखें इच्छित फळ मिळालें ! इतके दिवस विश्वासरावाच्या प्रेमानें दिपलेले अलकचे डोळे आज उघडलेले दुर्जनसिंहाला दिसले, एवढेंच नव्हे तर त्यात पूर्वीचे दोन उकृष्ट गुण, स्वकुलप्रीति आणि स्वदेशभिमान त्याला मूर्ध्निमत दिसले. आपला आनंद लपविण्यासाठीं गंभीर मुद्रा करून त्यानें एकवार आपल्या दाढीवरून हात फिरविला. अलकनें म्हटल्याप्रमाणें ती खरोखरीच आज कडवी रजपूतानी आहे ! वाः, तवा तर खूप तापला आहे, आतां घाईन आपली पोळी भाजून घेतली पाहिजे !

प्रकरण एकविसावें

“ पुढें व मागें ”

अशा तऱ्हेचे आनंददायी विचार करीत दुर्जनसिंह दयाळ्या शोधीत अलकच्या खोलीत गेला. त्या खोलीत दयाळ विश्वासरावाचें थोडेंसे सामान एका वाजूला लावून ठेवीत होता. त्यांत दुर्जनसिंहाच्या नेत्रांना आकर्षणारी, ‘वि. शि.’ असें नांव असलेली ती संदूक होती, आणि तें पाहून दुर्जनसिंहानें खुर्पीत येऊन मान डोलविली. दयाळ दुसऱ्या कांहीं कामांत गुंतलेला पाहून दुर्जनसिंहानें ती मोडकी संदूक उचलायला हात घातला संदूक मोडकळीला आली असल्याने तिचें आकर्षण सैल होतें म्हणा कीं दुर्जनसिंहानें ती निष्काळजीपणें उचलली म्हणून म्हणा, पण संदूक सताड उघडली गेली व आंतील जिनसा खाली पडल्या. त्या सावरण्याऱ्या प्रयत्नांत संदूकही जमिनीवर आपटली.

मोठ्याने चुकचुकून दुर्जनसिंह म्हणाला, “ अरेरे, अगदींच गैदी आहे मी दयाळ. वाकी, वयपरतेंचें असं व्हायचेंच म्हणा ! तुझ्या मालकच्या वस्तू आहेत ह्या, सरदार विश्वासरावाच्या. जरा गोळा करायला हात लाव बघू ! ”

वस्तू उचलतांना दयाळला एक लखोटा सांपटला व त्रिजागेनें तो लखोटा तो उलटामुलटा करूं लागला. एवढ्यात दुर्जनसिंहाचें तिकडे लक्ष गेलें व त्यानें दयाळच्या हातून तो जवळजवळ हिसकून घेतला.

दयाळ आश्चर्यानें ओरडला, “ ह्याचा अर्थ काय ? ”

“ जरा उभा रहा. मला आधीं हा कागद तरी वाचूं दे. ” एवढें बोलून लखोऱ्यांतील मराठी लिपींत लिहिलेला तो कागद दुर्जनसिंह वाचूं लागला.

“ जय एकलिंगजी ! हें खरें असेल काय ? ”

“ काय खरं ? सांगा, लौकर बोला. ”

“ जरा थांब, मला विचार करूं दे. ”

“ तुम्हाला कांहींही माहिती मिळाली तरी मला ती ताबडतोब कळविण्याचें तुम्हीं वचन दिलेलें आहे ! ”

“ अरे पण, जरा थांब म्हणतों ना ! ”

“ थांबूं ! आणखी थांबूं ! मुळींच नाही. चला, लवकर बोला ! ”

“ दयाळ, एवढी घाई काय कामाची ! माझा शब्द मी कधीच मार्गे घेणाट नाही. दयाळ, मी तुला वचन दिले होते की, जेव्हा मला—”

“ माझ्या लाडक्या बच्चाच्या खुन्याचं नांव कळेल तेव्हा तें मला लगेच सांगायचें. आणि तुम्हांला तें नांव ठाऊक आहे हें तुमच्या तोंडावरून मी समजलों आहे. ”

“ दयाळ, नको ! आज तुला तें सांगितलं म्हणजे परिणामी तें किती भयंकर होईल ! छे छे आतां नको ! ”

“ अंहे. आतां—ह्या क्षणीं—मला तें समजलं पाहिजे. नाहीतर मी इकडे आतां तुमचाच सुडदा पाडीन. ” ग्हातारा रागाच्या आवेशानें थरथर कांपत होता.

“ मग एक तर ! ” असें म्हणून हलक्या स्वरांत दुर्जनसिंहानें त्या कागदावरील मजकुराचा मधितार्थ आपल्या भाषेत त्याला सांगितला. नंतर त्या मोडक्या संतुकीतील आणखी कांहीं विश्वासरावाचे जिन्नस व त्याच खोलींत एका पेटाऱ्यांत असलेल्या दयाळच्या ओळखीच्या व अलकच्या मालकीच्या निवडक एक दोन वस्तू त्यानें दयाळच्या पुढे धरल्या. वृद्ध दयाळच्या मस्तकावरील शिरा आतां ताडताड उडूं लागल्या. त्याचे गुंजेसारखे लाल डोळे गरगर फिरत होते. त्याला तसाच उत्तेजित विकारांच्या भक्ष्यस्थानी सोडून, वाहेर अलक व तारा बोलत बसल्या होत्या तिकडे दुर्जनसिंह गेला.

सारे रक्त शोषून घेतल्यासारखा त्याचा चेहरा पांढरा फटफटीत दिसत होता. अलकला उद्देशून तो म्हणाला, “ वाईसाहेब, आपली शय्या तयार आहे. काळोख मट्टं लागला आहे. नुकताच सूर्यास्त झाला आहे तेव्हा आणखी घटकाभरांत आपले शक्ति येतील. तेव्हां आत चला. ” दुर्जनसिंहाचा तो विकृत चेहरा पाहून चकित झालेली अलक दुर्जनसिंहाच्या ह्या बहुवचनानें फारच चकित झाली.

“ काकाजी, आज ही कुठली वोलण्याची रीत काढलीत ? ”

“ आपण आतां सरदारपत्नी आहात. मग पूर्वीसारखं एकेरी बोलणं कसं शोभेल ? ”

“ काकाजी, असं कां बरं बोलतां ? मी तुम्हांला लेंकीसारखी. मला पूर्वी-प्रमाणेच हांक मारा. ”

“ ठीक आहे. आज तुझ्या मर्जाप्रमाणेच होऊं द्या. अलक, तूं व ताराबाई आतां चला. ”

अलक व तारा लगेच उठल्या. तारा अलकला तिच्या खोलीच्या दारापर्यंत पांच-चायला गेली; पण रजपूत पद्धतीप्रमाणे आता त्या खोलीत तारेला किंवा इतर कुणाला जाण्याची परवानगी नव्हती; म्हणून तारा दारापर्यंत गेली. दाराला रेशमी पडदा टांगला होता व त्याच्यावरून जाईच्या फुलांचे एकरी हार सोडले होते. अलकने पडदा किंचित् बाजूला सारतांच फुलांचा सुवासिक घमघमाट बाहेर आला. खोलीत फुलांचा नुसता सडा घातला होता. पलंगाभोवतीं जुईच्या फुलांची नाजूक जाळी गुंफली होती. संबंध सिरोही प्रांतात त्या वेळीं उमललेलीं झरेक जातीचीं सुवासिक फुले दुर्जनसिंहानें आणविलीं होती. फुलांच्या वासानें अलकचें मन प्रसन्न झालें खरें, पण कां कोण जाणे तिचें अंतःकरण भरून आलें-तारेचा हात धरून सद्गदित कंठानें ती म्हणाली, “ ताराताई, आतांपर्यंत आनंदी असलेल्या माझ्या मनाला इकडे येतांच कां अशी हुरहुर लागली आहे कोण जाणे ! ताई, भविष्यकाळच्या एखाद्या वाईट प्रसंगाची ही छाया तर नव्हे ना ? काय असेल तें असो. पण तुझ्या दादांना मी पूर्ण सुखी करीन असा मला आशीर्वाद दे. हेंयू नकोस गडे. वयानें व मानानें मी तुझ्यापेक्षा मोठी असलें तरी आज बघ मला कुणाच्या तरा मनापासून दिलेल्या आशीर्वादाची अपेक्षा वाटते आहे. तेव्हां मी सुखी होईन व त्यांना सुखी करीन असें म्हण.”

अलक चेष्टा करीत आहे असें तारेला प्रारंभी वाटलें. परंतु तिच्या गंभीर मुद्रेवरून तिचा तो समज दूर झाला व प्रेमळपणें ती म्हणाली, “ अलक, दादा-सारखा पति नि तुझ्यासारखी पत्नी असा जोडा जमल्यावर तुम्ही कां सुखी होणार नाही. ! बहिनी, होशील बरं, तूं पूर्ण सुखी होशील नि माझ्या दादालाही सुखी करशील. झालें ? आतां हंस बघू ; पण खरेंच अलक, तुम्ही रजपूत लोकच असे इळव्या मनाचे काय ग ! अगदीं क्षुद्रक कारणानें किंवा आतांसारखें अकारण-सुद्धां तुझें मन प्रक्षुब्ध होतं ना ? ”

“ जाऊं दे तें. ताराताई, एक दिवस माझ्या जन्माची कहाणी मी तुला सांगेन-मग तुला सारं कळेल. बरं आतां उशीर झाला. जाऊं मी ! ”

अलक पडदा सारून आत गेल्यावर तारा दूर उभ्या असलेल्या दुर्जनसिंहाकडे वळली. त्याबरोबर ओंठाचा एकच कोपरा वर चढवीत तो म्हणाला, “ ताराबाई-एकद्रीत आम्ही लोकच जरा विचित्र, नाही ! ”

अलकचे व आपलें संभाषण ह्यांनीं ऐकलें हें लक्षांत घेऊन तारा म्हणाली,
“ हो, विचित्रच नाही तर काय ! ”

“ तुम्हीं एकट्या अलकवरून सरसकट रजपूत लोकच विचित्र असं विधान
बाधलंन ! पण ताराताई, अलक आज वधू आहे हे तुम्ही विसरतां. बरं, तुम्ही
थकलेल्या दिसतां. चला, पिछाडीच्या बाजूला तुमची खोली आहे ती तुम्हांला
म्हणवतो मी.”

तारेला तिच्या खोलीबाहेर सोडून दुर्जनसिंह गेला. खोलीत शिरतांना तारेनें
सहजच मागें वळून पाहिलें तर दुर्जनसिंह अलकच्या खोलीकडे टक लावून पहात
होता. कावूंत आलेल्या आपल्या भक्ष्याकडे पाहणाऱ्या वाघाप्रमाणे चमकणारे त्याचे
ते बारीक डोळे पाहून तारेच्या अंगावर कांटा उभा राहिला.

विश्वासरावाचें अलकबरोबर लग्न लागलें त्याच वेळीं मुरारराव चितोडचा
बस्ता काटात होता. संभ्याकाळच्या सुमाराला तो तिकडे पोहोंचला व पोहोंचतांच
पहिल्या प्रथम त्यानें किसनसिंह राठोड ह्याचा पत्ता काढला. किसनसिंह घरांच
होता. किसनसिंहाने आर्धी त्याला ओळखले नाही, पण मुराररावानें आपलें नांव
सांगतांच चकित होऊन किसनसिंह म्हणाला, “ वीर मुरारराव तुम्ही ? ओहो,
इतके कसे बारीक आणि निस्तेज दिसतां ! ”

आणि खरोखरीच शरिराला इतक्या दूरच्या प्रवासाचा त्रास व मनाला विश्वास-
राव व विशेषतः तारा ह्यांच्या जीविताच्या सुरक्षिततेबद्दल काळजी ह्यामुळें
मुरारराव अगदींच उतरलेला दिसून होता. मुराररावानें ह्या प्रवासाचें कारण
सविस्तरपणे सांगतांच किसनसिंह विस्मित झाला.

“ मुरारराव, असं आहे म्हणतां ? मग चला, मी तुमच्याबरोबर सरोहीला
येतो आणि बरोबर सात आठ हत्यारबंद शिपाईही घेतों. माझ्या हाताखालीं इकडे
बारीक मोठी तुकडी आहे.”

“ बरोबर, हेंच मी सांगणार होतों. द्रंद्रयुद्धाच्या वेळीं तुम्ही हजर होतां.
विजयाच्या बरोबर तुम्ही तिकडे त्या वेळीं असल्यामुळें युद्ध नियमाला बळूनच झाल
हें तुम्ही अलकला नीट सांगाल; पण तुमचीं माणसं तयार होईपर्यंत तुम्हांला वेळ
आणेल. तेव्हां मांड बदलून मी पुढें जातों. पाठोपाठ तुम्ही या.”

आणि मुरारराव किसनसिंहासाठी न थांबता तसाच सिरोंहीच्या रस्त्याला लागला. दुर्जनसिंहाच्या वाड्यांतून विश्वासराव परत येण्याच्या आधी अर्धाच घटका मुरारराव अलकच्या निवासस्थानांत पिछाडीच्या बाजूला जाऊन पोहोचला. किसनसिंह व त्याची माणसें येऊन पोहोचोपर्यंत कांहीं गडबड करण्यांत अर्थ नाही हे ठाऊक असल्यामुळे मुरारराव झाडांच्या गर्द सावलींत उभा राहिला. गांवांत शिरताच अलक-विश्वासचें लग्न सकाळींच झाल्याची बातमी लागल्यामुळे मुराररावाचें मन निराश झालें होतें. एवढी जिवाची आटापिटी केली तरी उशीर झालाच ! राहून राहून मुराररावाला दुर्जनसिंहाचे ते शब्द आठवत होते.

‘कांहीं तरी हुलकावणी दाखवून त्याला सिरोंहीला भुलवून आणलं पाहिजे.’

अगदीं हताश झेऊन मुराररावानें कपाळावरून हात फिरविला. मर्घापासून शांत असलेल्या पिछाडीच्या तळमजल्यावरील खोलींत कोणाची तरी चाहूल लागल्यामुळे मुराररावानें आतां वर पाहिलें. दक्कत दक्कत तो खिडकीजवळ गेला व त्यानें संभाळून आंत डोकाविलें वाजूच्या खिडकींत मुराररावाकडे अर्धवट पुढा करून तारा उभी होती. तिच्या तोंडावर चांदणें पडल्यामुळे तिचे गोंडस गाल फारच पांढरट दिसत होते. तिच्या अंगावर अजूनपर्यंत रजपूत वेषच होता. मुराररावाला तारा त्या पोषाखांत फारच सुंदर भासली. अनिमिष लोचनांनीं तो तिच्याकडे पहातच राहिला. कदाचित् पुन्हा कधींच आपल्याला ती दिसणार नाही अशी चमत्कारिक भीति जेव्हां मुराररावाच्या मनांत डोकावूं लागली, तेव्हां तारेवर असलेल्या आपल्या प्रेमाची यथार्थ कल्पना त्याला आली. आपल्या डोळ्याचें आज सार्थक झालें असें वाटून मुरारराव किंचित् पुढें झाला व प्रेमकपित आवाजांत त्यानें तिला हांक मारली.

तारा केवढ्यांदा तरी दचकली, पण तें भीतीचें दचकणें नव्हतें. तिनें आपल्या प्रियकराचा आवाज तेव्हांच ओळखला. धांवतच ती पिछाडीच्या खिडकीकडे आली व खिडकींत वमून ती बाहेर डोकावूं लागली मुराररावानें अलग रीतीनें तिला उचलून जमिनीवर आपल्या शेजारी उभी केली. पहिल्यांदा तारेचा आपल्या डोळ्यांवर विश्वासच बसेना. परंतु मुराररावाच्या अंगावरील प्रवासाची धूळ, त्याचे मळलेले कपडे, सुकलेला चेहरा वगैरे पाहून तिची खात्री तर झालीच; पण तिला थोडी काळजाही वाटली.

“ हें काय ! आपली प्रकृति बरी नव्हती ! ”

“ तारे, मी सांगतो तें लक्षपूर्वक ऐक. मध्ये काहीं न बोलता माझ्या प्रश्नांची चटकन् उत्तर दे. वेळ फार मोलाचा आहे. आणि तारे, त्यावर तुझ्या दादाचा जीव अवलंबून आहे.” धीर देण्यासाठी तिच्या खांद्यावर आपला हात ठेवून मुरारराव पुढें म्हणाला, “ मी संदेश पाठविण्याप्रमाणें तुझ्या दादाचा विवाह पुढें ढकलण्याचा तूं प्रयत्न केलास. काय ? ”

“ संदेश ? मला कधी पाठवला ? ”

“ म्हणजे ? तुम्ही नेहमीच्या राजरस्त्यानेच आलात ना ? ”

“ होय. कां बरं ?

“ हं. त्या लुचच्या दुर्जनसिंहाचेंच हें काम तर ! काय करूं ? तें काहीं नाही तारे, पळ आतां आणि तुझ्या दादाला इकडे बोलावून आण. मला त्याची भेट घेतलीच पाहिजे ! ”

“ छे-छे, हें काय भलतेंच ? ”

“ ठीक, मीच तिकडे जातो तर ! कुठली खोली त्यांची ? ” एका उडीसरशीं मुराररावानें खिडकी गाठली, व त्यानें तारेलाही वर घेतलें. आपल्या हातानें त्याला विरोध करीत तारा म्हणाली, “ काय वेड तर नाहीं लागलं ? आजची पहिली रात्र ना ? दादा जन्मभर आपल्यावर राग धरील हो ! ”

“ वेडी आहेस तूं तारे अग, ही वेळच अशी चमत्कारिक आहे, म्हणून मी हें साहस करणार ना ? तारे, अशी भिऊं नकोस. इकडे, माझ्याकडे बघ, आणि मी सांगतो तें ऐक.” प्रेमानें तिला जवळ घेऊन मुराररावानें सर्व हकीकत सांगितली. हें लग्न थांबविण्यासाठीं आपण एवढे सायास केले ते विनाकारण नव्हे ह्याबद्दल त्यानें तिची खात्री केली. तें सारें ऐकून तारेची स्थिति फारच अनुकंपनीय झाली.

“ देवा, त्या दोघांची काय स्थिति होणार ? अलक ! दादाला मारण्याची तिची प्रतिज्ञा ! छे: छे:, हें मात्र शक्यच नाहीं, दुर्जनसिंह कावेबाज असेल. पण अलक तशी नाहीं. ती प्रेमाची मूर्ति आहे. तिला ह्यांतलं काहीं ठाऊक नसणार ! ”

“ अजूनपर्यंत माहिती नसेल कदाचित्. पण त्या दुर्जनसिंहाला मी चांगला ओळखतो. तो इतका नीच मनाचा आहे कीं, तो अलककुमारीला सगळें सांगेल— एवढेंच नव्हे तर आजच सांगेल ! तुला ठाऊक नाहीं तारे, अलकवर त्याचं प्रेम-

होतं आणि ती त्याच्या हातांतून आतां कायमची गेली—अरे देवा ! ऐकलंस !
बघ तारे, त्यानं आतां बघ, ह्या क्षणीं—तिला सांगितलं.”

मुराररावानें दार उघडलें व तो धांवतच बाहेर निघाला. द्रंद्रयुद्धाच्या दिवशीं
त्यानं अलकच्या तोंडची करुण किकाळी ऐकली होती. तसलीच किकाळी आतां
ऐकूं आली. परंतु त्या किकाळींत दुःख व निराशा होती तर ह्या किकाळींत त्या-
शिवाय भीतीही मूर्तिमंत होती !

प्रकरण बाविसावें

पाहिली रात्र

तारेच्या प्रेमळ भाषणानें अलकचें बरेंच समाधान झालें. ती शयनगृहांत शिरली, तेव्हां तिचें हृदय आनंदानें उडत होतें आणि लज्जेनें धडधडत होतें. खोलीच्या दोन कोपऱ्यांत मोठाल्या समया तेवत होत्या. खोलीला बागेच्या बाजूला एक खिडकी होती व तींतून आनंददायी चंद्रप्रकाश आंत येत होता. अलक ज्या दरवाजानें आंत शिरली त्याखेरीज बाहेरच्या ओसरीवरून परस्पर आंत यावयाला, दुसरा एक दरवाजा होता व त्यालाही जाड रेशमी पडदा लावला होता.

एका कोपऱ्यांत थाळ्यामध्ये गेंदेबाज हार व वासाचे गजरे होते आणि जवळच मंचारती ठेवली होती. विश्वासराव येण्याची वेळ जवळ आल्यामुळें अलकनें सळईनें समईतील वाती सारल्या. नंतर जमिनीवर पसरलेल्या जाजमावर ती बसली. तिच्या नाजुक शरिराला फार त्रास झाला होता.

“ देवा, पत्नीचें कर्तव्य यथायोग्य बजावण्याची मला शक्ति दे ” अशी तिनें मनोभावानें प्रार्थना केली. ओसरीकडील दरवाजाकडे अलकचें वारंवार लक्ष जात होतें. कारण विश्वासराव तिकडून आंत येणार होते. उत्सुकतेनें तिकडे पाहतां पाहतां अलक लाजित होत होती.

खिडकींतून गाण्याचा मंद स्वर वाऱ्याच्या झुळुकीबरोबर ऐकूं येत होता. बागेत बसून दयाळसिंह अलकचें पूर्वीचें आवडतें पण आतांचें नावडतें ‘खून’ हें गाणें गात होता. आनंदांत मग्न असल्यानें काहीं वेळ अलकचें तिकडे लक्ष गेले नाहीं; पण नंतर स्वर जरा चढल्यामुळें अलकच्या कानांत ते शब्द शिरले, आणि गाण्याचा भावार्थ मनांत येऊन तिचे डोळे भरून आले.

‘अरेरे, आपला लाडका विजय जर आज असता तर आपला सुखाचा पेल्ला काठाकाठा भरला असता’ असें मनांत येऊन अलक दचकली.

प्रतिज्ञा ! सुद्धाची प्रतिज्ञा ! चट्टिशीं ती खिडकीकडे गेली व सद्गदित आवाजांत म्हणाली, “ दयाळ, दयाळ, पुरे कर हें गाणें. कुर्णी ऐकलें तर माझ्या लज्जेला

घारावार राहणार नाही ! दयाळ, आजच्या रात्री हें गाणें गाऊन मला शरमिदी करायला तूं कसा धजलास ? ”

भसाऱ्या, रागीट आवाजांत दयाळ शेवटलें कडवें धोकून धोकून म्हणत होता.

“ दयाळ, आतां इकडून निघून जा. जा म्हणतें ना ! ”

“ जाऊं म्हणतेस ! मी जाऊं ! हुं. तो आतां इकडे येईल आणि मी जाऊं ! ” अलककडे पाहून तुच्छतेनें हंसत दयाळनें चौथऱ्यावर पाय देऊन खिडकींत चढण्याची तयारी केली.

“ दयाळ, तूं काय निशा तर नाही ना केलीस ! ” अलकचें वक्षःस्थल खालीं-वर होत होतें.

“ निशा ! ह्या ! पण जेव्हां सारी हकीकत कळेल तेव्हां तुझें डोकें मात्र निशाबाजासारखें धुंद होईल. आजच्या दिवशीं मीं म्हाताऱ्यानें दिलेला शाप तुला बाधलाच पाहिजे ! ”

अलक रागानें वेफाम झाली होती. “ दयाळ, ह्या तुझ्या गमजा बस कर माझे पति इतक्यांत येतील. तुझी ही बेजबाबदार बलबळ जर त्यांनीं ऐकली तर तुझीं खांडोळीं व्हावयाला कितीसा उशीर लागणार ! ”

“ अलक, खांडोळीं उडविण्याचा आज रात्रीं माझा हक आहे, समजलीस ! ”

“ तुझा ! ”

“ हो, माझा. विजयाच्या शवाला साक्षी ठेवून आपण दोघांनीं सूडाची प्रतिज्ञा केली होती. तूं विसरलीस पण मी कधींच विसरणार नाही. तूं त्याला वांचवणार तर मी त्याला मारणार.”

दयाळचे गुंजेसारखे लालबुद, गरगर फिरणारे ते डोळे पाहून, म्हाताऱ्याचें डोकें फिरलें, असें अलकला वाटलें.

ओसरीवर कोणाचे तरी पाय वाजलेले ऐकून विश्वासराव आले, अशा कल्पनेनें अलक दाराकडे तोंड करून म्हणाली, “ आंत यावं लवकर. ह्याला म्हातारचळ लागला आहे ! ”

परंतु विश्वासरावाऐवजीं दुर्जनसिंह सावकाशपणें आंत आला व आपला कोरा काप्य तों निर्विकार ठेवीत नम्रपणें म्हणाला, “ बाईसाहेब, काहीं जास्तीकमी झालें काय ! ”

उर्मटपणें आपल्याकडे पाहणाऱ्या दयाळकडे अलकनें उत्तरादाखल बोट दाखविलें.

दयाळाला पहातांच आश्चर्यानें दचकल्याचें ढोंग करून दुर्जनसिंह उद्गारला, “तू आणि इकडे! छे छे फार वाईट गोष्ट केलीस ही. अलकच्या मनःस्वास्थ्याचा काहीं तरी विचार तू करायला हवा होतास. आज रात्रीं तू हया बाजूला फिरकूं सुद्धां नकोस म्हणून मीं तुला बजावलं होतं ना! हरहर! किती अघोर कृत्य हे! आणि त्यांतून आजची त्यांची पहिली रात्र!”

“तो जिवंत असेपर्यंत मी इकडून हालणार नाहीं.” नकारार्थीं दोन्ही हातांचे पंजे हालवीत दयाळ किंचाळला.

दुर्जनसिंहाचे शब्द ऐकून अलकचें हृदय कसल्या तरी अज्ञात भीतीनें धडधडू लागलें. दयाळला एक वेळ म्हातारचळ लागला असेल; पण दुर्जनसिंह तर शांत व धीरगंभीर दिसत होता. अलकचा सारा आनंद मावळला. तिचे रक्तहीन झालेले ओंठ कांपू लागले.

“आमची पहिली रात्र!—अघोर कृत्य!—हया दोहोंचा काय संबंध!”

“त्याचा संबंध असा कीं,” प्रत्येक शब्द जोर देऊन सावकाशपणें उच्चारित दुर्जनसिंह म्हणाला, “काहीं वेळापूर्वीं हया कडव्या रजपूताला—विजयावर पोटच्या पोरामाण प्रेम करणाऱ्या हया प्रेमळ म्हाताऱ्याला—अगदीं अचानक रीतीन कुमाराच्या खुन्याचें नांव कळलें; परंतु त्याच खुनी इसमाची तू पत्नी झालीस म्हणून तुझ्यासाठीं—केवळ तुझ्यासाठीं—ती गोष्ट माझ्या हृदयांत मी गुप्त ठेवणार होतो. हूं! दैवाचा खेळ आहे झाले!”

“मी त्यांची—पत्नी—झालें—म्हणून—आजन्म—गुप्त ठेवणार—होतां! म्हणजे! असली गुप्त गोष्ट फक्त एकच असूं शकेल.” कोरड्या पडलेल्या ओंठावरून जीभ फिरवीत अलकनें तुटक तुटक शब्दांत प्रश्न केला.

“आणि त्याच गुप्त गोष्टीविषयीं मी बोलत होतो. त्या दिवशीं साताऱ्यास मी तुला तें सांगणार होतो, तर तू मला मनाई केलीस. विजयाचा खून करणाऱ्या त्या भराड्याचें नांव न सांगण्याबद्दल तू मला पुनः पुन्हा बजावलंस; आणि जेव्हां त्याच्यावरच आपलें प्रेम असल्याचा तूं कबुलीजबाब दिलास तेव्हां माझे वैयर्थ्य काचलें.”

“ धैर्यच खचलं ? ” धांपा टाकीत किंचित् थांबून अलक घोगऱ्या स्वरांत पुढें म्हणाली, “ अरे देवा ! तुम्ही म्हणता तरी काय ! अं ! माझ्यावर दया करूनि एकदां स्पष्ट काय तें सांगा. होय, सांगा ! पूर्वी सांगितलं नाहींत, कळविलं नाहींत तें आतां कळवा ! ”

“ अलक— ”

“ अं ह इकडे तिकडे कांही न करतां झटकन् सारं सांगा. ”

“ ठीक आहे. एक तर. तुम्हां दोघां भावंडांना अंगाखाद्यावर खेळविलेल्या ह्या म्हाताऱ्या दयाळसिंहाला काहीं वेळापूर्वी कळून आलं, कीं तुझ्या लाडक्या भाईचा खुनी म्हणजेच तुझा प्रिय पति विश्वासराव शिकें ! ”

अलकचा सूड उगविल्याचें पुरें समाधान दुर्जनसिंहाला आतां खास मिळालें असणार.

ही बातमी ऐकल्यावर अलकला जर घेरी आली असती तर तिच्या दुःखाची तीव्रता अंशतः तरी कमी झाली असती. देवाचा तो तिच्यावर उपकारच झाला असता; पण अशानें दुर्जनसिंहाचें आसुरी समाधान थोडेफार कमी झालें असतें ना ! तें कांहीं असो, अलकला घेरी आली नाहीं ही गोष्ट खरी. मात्र शरविद्ध हरिणीप्रमाणें ती कासावीस झाली. भिंतीच्या आधारानें उभी राहून ती आंवळे गिळीत होती. अति भीतीनें तिचे डोळे विस्फारित झाले होते, दम लागल्याप्रमाणें धांपा टाकीत ती म्हणाली, “ नाहीं, नाहीं. असं कर्धाच होणार नाहीं ! देव दयाळु आहे. ! विश्वासराव शिकें, माझे प्रिय पति आणि— ! छेः छेः, नको तो विचार. तें शक्यच नाहीं. मी त्यावर कर्धाच विश्वास ठेवणार नाहीं ! ”

“ विश्वास ठेवणार नाहीं ! ” मान हालवीत दयाळ वेडावणीच्या स्वरांत पुटपुटला, “ पोरी, पवित्र सत्य आहे तें ! तो ईश्वराच्या घरचा न्याय आहे, समजलीस ! ”

अलकच्या जिवाची विलक्षण तळमळ होत होती. महत् प्रयासानें तिनें बाह्यतः शांतता धारण केली. तिची चर्या निस्तेज व फटफटीत दिसत होती. थरथर कांपणारे हात स्थिर करण्यासाठीं तिनें ते पाठीमागें एकांत एक अडकविले. एक कट्टण निःश्वास सोडून ती म्हणाली, “ हं बोला, काय सांगायचं तें ते येण्याच्या आधीं सांगा. तुम्हीं आतां केलेला आरोप मला शाबीत करून दाखवा. मी अगदीं

वेढी होऊन माझी शुद्धिबुद्धि जाण्याच्या अगोदर मला पुरावा दाखवा आणि विचार करण्याची संधि या. हं सांगा, दाखवा तुमचे पुराव्याचे दुवे ! ”

हलक्या स्वरांत दुर्जनसिंहानें तिला सर्व सांगितलें, एवढेच नव्हे तर तिची खात्री केली. इच्छा नसतांही अलकची त्यानें सशयनिवृत्ति केली.

समतोल, शांत आवाजांत दुर्जनसिंह बोलतच होता, “ तूं पुरावा मागणार असें मला वाटलेंच होतें. म्हणूनच मीं सर्व जग्यत तयार ठेवलें होतें. हं. हा पद्दा एक कागद ही खालीं मराठा सेनापतीची सद्दी ह्यावर असें लिहिलेलें तुला आढळेल कीं, हेंद्रपुद्र झालें त्या विवाहित प्रातःकाळीं चिनोडहून कूच केलेल्या मराठा तुकड्यांत विश्वासराव शिकें हा शिलेदार होता. चल, वाच. किती यानायात करून मीं हा मिळविला ! हं धर ! ”

थरथर कापणाऱ्या हातांत तो कागद धरून अलकनें आपली निस्तेज व भयभीत दृष्टि त्यावरून फिरविली.

“ होय, त्या वेळीं ते चिनोड मुक्कामीं होतें; पण त्यावरून त्यांनींच भाईला मारलें असं कांहीं भिन्न होत नाहें ” केंविलवाण्या स्वरांत अलक बोलत होती.

“ अच्छा, नेवड्यानें सिद्ध होत नाहीं; तर हा घे आणखी भरपूर पुरावा. मर्घा माझ्या हातून विश्वासरावाची ही मोडकी संदूक खालीं पडली व तीतून बाहेर पडलेल्या ह्या महत्त्वाच्या जिन्सा ” मध्यभागीं चेपलेली एक मोहर तिच्या हातासमोर धरून दुर्जनसिंह भिटलेल्या दंतपंक्तीतून पुटपुटला, “ तुझ्या प्रिय पतीचा असूय प्राण दिनच वांचविला बरं ! ”

“ आणि विजयानं मारलेल्या बाणाची खूण ही तिच्यावर अजून आहे; पण ही खूण दुसऱ्या कुटुंब्या तरी युद्धांतली कशावरून नसेल ? तुम्ही म्हणतां तिकडेच— त्यांच्या संदुकांतच—तुम्हांला ही सांपडली नसेलही. असली भयंकर बातमी मी सहजासहजी खरी मानीन असं तुम्हांला वाटलें तरी कसं ?

“ ह्या माझ्या हातांनीं त्या हरामखोराच्या संदुकांतून मीं ती काढली. काय ! त्या दीड दमडीच्या मराठ्याची बाजू घेऊन तूं आम्हांला खोटं पाढायला बवतेस ! आणि तूं अससल चौहानकुमारी ! ” घोगऱ्या आवाजांत दयाळ उद्गारला.

अलक ह्यावर काय बोलणार ! दयाळ कधींच खोटें बोलणार नाहीं हें तिला सुरें ठाऊक होतें. दुर्जनसिंहाकडे वळून ती म्हणाली, “ हं, आणखी पुरावा ! ”

“हो-हो. लागेल तेवढा !” प्रारंभीची दुर्जनसिंहाची निर्विकार मुद्रा आतां विजयानंदानें खुलली होती. “हा बघ विश्वासरावाचा तिरकमठा. ह्याच्याच जोडीचा वर वेल असलेला—विजयाच्या हातांतला मोडका तिरकमठा तुझ्याकडे होता तो हा मीं आणला आहे. हाच मोडका तिरकमठा लाव्या हातांत घट्ट पकडून कुमार मृत्युवश झाला आणि तुझ्या प्रतिज्ञेची खूण म्हणून तो तूं सदैव आपल्याजवळ ठेवीत होतीस हें तुला ठाऊक आहेच. ह्या प्रेमाच्या फंदांत पडेपर्यंत तूं प्रत्यहीं ह्याचें दर्शन घेत होतीस. धर, हे दोन्ही आपल्या हातांत घे व एकमेकांशीं ताडून पहा.”

“अरे देवा, अगदीं एकसारखेच आहेत हे !” व्याकुळ होऊन अलक ओरडली.

“थांब, ऐक. ज्या तिरकमठयान तुझ्या लाडक्या भाईचा प्राण घेतला, त्यावर क्रोरलेलें हें तुझ्या प्रियपतीचें नांव वाच. तूं स्वतःच वाच म्हणजे खात्री होईल.”

आणि त्या नरपशूनें तिला तें वाचावयाला लाविलें.

एकदाच त्यावर डोळे फिरवून अलकनें आपले डोळे घट्ट मिटून घेतले. “माझ्या पतीचें नांव ! विश्वासराव शिकें ! शिकें ! देवा-देवा ! आतां तेंच माझंही नांव ! माझं—”

“पुरें झालं का ? कीं आणखी पाहिजे ?” आपल्या साखरेसारख्या गोड आवाजांत दुर्जनसिंहानें विचारलें.

त्याबरोबर आवेशानें अलक मोठयानें ओरडून म्हणाली, “पुरें झालं ? म्हणजे ? माझी खात्री व्हावी म्हणून मी झटनें आहे असं वाटलं होय तुम्हांला ! सांगा, सारा पुरावा मला द्या ! सगळं पाहीपर्यंत मी धीर सोडणार नाही !”

“अस्सं ? ठीक आहे. हा घे पुराव्याच्या सांखळीचा मुख्य दुवा.” एक कागद हातांत घेऊन अलकच्या डोळ्यांसमोर तो हालवीत दुर्जनसिंह सावकाशपणें म्हणाला, “अगदीं मुद्द्याचा—पूर्ण खात्रीचा—हा दुवा आहे. दयाळ, माझ्या हातांतला हा कागद मीं त्या सदुर्कितून काढला हें तूं पाहिलंस ना ?”

“हो-हो, निःसंशय पाहिलं ! आतां त्याची सुटका होणं शक्यच नाही. तिला तो कागद वाचावयाला द्या म्हणजे आणखी पळवाट निघणं अशक्य आहे अशी तिची खात्री होईल !” डोळे बारीक करून मान डोलवीत दयाळ पुटपुटला.

दुर्जनसिंहानें किंचित् जुना दिसणारा तो कागद वाचावयास सुरुवात केली—

‘मुक्ताम जयपुरः मराठा छावणी...

जखमी झाल्यामुळें मरणोन्मुख पडलेला मी—’

“जखमी झाल्यामुळें मरणोन्मुख पडलेला !” अलक उद्गारली “होय, जय-पुरांतलीच गोष्ट ती !”

कसल्या तरी अज्ञात आठवणीने तिचे डोळे चकाकत होते.

“आपण मरणार असंच त्यांना वाटलं; पण मनापासून सेवाशुश्रूषा करून मरणाच्या दारांतून मी त्यांना ओढून काढलं. हो, सर्वजण असंच म्हणत होते. आणि त्या वेळीं मी सुखी होतें !—सुखी !” सद्यःस्थितीची एकाएकी जाणीव झाल्यामुळें निराशेनें शिवटल्या शब्दाचा पुनरुच्चार करून ती म्हणाली, “काकाजी, क्या करा आणि विचार करायला मला फुरसदच देऊं नका ! तुम्ही बोलत रहा. हं तो कागद वाचा ! कुणी तरी जखमी झालं होतं आणि मरणोन्मुखही होतं, नाही का ? होय असंच. पण कोण बरं तें ?” दोन्ही हातांनीं डोकें गच्च दाबून करुण स्वरांत अलक बोलली, “साग हो. सगळं सांगा एकदां. मी पुरी वेडी झालें नाही तोवर तो कागद वाचून दाखवा. वाचा म्हणतें ना ? हं वाचा !”

‘हं. ‘जखमी झाल्यामुळें मरणोन्मुख पडलेला मी, ही जबानी लिहून ठेवीत आहे. कारण सिरोही येथें झालेल्या दंद्दुद्धांत माझ्याबरोबर असलेला माझा मित्र रामराव यादव ह्यानें त्यापार्या काहीं अडचणींत येऊं नये अशी माझी इच्छा आहे.—’

दुर्जनसिंहाला पुढें वाचूं न देतां अलककुमारीनें त्याच्या हातून तो कागद हिसकावून घेतला व त्यावरील हस्ताक्षर नीट पाहून ती किंचाळली, “त्यांचंच अक्षर ! बस्स ! झाली खात्री ! एकूण माझ्या भावाला माझ्या पतींनीं मारलं हेंच खरं तर ! देवा, आतां एकच इच्छा आहे. ते येण्याच्या आंत मला मरण दे !”

“उंऽहु. तो आला म्हणजे मरणाच्याऐवजीं एक निराळंच कर्तव्य तुझ्यासाठीं तयार राहिल. हें बघ काय आहे तें !” अंगरख्याच्या आंत लपविलेली तीक्ष्ण शारेची एक चकचकीत कठ्यार बाहेर काढीत दयाळ म्हणाला.

“हा एक दुसरा लेखी पुरावा आहे. पहावयाचा आहे काय ? मुराररावानें ताराबाईला पाठविलेला हा खलिता. हरप्रयत्नानें हा विवाह पुढें ढकलावा अशी त्यांत स्पष्ट आज्ञावजा विनंति आहे !” शांतपणें दुर्जनसिंहानें आणखी एक दुचा काढला.

“आणि तुम्हीं तो खलिता मघल्यामधें दपटलांत ! किती नीचपणा हा ! आणि काकाजी, ज्यांचा मीं तिरस्कार करायला हवा, त्यांच्याबरोबर तुम्हीं माझा विवाह करून दिलांत ! आणि हे तुम्ही माझे पालक ! एवढेच नव्हे, तर माझ्यावर आपलें एवढें प्रेम नि तेवढें प्रेम आहे अशा बढायला ना मारल्यात ! ”

“हां. एकदां मी तसें बोललों होतो खरा ! ”

“अरेरे, सातान्यांतील तो दिवस—ती वेळ—” हुंदके देत अलक म्हणाली, “मी त्यांच्यावर किती प्रेम करितें हें तेव्हां नाहीं का तुमच्या लक्षांत आलें ! त्यांचें माझ्यावर कसें गाढ प्रेम आहे तें मीं नाहीं कां तुम्हांला सुचविलें ! पण आतां काय त्यांचें ! आतां ! हाय ! ”

“काय ? माझ्याबरोबर विवाह केला असता तर ह्याहून बरें झालें असतें हें पटायला लागलें वाटतें ! ” आपल्या अरुंद ओंठाची तुच्छतादर्शक सुरळी करीत दुर्जनसिंहानें कुचेष्टेनें प्रश्न केला.

त्याची दुष्ट कारवाई व नीच मन आतां अलकला पूर्ण कळून आली आणि ह्याच माणसाविषयीं आपल्याला पूर्वीं आदर वाटत होता ! रागानें व तिरस्कारानें तिच्या अंगावर शहारे आले. “हं ! काकाजी, परिस्थिति कितीही बदलली तरी न पटणारी गोष्ट कशी पटेल ! अगदीं जंगजंग पळाडलें तरी हंसीला क्षुद्र काकपक्षी कधीं तरी पसंत पडेल काय ! छे,—छे ! तुम्ही सांगतां त्या स्थितीपेक्षां आहे ही स्थितीसुद्धां शतपट बरी आहे ! अरे देवा ! अहो, तुम्ही माणूस आहांत कीं पशु ! कोण अकल्पनीय दुष्टपणा हा ! ”

“दुष्टपणा नाहीं बरें. ही साधी, सरळ देवघेव आहे ! तुम्हांला आठवत नसेल, पण बाईसाहेब, ज्या वेळीं सारी हकीगत तुमच्या त्या वीरवराला सांगेन असें मीं म्हटलें, त्या वेळीं आपण किती तुच्छतेनें हंसला. मला एक क्षुद्र घुंगुरटें समजून लीलेनें चिरडून टाकील अशी मला धमकी घातलीत, नाहीं ! ओहो ! त्या वेळीं किती पण गर्व झाला होता तुम्हांला ! परंतु बाईसाहेब, एकादं क्षुद्र घुंगुरटें-सुद्धां दंश करूं शकतें हें तुम्ही विसरलांत ! ” दुर्जनसिंहानें आपलें तोंड आतां सैल सोडलें. त्याच्या मनांतलें काळेकुट्ट जहर बाहेर पडूं लागलें.

“अलक, मी तुला एवढा क्षुद्र वाटलों, नाहीं ! पण उन्मत्त पोरी, तूं ह्या सापाच्या शेंपटीवर पाय दिलेला आहेस; मग तो उलटून तुला दंश केल्याशिवाय कसा राहील ! अलक, मी हात पुढें करण्याचीच खोटी होती, कीं तूं लगेच माझी झाली असतीच.

आणि इतक्या थराला गोष्टी आल्यानंतर तू नाक मुरडून माझा त्याग केलास ! तुझ्या ह्या सुंदर ओढणीवर पडलेला कचरा जसा तू टिचकीने उडवितेस तसाच मला उडवून टाकलास असं तुला वाटलं ! पण अलक, ही तू फार म्हणजे फारच मोठी चूक केलीस. तू आपल्या स्वतःला माझ्यापासून हिरावून घेतलेस, आता मी तुला त्याच्यापासून हिरावून घेणार ! ”

“ त्यांच्यापासून ! माझ्या पतीपासून ! माझे पति—पण मला ह्याउपर त्यांचे सुखावलेकनही वर्ज्य ! काय करूं ! त्यांचे एक नख जरी माझ्या दृष्टीला पडलं तरी माझ्या भाईला त्यांनी मारलं हें साफ विसरून मी त्यांना क्षमा करीन ! ” तिच्या डोक्यातील अश्रू आटून गेले होते. मधून मधून एकादा कोरडा हुंस्का मात्र येत होता. तिच्या सुंदर केशपाशावर शोभणारी फुलांची जाळी तिने ओढून काढली.

देवा, मी कशाला हा शृंगार केला ? ही जाळी जशी सहज ओढून काढता आली, तशी त्यांची प्रेमळ स्मृति माझ्या ह्या हतभांगी हृदयांतून काढता येईल का ? पण न काढून तरी काय उपाय ! आणि आजची ही पहिली रात्र ! कोण काळरात्र ही ! देवा, कसला हा तुझ्या घरचा न्याय ! ” सर्वस्वीं हताश होऊन अलक खाली बसली.

“ चला माझे इकडलं कर्तव्य तर आटोपलं ! आतां इतक्यांत तो येईल वा ! काय पण बहारीची भेट होणार आहे ही ! ” असें स्वतःशीच पुटपुटून दुर्जनसिंह निघून जाण्यासाठी आंतील दाराकडे वळला; परंतु तितक्यांत हातांत ती नागवी कट्यार घेऊन दयाळ अलककडे गेलेला पाहून तो दारांतच थंबकला. दयाळनें अलकच्या खांद्याला एक हळूच दिसका देऊन म्हटलें, “ चल-चल, ऊठ ! अशी बसतेस काय ? आपलं पवित्र कर्तव्य बजाव ! ” तिच्या निर्जीव हातांत ती कट्यार बळेंच देऊन तो पुढें म्हणाला, “ त्यानं विजयाला मारलं ! आणि तू विजयाला त्याच्या—स्मृतीला विसरलीस ! पण काहीं हरकत नाही. त्या दोन्हीचा आज बचपा काढ. आपल्या प्रतिज्ञेचं स्मरण कर आणि त्याला मार. ऊठ. ”

दुःखातिरेकानें अलकचें मस्तक सुन्न झालें होतें. किंचित् काळ दयाळच्या बोळण्याचा अर्थ तिच्या डोक्यांतच शिरेना; पण कट्यारीच्या त्या चकचकीत पाहण्यावर नजर स्थिर होताच ती भानावर आली.

“ किती तडिण घर आहे ? तिनें त्यांना—माझ्या पतीला माहं मरणतोस ? ”

अलकची मुद्रा आतां अत्यंत भयभीत झाली. कारण विश्वासराव आपल्याला जन्माचे अंतरले ह्या दुःखकारक विचारांत त्यांनाच मारण्याची आपली प्रतिज्ञा होती हें ती आतांपर्यंत विसरलीच होती.

“ तूं अस्सल रजपूतानी आणि असला प्रथ्र विचारतेस ! प्रतिज्ञेच्या विस्मृती-बरोबर तुला आपल्या शीलाचाही विसर पडला ! ” तिरस्कारपूर्वक दयाळ ओरडला.

एकादी मजेची गोष्ट ऐकल्यासारखी अलक मोठ्याने हंसली. “ अरे, पण दयाळ, मी माझ्या हातानें जर हा जंक्विया त्यांच्या छानांत खुपसला तर तो घाव त्यांना मृदूच नाही कां भासणार ! ”

अति दुःखानें तिचें डोळे तात्पुरतें ठिकाणावर नव्हें.

दुःखांतसुद्धां रमणीय दिसणाऱ्या त्या बालेकडे पहात उभा असलेला दुर्जन-सिंह स्वतःशीं पुटपुटला, “ त्या पोऱ्याची पाऱी अजून यावयाची आहे. माझ्या हक्काची वस्तु माझ्यापामून लाववतांना मोठें, गोड वाटल नाही ? छेः बुवा ! त्यांची एनटी भेट जर मला पहायला सांपडेल तर काय मजा होईल ! हो, पण मी म्हणनां, मला कां नाही पाहतां येणार ? वस्म. आपण तर आपले डोळे तृप्त करणार ! ”

बाहेर घोड्याच्या टापाचा आवाज ऐकूं येतांच विश्वासराव आले तेव्हां नीट छपून वसलें पाहिजे असा विचार करून दुर्जनासिंह निकडून निघून गेला.

सांप. यांत सांपडलेल्या सिद्धिणीप्रमाणे अलक त्या खोर्लांत फेऱ्या घालीत होती. तिच्या त्या केविलवाण्या स्थितीकडे पाहून आनंदित झालेला दयाळ म्हणाला, “ शाबास अलक, आपल्या कर्तव्याची शेवटीं तुला जाणीव झाली तर ! आपली इन्नत आतां तूं खास पाळणार ! विजयसिंहाच्या त्या शारीरिक यातना मनांत आण आणि कडव्या रजपूतांचा द्वेष प्रेमाइतकाच नीत्र असतो हें शाबीत कर ! ”

“ होय, माईला त्यांनीं मारलें, त्या वेळीं त्यांना दयामाया वाटली नाही, मग मला तरी आतां कां वाटावी ? आज मी अस्सल चौहानकुमारी आहे, आणि माझ्या हृदयांत आज द्वेषाखेरीज इतर भावनेला जागाच नाही ! ”

चितोडमधील पटागणांत उभी असतां तिचे डोळे द्वेषाच्या अपवित्र भावनेनें जसे तळपत होते तसे ते आतां तळपूं लागले.

“ बेटा, आतां तूं आमची अलक शोभतेस खरी ! एवढीशी लहान होतीस, विजयाबरोबर दंगामस्ती करीत होतीस, तेव्हासुद्धां अशीच तेजस्वी होतीस.

अलक, मग सांग बरं, मृत्युवश होत असतां सुद्धां तुलाच हांका मारणाऱ्या, आपल्या शेवटच्या श्वासानं सुद्धां तुझें स्वागत करणाऱ्या, तुझ्या भेटीसाठीं तळमळणाऱ्या विजयसिंहाला तूं विसरून जाणार ? तो मारला गेला आणि त्याच्या खुन्याला तूं जिवंत ठेवणार ! ”

“ नाही, कधींच नाही ! ” उच्च स्वरांत अलक ओरडली.

“ आणि बेटा, लक्षांत ठेव, त्याला काहीं संशय येऊं देऊं नकोस आणि अगदीं त्याच्या काळजावरच नेम धर ! ” अलकवरील दयाळचा राग बराच मंदावला.

अस्वस्थ चित्ताने येरझाऱ्या घालतांना मध्येच ती थांबली आणि मद स्वरांत म्हणली, “ घोड्याच्या टापा वाजताहेत बरं का. इतक्यांत ते आंत येतील, पण— अरे देवा ! ते माझे पति ना ? पण— त्यांच्या तोंडाकडे मी मुळीं पाहणारच नाहीं. ह्या ओसरीकडील दरवाजानं ते आंत येणार. ते पलीकडे आले, कीं आडूनच मी त्यांना मारीन. ” तिनें जंबिया वर उचलला. “ दयाळ, ते आले बरं का ? तेच असणार ! ”

आलेला हुंदका प्रयासानें दाबून ती पुढें म्हणाली, “ पण दयाळ, त्यांचा तो सुंदर चेहरा माझ्या ह्या तद्दनेलेल्या दृष्टीला दिसला म्हणजे माझा हात त्यांना मारायला वहावेळ तरी कसा ? छे-छे ! ते पडद्याच्या पलीकडे आले, कीं मी हा जंबिया खुपसणार ! ” पडद्याजवळ जंबिया उगारून ती उभी राहिली.

“ हां, बरोबर. नेम चुकतां कामा नये, गय होतां उपयोगी नाहीं. कारण असं बघ अलक, त्याचा प्राण जयपुरीं तूं वांचविला होतास ! तेव्हां त्याचा प्राण घेण्याचा तुला हक्क आहे ! ”

तिनें विश्वासवाला मारावें अशी दयाळची इच्छा; पण तिला उत्तेजन देण्यासाठीं त्यानें शब्द मात्र अगदीं अयोग्य योजले. कारण त्यामुळें अलकचा आतां-पर्यंत सुन्न असलेला मेंदू पुन्हा विचार करण्याला समर्थ झाला.

“ जयपुरीं ! होय ग बाई, तिथंच ! मराठ्यांच्या छावणींत किती आजारी होते ते ! पण मला पहातांच तापानें कोमेजलेले त्यांचे ते मोहक डोळे कसे पण प्रफुल्लित होत ! होऽ ! ते माझेच आहेत ! रात्रंदिवस श्रम करून मीं त्यांना काळाच्या दाढेंतून ओढून आणलं ! जयपुरींच नाहीं का ? होय, तिकडेच ! मी त्यांच्यावर किती प्रेम करीत होतें ! होते कां ! मी आत्तां सुद्धां त्यांच्यावर प्रेम करतें ! कां नाहीं करणार ! माझे पति ना ते ! आणि इतक्यांत ते आंत

येणार ! मला भेटायला येणार ! मी आज नववधू—त्यांची विवाहित वधू—अग बाई, आणि मी त्यांना मारणार होतें ! देवा रे देवा ! मला क्षमा कर. माझं डोकें ठिकाणावर नव्हतं.”

अलकनें जंबिया खाली केला.

त्याबरोबर शंकित होऊन दयाळ तिच्याजवळ येऊन किचाळला, “ हं, तूं घेतलेल्या शपथेची आठवण कर ! ”

“ होय तर ! विवाहकालीं घेतलेल्या शपथांचीच मी आठवण करीत आहे ! आर्य पतीची पतिव्रता पत्नी आहे मी ! ”

“ अस्सं ! लहर फिरली वाटतं ! पण पोरी, माझ्या अमूल्य शपथेची मला चांगलीच आठवण आहे वरं ! ” डोळे वारीक करून हेंटाळणीच्या स्वरांत एवढें बोलून अलकच्या हातांतील जंबिया घेण्यासाठीं दयाळ पुढें झाला.

त्याबरोबर पडद्याकडे पाठ करून अलक ताठ उभी राहिली. “ हां. खबरदार पुढें येशील तर ! माझ्या प्रिय पतींना मारायला मला प्रवृत्त करणाऱ्या पातक्या, लांब उभा रहा ! ”

“ काय ? तूं त्याला मारणार नाहीस ! ”

“ कुणाला ! माझ्या पतींना ! ” मृदु हास्य करीत अलक उद्गारली, “ अरे वेड्या, एकनिष्ठ भक्त कधीं देवावर घाव घालतो वाटतं ? ”

“ ठीक आहे. मग तुझ्या कर्तव्याची मी समाप्ति करतो. त्याचीं पावलें वाजताहेत. चल, आण तो जंबिया इकडे.”

पण अलकच्या डोळ्यांत आतां निश्चयाचें पाणी चमकत होतें. जंबिया धरलेला उजवा हात उगारून ती म्हणाली, “ मागं हो, नाहीं तर मी तुलाच मारीन ! ते माझे पति आहेत ! तुझ्याविरुद्ध, साऱ्या जगाविरुद्ध, माझ्या प्रतिज्ञेवर आनंदानं उदक सोटून मी त्यांचंच रक्षण करीन ! ” निराशेनें बेफाम झालेली अलककुमारी फारच सुंदर दिसत होती. चंद्रप्रकाश तोंडावर पडल्यानें ती मानवी तरुणी न दिसतां स्वर्गीची देवांगना भासत होती. निराशा व दृढनिश्चय तिच्या मुखकमलावर मूर्तिमंत उठून दिसत होते. विश्वासराव जिवंत राहोत कीं बळी पडोत, आपण आजपासून त्यांच्या प्रेमाला आंचवलीं हें पूर्ण ठाऊक असल्यामुळे तिची चर्चा निराश झाली होती. तिनें घेतलेला ऐटबाज पवित्रा तिला न कळत तिच्या नाजूक शरिराची शोभा वाढवीत होता.

दयाळ थबकला. त्याला मरणाची भीति वाटत नव्हती, तर कर्तव्यपूर्ति झाल्या-
खेरीज मारण्याची त्याला भीति वाटत होती. अलक आता आपल्यावर उलटली
आहे, वेळ पडली तर खरोखरीच आपल्याला ती मारील हें त्याला उमजलें;
पण तो धूर्त होता. धोर न सोडतां लुधेगिरीनें तो म्हणाला, “ अलक, तुझं हें
शौर्याविष्करण फुकट आहे. तूं त्याचं रक्षण करण्याचं कांहींच कारण नाहीं. तो पहा
इकडे तुझ्यामागं उभा आहे ! ” अलकनें साहजिकच मान वळवून मागें पाहिलें.

एका क्षणाचाही विलंब न करितां दयाळने तिच्या हातावर झडप घातली
व आपल्या पोलादासारख्या टणक पोटांनी तो जंबिया काढून घेतला. नंतर
आपल्या मोकळ्या हातानें त्यानें तिला खेंचून जाजमाकडे नेली, व एका
कोंपऱ्यांत तिला जबरीनें बसवून तो पडद्याजवळ, ती उभी होती त्या जागीं
येऊन उभा राहिला. विश्वासरावाचें पाऊल पडद्याच्या पलीकडील बाजूला
बाजलें. कां घाब घालण्याचा अशा तयारीनें तो जंबिया सरसावून उभा राहिला.
बाहेर पावलें वाजन होतीच. अलक दयाळच्या जवळ येऊन कांहीं बोलणार तोंच
त्यानें डाव्या हातानें तिचा नाजूक गौर गळा दावून धरला. तरीही हंसरा चेहरा
करून अस्पष्ट स्वरांत ती म्हणाली, “ दयाळ, असं रे काय करतोस ? माझं
कर्तव्य मला करूं दे. माझं पुण्य तू कां घेतोस ? मी चौहानकुळांतली आहे हें
विसरूं नकोस. दे बघू तो जंबिया मला ! ”

ह्यावर दयाळ तुच्छनेनें हंसून म्हणाला, “ विश्वासघातकी पोर कुटली ! हय !
शहाणा मनुष्य एकदांच फसत असतो. पुरे कर हें सांग आणि नीट टोळे उघडून
तुझ्या पतीचा मी कसा मुडदा पाडतो तें बघ ! ”

“ दयाळ, दया कर. त्यांना माहं नकोस लहानपणीं माझे अगदीं बारीक-
सारीक हट्टसुद्धां तूं कोडकौतुकानें पुरवीत होतास ना ? त्याचप्रमाणें तुझ्या
लाडक्या अलकला आज एवढी पतिभ्राणाची शिक्षा घाल. दयाळ, लमाच्याच
दिवसां—मला सौभाग्यदान मिळालें त्याच दिवशीं—मला विधवा करूं नकोस ! ”
आतां पावलें अगदींच जवळ बाजलीं व त्याबरोबर आपल्या शक्तीबाहेर जोर करून
अलकनें दयाळच्या हाताचा आपल्या गळ्यावरील फांस कांहींसा सैल केला व
शक्य तितक्या मोठयानें ती ओरडली, “ नाथ, आंत शिरूं नका. माझ्यासाठीं—
आपल्या लाडक्या अलकसाठीं—मागं सरा, आणि दुसऱ्या दारानें आंत या. ”

परंतु आपल्या पत्नीनें अत्यंत आवेगानें उच्चारलेले असले शब्द ऐकून कुठला

पति मागें सरेल ! उलट ती सेकटांत आहे असें वाटून तो जास्तीच लगट करून आंत शिरेल ! आणि झालेही तसेंच. बंद दरवाजा बाहेरच्या बाजूला उघडला गेला. पडद्यामागें कुणाची तरी ओझरती आकृति दिसते तोंच, पडदा दूर सरण्याच्या अगोदर, दयाळनें आपली सारी शक्ति एकवटून, पडद्या पलीकडील अलकच्या प्रिय व्यक्तीच्या हृदयांत लागोपाठ दोन वेळां जंबिया खुपसला ! पडदा फाडून जंबिया परत आला, तो बरोबर रक्ताच्या चिळकांड्या घेऊनच आला. एकवारच एक अस्पष्ट दुःखाचा ध्वनि बाहेरून ऐकूं आला. नंतर थपकन् आवाज होऊन पडद्यापलीकडील ती व्यक्ति खालीं जमिनीवर आपटली व पूर्ववत् शांतता झाली.

दयाळ खिडकीवाटे पसार झाला. रक्तानें लाल झालेला तो जंबिया अद्यापि त्याच्या हातांतच होता. अलक एकाद्या वेडीसारखी त्याच्या पाठीमागें धावली, “ दयाळ, माझ्या पर्तीना मारलंस, आतां त्यांच्यावर प्राणाहून अधिक प्रेम करणाऱ्या त्यांच्या पत्नीलाही मारून टाक ! मला वैधव्याचं दुःख भोगायला ठेवूं नकोस ! ”

पण दयाळ केव्हांच पसार झाला होता. अलक आतां दाराकडे वळली. परंतु तो रक्ताचा सडा-तिच्या प्रियपतीच्या अमूल्य रक्ताचा तो सडा-पाहतांच ती थबकली. “ सूडाचं रक्त हतकं लाल असतं, नाहीं ? ” असें पुटपुटून तिनें भीषण हास्य केलें आणि दुसऱ्याच क्षणीं मोठयानें एक हृदयद्रावक किंकाळी फोडून ती जमिनीवर मूर्च्छित होऊन पडली.

प्रकरण तेविसावें पडद्यामागील व्यक्ति

ती हृदयद्रावक किंकाळी मुराररावानें व तारेनें ऐकली. अलक मूर्च्छित होऊन खाली पडली, तोंच तीं दोघें आंत शिरलीं. तारा धांवतच अलककडे गेली, व खाली बसून अत्यंत प्रेमानें तिनें अलकचें मस्तक आपल्या मांडीवर घेतलें. कारण काहीं झालें तरी अलकचें आपल्या दादावर फारच प्रेम आहे अशी तारेची खात्री होती.

मुरारराव आंत शिरतांच चमकला. आजुबाजूला न्याहाळून पाहून त्यानें वस्तु-स्थितीबद्दल बरीचशी यथार्थ कल्पना केली. नंतर आंतील दारानें बाहेर जाऊन त्यानें नोकरमाणसांना हांका मारल्या, पण कोणीच ओ देईना. आणि होतें कोण घरांत ! दुर्जनसिंहानें साऱ्या नोकरमाणसांना आनंदाप्रीत्यर्थ म्हणून संध्याकाळींच सुटी देऊन गांवांत पाठवून दिलें होतें.

मुराररावानें तारेच्या मदतीनें अलकला उचलून पलंगावर झोंपविलें. तिच्या-कडे स्नेहानें पहात तारेनें विचारलें, “ हिची अशी स्थिति झाली तेव्हां दादाची काय अवस्था झालेली असेल ?

“ ही इतक्यांत शुद्धीवर येईल. अशी घाबरूं नकोस, जरा थांब. ती स्वतःच सर्व सांगेल. ”

“ पण ही जिवंत तरी आहे ना ! ”

“ अग, असं काय करतेस ? तिला कसला तरी धक्का बसला आहे व त्यामुळें तिला मूर्च्छा आली आहे दुसरें काहीं नाहीं. वैद्यकशास्त्राची मला बरीच माहिती आहे, हें तुला ठाऊक आहे ना ! ”

“ होय. ”

“ बरं तर, मग आतां मी धंदेवाईक वैद्य आहे असें समज आणि तेवढी तांब्यापंचपात्री इकडे घे. ” अलकला शुद्धीवर आणण्यांत मुरारराव पूर्णपणें गुंतला.

तारे, एखादा कांदा ठेंचून आणशील काय ! ”

“ हो, आणतें; पण दादाचं काय ! ”

“ पळत जा, आणि कांदा आण बघू. ”

“ पण दादा—”

“ हूँ बच, आर्धी कांदा आणि मग दादा. जा पळ बरं.”

परिस्थितीचें गांभीर्य कमी होऊन तारेच्या मनाला हलकें वाटावें म्हणून मुरारराव उसन्या उल्हासानें विनोद करीत बोलला. तारा गेल्यावर तो अलकचें लक्षपूर्वक निरीक्षण करूं लागला. तिचा चेहरा पांढरा फटफटीत पडला होता व तिच्या नाजुक ओष्ठद्वयाच्या समोवार दुःखाच्या रेषा उमटल्या होत्या. मधून मधून तिचे ओंठ किंचित् हालून तिच्या जिवंतपणाची खात्री पटवीत होते. पहातां पहातां मुराररावाला तिच्या शुभ्र ओढणीवर एक लाल डाग आढळला. विशेष बारकाईनें पहातां तसाच आणखी एक डाग आढळला. नंतर तो जमिनीवर तपास करीत पुटपुटला, “ रक्त तर खास ! हिच्या मानेवर वण आहेत पण जखम काहीं दिसत नाहीं-मग हें ताजें रक्त कोणाचें ! अरेच्या ! हें तर पडद्याच्या खालून ठिक्कतंयू.” दचकून मुरारराव उठला व पडदा उचलून शोध लावणार तोंच तारा आंत आली व त्याबरोबर तो मार्गे सरला. ती खोलींत असतांना तपासणी करण्याची त्याला भीति वाटली. न जाणों, काहीं भलतेंच झालें असलें तर तारेला अलकसारखाच धक्का बसायचा. म्हणून विचाराअंती त्यानें अलकलाच शक्य तों लौकर शुद्धीवर आणण्याकडे सारें लक्ष लाविलें.

आतां थोडक्याच वेळांत ती शुद्धीवर येईल असें वाटतांच मुरारराव तारेकडे वळून म्हणाला, “ तारे, लाडके, तूं माझें ऐकशील कां ! शुद्धीवर येतांक्षणींच हिनें तुला पहावें अशी माझी इच्छा नाहीं. तेव्हां तूं आतां आपल्या खोलींत जा. कळविण्यासारख काहीं झालं तर मी लगेच येऊन तुला कळवीन हं. काय ! जातेस ना मग ! ”

“ म्हणजे ! आपल्याला भीति वाटते कीं काय ! ”

तिनें एकदम धावून जाऊं नये म्हणून मुराररावानें तिचा हात आपल्या हातांत घेऊन प्रेमळपणें म्हटलें, “ तुला पाहून तिच्या मनावर अनिष्ट परिणाम होईल अशी मला भीति वाटते ! ”

“ अहं. मला धक्का बसेल म्हणून आपण भितां ! माझ्या दादाच्या जीविता-बद्दल आपण साशंक आहां; पण असली संशयात्मक स्थितीच जास्ती दुःखदायक नाहीं काय ! ओसरीकडील दरवाजाकडे मी जाऊं नये म्हणून आपण पडद्याच्या व माझ्यामध्ये एकसारखे उभे रहातां ते कां ! मी इकडे नसतांना

आपल्याला जास्ती कमी काही तरी कळले आहे; पण आपण मला सांगायला मार्ग घेता, होय ना ?” इकडे तारेच्या तोंडून एक दाबलेला दुःखोद्गार बाहेर पडला. कारण अलक आतां शुद्धीवर येऊन अर्धवट उठून बसली. ‘वधू आणि विधवा’ असें पुटपुटत तिनें हाताचीं वोटें काडकन् मोडलीं. मुराररावानें तिचा हात धरून ठेवला नसता तर तारा लगेच अलकजवळ धांवत गेली असती.

अलक आतां पलंगावरून खालीं उतरली. तिचे पाय लटलटत होते. पलंगाला धरून तिनें दोन पावलें टाकलीं व मुराररावाकडे लक्ष जाऊन आश्चर्यकारक, शांत स्वरांत तिनें विचारलें, “तुम्ही इकडे ! हं-हं, आम्हांला वांचवायला आलांत वाटतं ? पण किती हा उशीर केलात ? आणि त्यांचं शरीर कुठं आहे ?”

मुरारराव थक्क झाला ! काय बोलवे तेंच त्याला मुचेना. पण तारेला प्रसंगानें धीट बनविलें. चट्कन् अलकजवळ जाऊन ती म्हणाली, “कुणाचं शरीर ग ! अरे देवा ! अलक, दादाचं तर शरीर नव्हे ना ?”

“हो. तुझ्या दादांचं आणि माझ्या पतीचं !” पुन्हा अलक दुःखानें व निराशेनें काहीतरीच बरळूं लागली. “माझे पति ! आणि ह्या माझ्या डोऱ्यांसमोर त्यांचा खून झाला ! अगऽबाई, त्यांचीं पावलें वाजताहेत ! होय, त्यांचींच तीं ! त्यांचा पदरव एकसारखा माझ्या कानांत घुमनो आहे. वरोबरच आहे; येणार ना होते ते माझ्याजवळ ! मग, येणारच ते ! एकसारखे येणार ! हो, पुन्हा म्हणतें मी, येणार ते ! काय हो, तुम्हांला नाहीं का ऐकूं येत ?”

“हें आहे तरी काय ! खरोखरीच ह्या आंतील दाराकडे पावलें वाजताहेत !” मुरारराव उद्गारला.

“दादाच्याच पावलांचा आवाज हा ! हो गडे, दादाच येतो आहे !”

“होय, पण हीं मृताचीं पावलें आहेत !” अलक उत्तरली.

“नाहीं ग नाहीं. चांगलीं बरीं जिवंत माणसाचींच आहेत हो !” घाईघाईनें तारा आंतील दाराकडे जाते, तोंच दाराचा पडदा बाजूला सारून हंसरा, आनंदी विश्वासराव आपल्या नूतन पत्नीला भेटण्यासाठीं उत्सुकतेनें आंत आला. पण तारेला तेथें पाहून चकित मुद्देनें तो म्हणाला, “तारे, तूं आणि इकडे ! आं ! अलक ! काय होतंय तुला ?”

अलकची स्थिति आतां फारच केंविलवाणी झाली होती. दारुण भीतीनें तिचे झोळे बटारले गेले होते. विश्वासरावाच्या तोंडाकडे तिनें पाहिलें मात्र, आणि तीं

मोठ्यांदा ओरडली, “ अरे देवा, आपल्या मृत्यूबद्दल मला जाब विचारायला हें त्यांचं भूत आलं आहे ! ”

विश्वासराव पुढें होऊन प्रेमळपणें म्हणाला, “ अलक लाडके ! असं काय बरं करतेस ! मी विश्वास तुझा पति आहे.”

परंतु अलक मागें मागें सरकत होती.

त्याला दूर जाण्याची हातानें खूण करून ती म्हणाली, “ अहं, आपण माझे पति नव्हे. आपण त्यांचं भूत ! माझ्या पतीचं शरीर त्या पडद्यामागें आहे ! ” तिचे डोळे आतां प्रेमानें मृदु झाले, “ देवा, मलाही ह्यांच्यासारखं भूत कर ना ! हे पदा, मृत्यु पावल्यामुळें भाईच्या रक्तानं कलंकित झालेले आपले हात आतां पवित्र झाले आहेत. मी आपणावर भारी प्रेम करतें आणि भाईला आपण मारलंत तरी भाईच्या प्रेमाशीं बेइमान न होतां मला आतां आपणावर प्रेम करितां येईल ! ” तिचे डोळे विश्वासरावाच्या तोंडावर खिळले होते.

“ म्हणजे ! माझी पत्नी वेडी झाली कीं काय ? ” विश्वासराव हतबुद्धच झाला.

“ नाही, अद्यापि ती वेडी झाली नाही; पण हें असंच चाललं तर मात्र ती वेडी होईल.” विश्वासरावाच्या जवळ येऊन मुरारराव म्हणले.

“ अं ? तुम्ही कोण ? ” विश्वासरावाचें आतां पहिल्यांदाच मुराररावाकडे लक्ष गेलें.

“ मी तुम्हांला व तुम्ही मला परस्पर अनोळखी निघालों हे देवाचेच उपकार ! मी मुरारराव माने ! ” विश्वासराव आंत आल्यापासून मुरारराव त्याच्याकडे लक्ष-पूर्वक व जिज्ञासेनं पहत होता. आता त्यानं समाधानाचा एक निःश्वास सोडला.

“ म्हणजे आमच्या तारेचे प्रियकर ! ”

“ होय. कांहीं वेळापूर्वी मी सिरोंहीस आलों. हा विवाह थांबवावा म्हणून मी कितीतरी धडपड केली; पण तें सर्व मी मग सांगेन तुम्हांला. मघां तुमच्या बहिणीनं व मीं एक किंकाळी ऐकली म्हणून आम्ही इकडे धांवून आलों. तुमची पत्नी मूर्च्छित होऊन खालीं पडत होती. तुमचा खून झाला असा त्यांचा समज झाला आहे !

“ माझा खून ? हट ! पण मी जिवंत आहे हें तिच्या डोळ्यांना नाहीं का दिसत ? ”

“ होय. डोळ्यांना दिसतं, समजतं, पण मनाला उमजत नाही ना ! हें पहा. मला वैद्यकशास्त्राची बरीच माहिती आहे.”

“ मग ! ”

“ तेव्हां आजच्या रात्रीपुरता मी तुम्हां दोघांचा चिकित्सक होतो.”

“ खरंच ! ठीक आहे. मुरारराव, काय वाटेल ते करा; पण माझ्या लाडक्या अलकचं मन ताळ्यावर आणा. जन्मभर मी तुमचे उपकार स्मरेन ! ” आणि हें बोलत असतां त्या शूर तरुणाच्या डोळ्यांत अश्रु आले.

“ माझ्या सांगण्याप्रमाणे अगदीं अक्षरशः वागाल ! ”

“ जरूर वागेन ! ” शिस्तीची संवय असलेल्या विश्वासरावानें ताबडतोब उत्तर दिलें.

“ ठीक आहे. मी शक्य तेवढा प्रयत्न करतो. आतां तुम्ही आपल्या पत्नीकडे जा. वळजवरी न करितां, प्रेमाने, गोडीनें तिला जवळ घेण्याचा प्रयत्न करा. तिच्या चर्येकडे नीट लक्ष ठेवा, व ती तुमच्याजवळ काय, कसें बोलते तेंही लक्षपूर्वक ऐका.”

हें बोलणे चाललें असतां, विश्वासरावाच्या सुरक्षिततेबद्दल तारा प्रेमळपणें अलकची खात्री करित होती; पण तिकडे लक्ष न देतां अलक हलकळू त्या पडद्याजवळ गेली; परंतु पलीकडे काय आहे ते पाहण्याचें धैर्य न झाल्यानें ती थरथर कांपत परत आली.

हें सारें मुराररावाच्या तीक्ष्ण नजरेंतून सुटलें नाहीं.

मुराररावाच्या सांगण्याप्रमाणे विश्वासरावानें अलकच्या जवळ जाऊन तिला हलकेच हाक मारली.

त्याबरोबर दचकून अलक मागें सरकली. आणि दूर उभी राहून प्रेमपूर्ण नजरेनें त्याच्याकडे पहात म्हणली, “ आपल्याप्रमाणे मीही ह्या देहाचा त्याग केला म्हणजे मग आपण दोघे स्वर्गांत प्रेमानें राहूं हें. पण आतां—छे बाई, आपण भूत आहांत. आपलें शरीर, ते बघा, त्या पडद्याच्या मागे आहे !

ती हें बोलत असतां विश्वासराव तिच्याजवळ आला. त्यामुळें त्याचें लक्ष तिच्या नाजुक गळ्यावर उठलेल्या दयाळ्या बोट्यांच्या खुणांकडे गेलें. त्याबरोबर रागानें तो ओरडला, “ ह्याचा अर्थ काय ! कोणीतरी हरामखोरानें माझ्या

ह्या खेवीचा खून करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तिचे शरीर शाबूत राहिले; पण तिच्या बुद्धीचा मात्र खास खून झाला ! ”

अलकचा इतका वेळ फटफटीत असलेला चेहरा आतां रागानें लाल झाला. “ होय, होय. त्याच दुष्टानें ह्या खुणा पाडल्या; आणि तरीदेखील समाधान न होतां मेल्यानें आपला खून केला. नष्ट ! हरामखोर कुठला ! ”

मुराररावानें आतां चट्टीशीं विश्वासरावाला बाजूला नेलें, व कर्तव्यकठोर स्वरांत तो म्हणाला, “ माझ्या सांगण्याप्रमाणें वागण्याचें कबूल केलेंत तें असंच वाटतं वागणें ! तुम्हीं स्वतः जर शांतवृत्ति ठेवली नाहींत तर तिचें मन शांत होणें कधीं तरी शक्य आहे का ? ”

एखाद्या बंड्यासारखे हातवारे करून अलक स्वतःशींच पुटपुटत होती. तिचें समाधान करावयाला मुराररावानें तारेला सांगितलें.

अलकची ती करुण अवस्था पाहून विश्वासराव म्हणाला, “ शांत वृत्ति ठेवूं ! मुरारराव, हें सांगायला ठीक आहे, पण कृतीत आणणें कठीण आहे. बस ! आतां सडाशिवाय कांहीं नाहीं. माझ्या प्रिय पत्नीच्या मतिभ्रंशाला कारणीभूत होणारा कोण तो हरामखोर ? तुम्हांला त्याचें नांव ठाऊक आहे ? ”

“ सध्यां तो विचार नको. तुमच्या पत्नीच्या मनःस्थितीकडे अगोदर लक्ष पुराविलें पाहिजे ती जेवढी जास्त वेळ ह्या स्थितींत राहिल, तेवढे तिचे डोकें ताळ्यावर येणें जास्त कठीण होईल. काळ हा सगळ्या शारीरिक, मानसिक जखमा भरून काढतो, हें खरें आहे, पण वैद्यकशास्त्राचा अनुभव असल्यामुळें मी तुम्हांला सांगतों कीं, त्यांच्या बुद्धीला जो भ्रम झालेला आहे तो जर आज-आत्तांच्या आत्तां—दूर केला नाहीं, तर तो दूर होणें महा दुरापास्त आहे. हा अनुभव खात्रीचा असल्यामुळें मी आतां एक प्रयोग करून पाहणार आहे. जर तो यशस्वी झाला नाहीं तर त्यांत धोका आहे. तेव्हां बोला, तो करावयाला तुमची परवानगी आहे ! ”

“ काय करणार तुम्ही ! कशासाठीं परवानगी ? ” आनंदाच्या अत्युच्च शिखरावरून दुःखाच्या खोल दर्रींत पडल्यामुळें विश्वासरावाचें धैर्य खचलें होतें.

“ असे खचून जाऊं नका. मी सांगतों तें लक्षपूर्वक ऐका. तुम्ही येण्याच्या आधीं तुमची पत्नी शोकानें वेडी झाली होती; पण त्यांची बुद्धि शाबूत होती. तुमचा खून झाला अशी त्यांची समजूत झाली; त्यामुळें तुम्हांला पाहिल्यापासून

त्या तुम्हाला भूत समजतात. तुमचं शरीर त्या पडद्याच्या मार्ग आहे असं त्या धोकतात.”

“बरं पुढं ?”

“पुढं काय ? त्या पडद्याच्या मार्ग असलेलं शरीर तिला दाखवा !”

“म्हणजे ! त्या पडद्याच्या मार्ग शरीर आहे अशी तुमची खात्री आहे ?”

“नाहीं. मला तशी आशा आहे !”

“तुम्हाला तशी आशा आहे ? म्हणजे !” आश्चर्यात्मक भीतीने विश्वासरावानें मुराररावाच्याच शब्दाचा प्रश्नार्थक पुनरुच्चार केला.

“म्हणजे असं कीं, तुमच्या पत्नीच्या मेंदूची शाकुती व तुम्हां दोघांच्या सुखाची शाश्वति ह्या एका गोष्टीवर अवलंबून आहे. मी तो पडदा बाजूला सरकवला, आणि त्याच्या पाठीमागं कोणी नसलं तर अलककुमारी पुरी वेडी होईल, म्हणजे सध्या आहे तशीच राहील. तुमचा खून झाला आहे ह्या भ्रामक कल्पनेचा तिच्या मनावर एवढा जबरदस्त पगडा बसला आहे कीं, तुम्हाला प्रत्यक्ष पाहूनमुद्दा तिची ती कल्पना दूर होत नाही. देवाच्या दयेनें त्या पडद्याच्या पाठीमागें शरीर निघालं म्हणजे तें पहातांक्षणींच ते तुमचं नाही अशी खात्री होऊन त्यांची ती आमक कल्पना दूर होईल !”

“एव्ण कोणाचा तरी खून झालेला आहे अशी तुमची अटकळ आहे तर ?”

“अर्थात्च !” न डगमगतां मुराररावानें उत्तर दिलें.

“अस्सं ! पण कोणाचा ?”

“तें मला ठाऊक नाही, पण माझं मन मला अशी ग्वाही देतं कीं, ईश्वरानं ह्या वेळीं न्यायाचा कांटा समतोल केला आहे. सत्याचा जय झाला आहे ! तेव्हां विश्वासराव, सांगा, आहे का तुमची परवानगी ? त्यांत धोका आहे हें मी सांगतोच आहे !”

“चला, करा काय तें ! ईश्वरावर व तुमच्यावर विश्वास ठेवून मी परवानगी देतो !”

“ठीक, तयारीत रहा. तुमचं काम हें कीं, मी खून करतांच तुम्हीं हा पडदा बाजूला सारावयाचा ! बस्स !”

मुरारराव आतां अलककडे वळला. अलक व तारा खोलीच्या मध्यभागी उभ्या होत्या व ह्या दोघी अग्नि तो घातक पडदा ह्यांमध्ये विश्वासराव होता.

प्रत्येक शब्द काळजीपूर्वक योजित मुरारराव अलकला म्हणाला, “बाईसाहेब, तुमच्या पतीचं शरीर ह्या पडद्याच्या मागे आहे असं तुमचं म्हणणं आहे ना ?”

“म्हणणं नव्हे हो; माझी तशी खात्री आहे! जवळ येणाऱ्या त्यांच्या पावलांचा आवाज मी ऐकला. पडद्याला दोन वेळां भोंकं पाडून गेलेला तो दुष्ट जाबिया त्या प्रेमळ हृदयांत खुपसलेला मी पाहिला. त्यांच्या तोंडून अस्पष्ट उमटलेला यातनादर्शक ध्वनि मी ऐकला. त्यांचं निष्प्राण शरीर धपपुडिशीं खाली पडलं तो आवाजही मी ऐकला. फार काय सांगू, त्यांचा खून झाला अशी जर माझी खात्री नसती तर मी त्यांना, (विश्वासरावाकडे बोट दाखवून), माझे पति नसतं का म्हटलं? अगवाई! बघा-बघा हो, ते आपल्याच रक्तांत आपले पाय माखून घेताहेत ! अरे देवा !”

मुराररावाने वळून पाहिले तो विश्वासरावाच्या पायाच्या आजूबाजूला खरोखरीच रक्त पसरलं होतं.

आपली अटकळ बरोबर आहे अशी खात्री होऊन मुरारराव पुन्हा तिला म्हणला, “होय. इथपर्यंत तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. तुम्ही पदरव ऐकलात, पण तो तुमच्या पतीचा नव्हता. पडद्यापाठीमागे तुम्ही कोणाची तरी. आकृति ओझरती पाहिलीत; पण ती तुमच्या पतीची नव्हती. तुम्ही अस्पष्ट आवाज ऐकलात, पण तो तुमच्या पतीच्या तोंडचा नव्हता, आणि तिकडे पडलेलं निष्प्राण शरीरही विश्वासरावांचं नाही, तर—” इकडे मुराररावाने खून केली विश्वासरावाने पडदा वाजूला सारला.

‘अस असेल का ? देवा, हें खरं होईल का ?’ असें पुटपुटणारी अलक, पडदा सरताच पुढे धांवली आणि आनंदाने ओरडली, “अहाहा ! माझे पति जिवंत आहेत तर ! केवढी ही देवाची कृपा ! मी त्यांना मारतांना पहावं म्हणून आला होता त्याचंच हें शरीर !”

कारण छातीमध्ये हृदयाजवळ दोन खोल जखमा झालेलं दुर्जनसिंहाचें मृत शरीर पडद्याच्या मागे पडलेलं होतं.

“अगवाई ! काकाजी !” तारा भीतीने ओरडली.

“अरेरे ! माझा मित्र !” असें दुःखाने पुटपुटून विश्वासराव दुर्जनसिंहाचें शरीर उचलण्यासाठीं वांकला; पण मुराररावाने पडदा बंद करून म्हटलं, “त्याचा काही उपयोग नाही. हा नरपशु अर्ध्या घटकेपूर्वीच मृत झालेला आहे. माझ्या

तर्काप्रमाणें सत्याचा जयच झाला आणि विश्वासराव, तुमच्यासाठी खणलेल्या खाड्यात तुमचा शत्रु पडला !

“ माझा शत्रु ! काय बोलतां हें ! मृताच्या पवित्र स्मृतीवर असे शिंतीडे उडवूं नका. माझ्या सुखसर्वस्वाची ठेव-माझी पत्नी-त्यांनींच माझ्या स्वाधीन केली ! ”

“ होय ना ! मग तुमच्या पत्नीलाच विचारा, म्हणजे त्यानें तुम्हांवर केवढा उपकाराचा डोंगर करून ठेवला आहे तें नीट कळेल ! ” शुष्क स्वरांत मुरारराव उत्तरला.

परंतु अलककडे एकवार प्रेमानें पाहून विश्वासराव म्हणाला, “ तिला विचारायचं तरी काय कारण आहे ! पहा, त्यांच्यासाठीच-तिच्या पितृतुल्य पालकासाठीच— ती रडते आहे ! ”

“ त्यांच्यासाठी ! त्या नीचासाठी ! मुर्ळीच नाही ! ” आपल्यामध्ये व आपल्या प्रिय पतीमध्ये ह्यापुढें पूर्ववत् प्रेम रहाणें शक्य नाही हें पूर्णपणें लक्षांत आल्यामुळें अलकचें मुखकमल निराशेनें मुकलें होतें. तरीही आपल्या डो. यांत दुर्जनसिंहासाठीं आसवें उर्भा आहेत असा विश्वासरावाचा समज झाला असं वाटतांच तिला रागाचा झटका झाला. “ त्यांच्यासाठी, आणि मी रडणार ! मी रडतें ती आपलें प्रेमविधीनं जोडलें गेलें त्याच दिवशीं तें दैवगतीनें तोडलंही जात आहे म्हणून. मुरारराव, माझ्या बुद्धीला भ्रम झाला होता ती स्थिति बरी होती हो. मी अजिबात वेडी झालें असतें तरी ह्याहून सुखी असतें ! ”

“ हें काय बरं अलक ! हा पूर्वीहून जास्त वेडेपणा नव्हे का ! आपलें प्रेम तोडलें गेलें, म्हणजे काय ! आपण आज जन्माचीं बद्ध झालों. तूं माझी लाडकी पत्नी, आणि असं काय बोलवें ? ”

त्यांनीं प्रेमानें अलकच्या कंबरेभोवतीं हात घातला; पण एकाएकीं चमत्कारिक अंगविक्षेप करून अलक त्यांच्या हातांतून आपल्याला सोडवीत ओरडली, “ मी आपली पत्नी खरी; पण आपण माझ्या भावाला मारलंत ! प्रेमाचे बंद तोडायला याहून तीक्ष्ण धारेचं शस्त्र कशाला पाहिजे ! सारं संपलं. एक घाव नि दोन तुकडे झाले ! ”

प्रकरण चोविसावें

हकीम मुरारराव

अलकच्या ह्या भाषणानें तारा व मुरारराव ह्या दोघापेक्षा विश्वासरावाला अधिक आश्चर्य वाटलें. त्या दोघांना थोडीबहुत कल्पना होती; पण निरभ्र आकाशांत एकाएकी वीज चमकावी त्याप्रमाणें विश्वासरावाला हें अचानक भासलें.

युद्धामध्ये लवसात्रही न डगमगणारा तो शूर वीर, पण त्याला आतां काहींच सुचेना. तो मुराररावाजवळ येऊन म्हणाला, “ तुम्हीं एका भ्रामक कल्पनेंतून तिला सोडविलीत. आतांची ही त्याहूनही भ्रामक विचारसरणी आहे. तेव्हां यांतूनही तिला सोडवून तुम्ही मला दाखण निराशेच्या वज्राघातापासून वांचविणार नाहीं काय ? ”

“ एका भ्रामक कल्पनेंतून मी त्यांना सोडविलें; पण आतांच्या ह्या सत्य कल्पनेपासून त्यांना तुम्हीं आपल्या बुद्धिकौशल्यानं सोडविलें पाहिजे ! ”

“ काय, सत्यकल्पना ! वाः ! ठीक ! मला तिनं आपल्या भावाचा खुनी समजणे ही सत्यकल्पना ? ”

“ होय. दुर्जनसिंहानें दाखविलेल्या पुराव्याच्या आधारार ती सत्यकल्पनाच असणार ! ”

“ पुराव्याचा आधार ? हं ! भलतंच काहीं तरी ! ”

“ फार कशाला ! तुम्ही अलककुमारीलाच विचारा म्हणजे कळेल. परंतु एक गोष्ट लक्षांत ठेवा. आपल्या डोळ्यांसमोर तुमचा खून झाला असा समज झाल्यामुळं त्यांनीं किती मानसिक क्लेश भोगले आहेत हें मनांत आणून अगदीं संभाळून बोला. त्या सध्यां किती फिकट दिसताहेत तें पाहिलें ना ! बाकी तुम्हांला हें सांगायला नकोच. तुमच्या प्रेमाच्या डोळ्यांना हें दिसणारच.” निराशा व प्रेम ह्यांच्या संयोगानें अधिकच सुंदर दिसणाऱ्या अलककुमारीकडे आंश्रुती नजर टाकून मुरारराव पुढें म्हणाला, “ हें पहा, त्या काहीं बोलल्या, कशाही वागल्या तरी त्यांचं तुमच्यावर निरतिशय प्रेम आहे हें मुळांच न विसरतां त्यांच्याशीं नेहमींच्या प्रेमळपणानें वागा ! ”

कृतज्ञतेनें मुराररावाचा हात एकवार दाबून विश्वासराव अलकच्याजवळ येऊं

हागला; पण तें पहाताच त्याला पुढें घेण्याला हातानें विरोध करित अलक म्हणाली, “ अंहे, दुरूनच बोला. कृपा करून मला पुन्हा मोहात घालू नका. तुमच्या हाताचा ओझरता स्पर्श जरी झाला तरी मी सारं विसरून जाईन; पण माझ्या भावाला तुम्हीं मारलंत हें मी कशी बरं विसरूं ? ”

“ मीं तुझ्या भावाला मारलं ? कोणच्या प्रकारानं मीं त्याला मारलं तें सांगशील काय ? ” मोठ्या प्रयत्नानें शांतवृत्ति राखीत विश्वासरावानें प्रश्न केला.

“ आपण त्याला द्रुद्रयुद्धांत मारलंत ! तो मृत्यु पावेल अशी आपली कल्पना नव्हती. तो तुसता जखमी झाला असं आपण समजलांत आणि चितोड सोडून आपल्या तुकडीनं कूच करायला प्रारंभ केला होता, तिला गांठायला धांवत गेलां. तिकडूनच पुढं मग जयपुरला गेलांत ? ”

“ हं-हं. तें चितोडमधील द्रुद्रयुद्ध होय ! ” विश्वासरावाच्या डोळ्यांत अर्धवट स्मृतीचा प्रकाश चमकू लागला.

“ काय ! आपल्याला आठवतं ? आपण कबूल करितां ? तर मग ही आपली शेवटचीच भेट ! अरेरे ! काय झालं हें ? मी आपल्यावर माझ्या प्राणाहून अधिक प्रेम करितें; पण आतां काय त्याचं ? आतां आपण जिवंत असूनही मी विधवा ! इथून आपली वाट वेगळी फुटली ! ”

विश्वासराव चट्टिशीं तिच्या जवळ आला व तिच्या खांद्यावर हात टाकून म्हणाला, “ वेडी ग वेडी ! एवढ्याचसाठीं हा शेवटल्या भेटीचा शोक ना ? वा ! अलक, मी तो इसम नव्हे ! ”

“ तो इसम नव्हे ? तो-इसम-नव्हे ! मुद्देसूद पुरावा दाखवून आपल्याला मारण्यासाठीं मीं हातीं जंबिया घेण्याइतकं त्या मेल्यानं माझं मन वळविलं होतं की ! ”

“ का-य ! मला मारण्यासाठीं ! तुझ्या पतीला मारण्यासाठीं ? ” अलकच्या खांद्यावरचा त्याचा हात खाली पडला आणि त्या क्षणापासून अलकला पुन्हा स्पर्श करण्याचा त्यानें एकदांही प्रयत्न केला नाही हें लक्षांत येऊन मुरारराव विस्मित झाला.

निःशक्तपणामुळें उभें रहाण्याचीसुद्धा ताकद नसता अलकनें आतां धांवत जाऊन संदुकीवर ठेवलेल्या त्या सान्या वस्तु आणल्या व त्या विश्वासरावाला दाखवून बावचळलेल्या आवाजांत ती म्हणाली, “ हं, ही पहा ती शकुनी मोहोर !

हिनच आपला प्राण वाचविला. भाईनं मारलेल्या बाणासुळं ही पहा मध्ये कशी चेंपली आहे. हा तिरकमठा. ह्यावर आपलं नांव आहे. ह्यानंच भाईचा प्राण घेतला. आपण हें नाकबूल करतां ! आणि शेवटीं ही पहा आपल्या हस्ता-क्षरांतली जवानी ! काय, हें सारं खोटं ? बोला, लौकर बोला, पण मला फसवूं मात्र नका ! ”

“ हा तिरकमठ्याची जोडी माझीच आहे.” विश्वासराव विमनस्कपणें बोलत होता त्याचें चित्त द्रन्द्र्युद्धाखेरीज दुसऱ्या कसल्या तरी विषयांत गुंतल्यासारखा त्याचा स्वर भासत होता.

“ चितोड मुक्कामीं असतां, ज्या इसमानें तुझ्या भावाला मारलें त्यानेच ही माझ्याकडून उसनी घेतली होती. ही मोहोर त्याचीच आणि ही जवानी, तो अत्यवस्थ असतां, त्याला शाक्ति नसल्यानें त्याच्याकरितां मीं लिहिलेली, ही पण त्याचीच—माझा प्रिय मृत मित्र विश्राम कदम शितोळे ह्याचीच ! आम्ही जयपूरला गेलों आणि तिकडे उडालेल्या चकमकांत तो गमावला. मृत्यु-समया मी त्याच्याजवळ होतो, तेव्हां त्यानेच ह्या आपल्या वस्तु माझ्या ताब्यांत दिल्या. त्याचे खरें आडनांव कदम; पण तो दत्तक दिला होता आणि तें आडनांव शितोळे. वि. शि. अशीं आद्याक्षरें असलेली ही संदूकही त्याचीच ! सर्व सामान त्यात भरून ती त्यानें आपल्या आईकडे पांचती करण्यासाठीं माझ्याजवळ दिली होती; पण मला अजून फावलें नाहीं आणि तूं ह्या पुराव्यावर विश्वास ठेऊन—”

“ मींच काय ? इतरांनीं सुद्धां विश्वास ठेवला. माझ्यावरच कां आपण राग करतां ? हे मुराररावसुद्धां तशाच समजुतीवर आपला विवाह होऊं नये म्हणून झटत होते. मुरारराव, द्रन्द्र्युद्धाच्या वेळीं तुम्ही तेथें इजर होता. तर सांगा पाहूं, माझ्या पर्तीनीं नाहींना भाईला मारलं ? ”

“ नाहीं, ईश्वराची लीला अगाध आहे ! ह्यांनीं नाहीं मारलें; माझीसुद्धां तशीच कल्पना होती. विश्वासराव, मीसुद्धां ह्यांच्यासारखेंच समजत होतो व म्हणूनच हें लग्न मोडण्यासाठीं धडपडत होतो; पण त्या वस्ताद दुर्जनसिंहानें मला अवसरच दिला नाहीं ! ”

अलकनें त्या साऱ्या वस्तु जामिनीवर फेकून दिल्या. आनंदानें तिचें मुखकमळ फुलले होतें. दुःखाच्या क्षणां व्याकुळ व निःशक्त झालेलीं अलक आनंदाच्या

काळीं, मानसिक स्वास्थ्यापुढें शारीरिक अस्वास्थ्य विसरून गेली. “ह्या पुराव्याच्या जारोवर मी आपल्याला मारीन असें त्याला वाटलें. अहाहा ! देवानें केवढी बरं दया केली ! आतां मी पूर्ण सुखी होईन !” असें बोलून ती प्रेमानें विश्वासरावाच्या जवळ गेली; पण विश्वासरावानें तिला दूर लोटले व धिक्कारयुक्त स्वरांत तो म्हणाला, “मुरारराव, आमचं लग्न मोडण्यासाठीं तुम्हीं याहून जास्ती प्रयत्न करायला हवा होता, म्हणजे तुम्ही यशस्वी झाली असता !”

वीज कडकटून अंगावर पडावी त्याप्रमाणें थरथर कापत अलक व्याकुळ होऊन मागें मागें सरकली.

“हाय !—” हें असें होणार म्हणून मला स्वप्नच पडले होतें ! जर हे खरे-खुरे दोषी असते तर मी त्यांची पत्नी होणें माझ्या मनाला रुचलें नसतें, आणि जर हे निर्दोषी असले, तर ते मला कधींच क्षमा करणार नाहींत ! मिळून काहीं झालें तरी माझ्या कपाळीं वनवासच ! ह्यांची सदसद्विवेकबुद्धि विलक्षण जागृत आहे, ह्याचा जयपुरीं एकदां मला अनुभव आला होता.”

“दादा, असं रे काय करतोस ! तुझ्यावर तिचं किती बरं प्रेम आहे !” तारा कळवळून म्हणाली.

“विश्वासराव, ह्या घटकारांत तुमच्या पत्नीच्या मनाला झालेल्या यातना पुरेशा झाल्या नाहींत असं वाटलं होय तुम्हांला ?” कठोर स्वरांत मुरारराव बोलले.

“माझी पत्नी ! हुं ! असल्या पुराव्यावर आपल्या पतीला खुनी समजणारी ही माझी पत्नी ! अलक, मर्घां तूं मला हेंच विशेषण बहाल केलस, नाहीं ?” विश्वासरावाचा स्वर अत्यंत शुष्क आणि कठोर येत होता. अलकच्या त्या निष्प्रभ चर्चकडे पहात तो पुढें म्हणाला, “तुझ्यांच्या शब्दावर विश्वास ठेवून मी कधीं तरी तुला खुनी समजेन काय ? पण नितान्त प्रेमानें, मधुर विश्वासानें तुझ्याकडे धावत येणाऱ्या मला-तुझ्या पतीला-हत्तीं जंबिया घेऊन मारायला तूं उद्युक्त झाली होतीस, हे तुझे शब्द तरी मी कसे खोटे मानूं ? अलक, ऐकण्यांत माझी चुकी झाली असं तरी सांग ! तूं असत्य बोललीस असं तरी म्हण ! तूं काहींच्याबाहेरच बरळलीस असं तरी बोल ग ! अलक, काहीं कर, काहींही बोल, पण आजच्या ह्या पहिल्या रात्रीं तूं मला मारलं असतंस हा असह्य विचार मला विसरयला नाव.”

प्रारंभी कठोर येणारा विश्वासरावाचा स्वर शेवटी शेवटी अत्यंत केंविलवाणा झाला; अलकला रागावण्यासाठी—जाब विचारण्यासाठी प्रारंभ केलेल्या त्या भाषणाचा शेवट स्नेहमय विनवणीत झाला. पण अलक कांहींच नाकबूल करीत नाही असे पाहून निराशेने विश्वासराव खिडकीकडे गेला, व चौकटीवर डोकें टेंकून अलककडे पाठ करून उभा राहिला.

“ मला त्या वेळी वेड लागलं होतं, आणि देवा, आतांही पुन्हा तसंच होणार कीं काय ? ” अलक आतां रडकुडीला आली होती. आपल्या तोंडाकडे पाहिलें असतां सारें विसरून क्षमा करायला होईल ह्या भीतीनें विश्वासरावांनीं आपल्याकडे पाठ केली आहे हें मनांत येऊन अलकला थोडासा धीर आला. आपल्या व त्यांच्याही सौख्यासाठी एकदांच काय तो सोक्षमोक्ष करावा असें तिला वाटलें. विश्वासरावाच्या हाताला स्पर्श करावा म्हणून तिनें आपला उजवा हात पुढें केला, पण कदाचित ते झिडकारून टाकतील ह्या भीतीनें तिनें तो लगेच मागें घेतला; व विश्वासरावाच्या मागें कांहीं अंतरावर उभी राहून ती अनैसर्गिक शांत स्वरांत म्हणाली, “ नाथ, जयपुरी असतां आपण एकदां एका गुन्हेगाराची जवानी ऐकली होती, तशी आतां आपल्या पत्नीची ऐकावी ! ”

तिच्याकडे न पहातां शुष्क स्वरांत विश्वासरावानें विचारलें, “ असं ! एकूण तुला न्याय पाहिजे आहे तर ! ”

“ न्याय नको. महाराज, मला आपल्या दयेची भिक्षा घाला ! ” अलकनें विनाविलें.

“ ठीक आहे, बोल. माझ्या आयुष्याची माती व्हावी अशी माझी इच्छा नाही. माझं तुझ्यावर किती प्रेम आहे हें तुला ठाऊक आहे ना ! तेव्हां माझं सुखदुःख सर्वस्वीं त्यावर अवलंबून आहे म्हणून सर्व सांग ! ”

“ होय, होय. सर्व सांगतें. कांहीं मागें ठेवत नाहीं. माझ्या प्रियतम पतीचें प्रेम परत मिळविण्याची मला तेवढीच एक संधि आहे. एक दिवस आपल्याला सारं सांगून टाकायचं हें मी केव्हांच ठरविलं होतं; पण माझ्या वेड्या मनाला आपलं असे वाटे कीं, थोडे दिवस आपला सहवास लाभूं दे, माझं अंतःकरण पक्षात्तापाळें दग्ध झालेलें आपल्या प्रेमानं पुनीत झालं आहे असं आपल्याला नीट कळू दे नि मगच सांगावं ! पण आतां कुठं आहे त्या सहवासाची आशा ! बाकी तसं झालं असतं तर आपण बला क्षमा केली असती; पण आतां—उः ! आतां कुठली

ती आशा ! आपली पत्नी व्हायला आपण मला नालायक ठरवाल ! देवा, स्वारी-च्या मनांत दया उपजूं दे रे ! नाथ, आपलं अंतःकरण थोर आहे, आपल्यावर माझं किती प्रेम आहे तें मनांत आणा आणि-आणि नाथ.....” इतका वेळ आवरून धरलेला बांध आतां फुटला. अलकच्या गालांवरून अश्रूंचे ओघळ वाहू लागले.

मुराररावाजवळ जाऊन तारा म्हणाली, “ हें काय बरं ! चाललं आहे तें ठीक नाही. माझ्याच्यानें तें ऐकवत नाही. आपण थांबवताना तेवढं. ”

“ छेः, छेः ! ” गंभीर स्वरांत मुरारराव उत्तरले. “ त्याचं लोपलेलं सौह्य परत मिळण्याची ही एवढीच एक संधि आहे. तारे, आतांच जर दिलसफाई झाली तरच पुन्हा दिलजमाई होईल. तुझ्या दादानं जर तिला आज क्षमा केली नाही तर तो पुढें कर्घोही तिला क्षमा करणं शक्य नाही. ही वेळच अशी आहे ! ” नंतर अलककडे वळून किंचित् हुकमतीच्या स्वरांत तो म्हणाला, “ हं, आतां सारी हकीगत आपल्या पतीला सांगा पाहूं ! ”

“ सारं सांगूं ! माझ्या प्रतिज्ञेविषयी सांगूं ! जयपुरांतील रोग्यांच्या शुश्रूषे-विषयी सांगूं ! मुरारराव, स्वारी ज्या वेळीं मला दयेची देवी मानीत होते, त्या वेळीं मी क्रूर कालिका होतें हें सुद्धां सांगूं ! ” अलकचा जीव कासावीस झाला.

“ क्रूर कालिका ! छेः, छेः ! अगदींच अशक्य ! जयपुरीं तूं पृथ्वीवरील देवांगना होतीस; जिनें माझी इतक्या प्रेमानें शुश्रूषा केली, जिनें माझ्यासाठीं अरोरात्र एवढे अविश्रांत परिश्रम केले, ती दयेची देवी नव्हती हें तूं स्वतः सांगितलंस तरी मी खरं मानणार नाहीं. आहाहा ! जयपूरची ती मनोरम बाग ! तिकडेच मी प्रेमाचा पहिला धडा शिकलों ! ” विश्वासरावानें प्रेमकोमल दृष्टीनें तिच्याकडे पाहिलें. ती दृष्टि अलकला अमृतसिंचनासारखी भासली खरी; परंतु त्यामुळें आश्वासन न येतां उलट तिला जास्तच भीति वाटली. कारण विश्वासरावाचें आपल्यावरचें प्रेम अजूनही किती निःसीम गाढ आहे हें तिला त्यामुळें पूर्ण कळलें; आणि एवढें अत्युच्च प्रेम आपल्या कबुलीजबाबापार्यां नाहीसं होणार ना ! अलकला हें आतां असह्य झालें.

“ मीं दयेची देवी ! देवा, देवा ! कोण ही विटंबना ! कुठल्या तोंडानें मी सारं सांगूं ! आणि मग मीं क्षमेची अपेक्षा तरी कशी करूं ! ”

“काय ! ती हकीगत एवढी भयंकर आहे !” विश्वासराव ओरडला; आणि एवढा शक्तिमान् तरुण एखाद्या अबलेप्रमाणे दुःखामुळे आपली बोटें कडकड मोडू लागला.

“होय, आपल्याला ती भयंकर वाटेळ. आपण मराठे आहांत. मी रजपूत आहे ! ‘सूड’ ही अत्यंत पवित्र भावना समजणाऱ्या ह्या आमच्या स्वतंत्र राज-पुतान्यांत आपण लहानाचे मोठे झाली नाही. सूडाच्या भावनेनें दरवळलेल्या ह्या वातावरणांत आपण बागडलां नाही. प्रत्येक तिसऱ्या पिढींत सूड घेणाऱ्या व त्यामुळच श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या चौहान कुळांत आपण जन्मलां नाही. ह्या महत्त्वाच्या वस्तुस्थितीचा विचार करा ! आपणांवर मी करतें तितकंच-जवळ जवळ तितकंच-उत्कट प्रेम मी माझ्या भाईंवर करीत होतें. अगदीं बाळपणीं मी पोरकी झालें; आणि माझ्या भाईंशिवाय माझे निकट प्रेमाचें ह्या अफाट दुनियेंत कुणाच नव्हतं ! द्रंद्रयुद्ध अन्यायानें खेळलं गेलें, एवढेच नव्हे तर त्यांत माझ्या भाईंचा निःसंशय खूनच झाला असा माझा समज झालेला. त्यामुळं मी अस्सल चौहान कुमारी हें आठवून, भाईंच्या शवाला साक्षी ठेवून त्याच्या खुन्याचा सूड उगविण्याची मी प्रतिज्ञा केली. त्याच प्रतिज्ञेसाठीं मी जयपूरलासुद्धा पोहोंचलें. तिथं जखमी मराठ्यांच्या छावणींत शिरकाव करून मी जखमी शिपायांची शुभ्रूषा करूं लागलें. कारण ते जखमी शिपाईं मराठा असल्यामुळं, तापांत भ्रम वगैरे झाला असतांना ते कांहीं बरळतील व त्यामुळं मला पाहिजे असलेल्या इसमाचा थोडा-फार मागमूस लागेल अशी मला आशा वाटली !”

हा कबुलीजबाब ऐकून तारा एकदम मागे सरकली, सरकली आणि—

विश्वासराव विकट हास्य करून म्हणाला, “वाः ! आणि ह्याच सेवाव्रतासाठीं हिला दयेची देवी समजून माझ्या हृदयकमलानें मीं हिची पूजा बांधली ! अलक, इतक्या प्रेमानें, पूर्ण एकनिष्ठपणें बांधलेली पूजा निष्ठुरपणानें अशी छिन्नभिन्न करूं नकोस ! जिला प्रेमाची मूर्ति समजून मी माझी पत्नी केली ती इतक्या निर्दय अंतःकरणाची आहे-सेवा करण्याच्या मिषानें एका जखमी तरुणाला लीलेनें ठार करायला उद्युक्त होण्याइतकी ती हृदयशून्य आहे असं मला सांगूं नकोस !” विश्वासरावानें आपला डावा हात तिच्या हनुवटीखाली घालून तिचें सुंदर मुखकमल वर केलें आणि तिच्या हाताश झालेल्या डोळ्यांकडे अनिमिष नेत्रांनीं पाहून म्हटलें, “काय वाटेळ तें होवो, तूं तसं सांगितलंस तरीही मी तें खरं मानणार नाही !”

“ नाही हो ! मी त्या सदृशाने छावणीत शिरकाव केला नाही तुसता मागमूस कागावा म्हणून मी झटत होतें. तसं मी कधी तरी करीन का ? मी एका विशिष्ट इसमाला शोधित होतें; आणि इतरांची मी ममतेनं, दक्षतेनं शुश्रूषा करीत होतें. त्या जखमी शिपायांनाच विचारा. ते माझ्यावर किती तरी माया करीत, ती काय उगीच ? मी कितीही थकलेली असलें तरी त्यांनीं 'पाणी' म्हटलें कीं मी तशी भावून जात होतें. माझ्या मनाला कितीही त्रास झाला, अगदीं मला बघवलं माहीं, तरी अत्यवस्थ रोग्यांच्या जघळून त्यांच्या मनाविरुद्ध मी शेवटपर्यंत हल्लत नसें. आपण त्यांच्यापैकींच एक होता; आपल्याला तो अनुभव आहेच. नाथ, मग आपणच सांगा, हरघडीला आईच्या मायेनें, पत्नीच्या प्रेमानें, भगिनीच्या आपलेपणानें आणि मैत्रिणीच्या स्नेहाने आपली शुश्रूषा करणारे हे माझे हात त्या वेळीं द्वेषानें माखलेले होते कीं स्नेहानें अलंकृत होते ! ”

“ काय सांगूं ? ते स्वर्गीय देवीचे हात होते; दया आणि प्रेम हीं त्यांतून खवत होती. घोर पाण्यालासुद्धां पावन करण्याएवढी त्यांची योग्यता होती. ”

विश्वासरावाच्या डोळ्यांत अश्रु चमकू लागले.

“ आणि त्यामुळेंच शपथपूर्वक खून करण्याचा तुझा तो विचार ऐकून मला काय होत आहे तें सांगतां येत नाही; असं वाटतं कीं, एक मला तरी वेड लागलेलें असणार किंवा तुझें तरी डोकें ठिकाणावर नसणार ! ”

“ पण मला त्याबद्दल पश्चात्ताप झाला ! आपल्या प्रेमासाठीं माझ्या प्रतिज्ञेवर मी तिलांजलि दिली; परंतु त्या नीचानं—” पडद्यापाठीमागील दुर्जनसिंहाच्या शवाकडे बोट करून, “ त्यानं मला मुद्दामच ह्या माझ्या लाडक्या जन्मभूमिंत आणलें. मी प्रतिज्ञेचा त्याग केला म्हणून माझ्या साऱ्या जातभाईंनीं मला हिणवावं, शरमिंदी करावं, ही त्याची इच्छा ! माझ्या बाळपणींच्या स्नेह्यासोबत्यांनीं माझी निर्भर्त्सना केली म्हणजे मला लज्जेनं मेल्याहून मेल्यासारखें वाटावं हा त्याचा हेतु ! आणि आज रात्री, आमच्या रजपूत विधींचा, रजपूत वातावरणाचा, पोषाखाचा, बारीक-सारीक साऱ्या रजपूत गोष्टींचा परिणाम होऊन मीही अंतर्बाह्य कडवी रजपूत कान्धार हें त्या मेल्याला पुरं ठाळक होतें; आणि म्हणूनच माझ्या लाडक्या भाईला आपणच मारलें हें त्यानं मला आजच सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें; आणि दयाळून जुलुमानं तो जंबिया माझ्या हातांत दिला ! काहीं क्षण माझी विचार-

शक्तीच हरपली होती ! बस्स ! हीच सारी हकीगत ! मला क्षमा करा ! मी तेव्हा वेडी झालें होतें ! ”

दुःखानें व क्षोभानें धापा टाकीत अलक बोलावयाची थांबली; आणि सहासु-भूतीच्या अपेक्षेनें तिनें त्या तिघांकडे नजर फेंकली.

त्या तिघांच्याही मनांत कांहीं अनुचरणीय विचार आल्यामुळें कांहीं न बोलतां, त्यांनीं फक्त एकमेकांकडे पाहिलें.

विश्वासराव कांहीं क्षण स्तब्ध राहिला.

नंतर अलकजवळ येऊन, पडद्याकडे व दुर्जनसिंहाच्या शवाकडे बोट करून, अर्धवट उत्सुकतेनें व अर्धवट अनिच्छेनें आपल्या कांपच्या आवाजांत त्यानें विचारलें, “ मग त्याला कोणी मारलें ! ”

हा प्रश्न ऐकून अलक दचकली.

“ मीं नाही ! देवाशपथ मीं नाही ! दयाळनं मारलें ! ”

“ अहाहा, देवाचेच उपकार ! ” मोठ्या संकटांतून सुटल्याप्रमाणें विश्वासरावानें समाधानाचा श्वास टाकला.

पण तो पुरता बाहेर पडतो न पडतो तोंच अलक त्याच्या समोर येऊन उभी राहिली अनिर्वचनीय निर्भर्त्सनेनें तिचे काळे भोर डोळे चमकत होते.

“ पहा बरं एकदां माझ्याकडे; आपल्या त्या भयंकर प्रश्नानंतर माझ्या नजरेला नजर देण्याची हिंमत आहे का आपल्यांत ? मी आपली पत्नी-नव्हे आपली वधू-आपल्याला मारण्यासाठीं पडद्याआड लपून बसलें व निव्वळ चुकीनें दुर्जनसिंहाला मारलें, अशी आपल्याला शंका आली नाही का ? माझ्या पतीचें हें माझ्यावद्दलचें मत ! आपला पदरव ऐकला तेव्हां मला माझ्या सूडाच्या शपथेची नव्हे तर विवाहकालच्या आपल्या शपथांची आठवण झाली. दयाळनं माझ्या हातीं सोंपविलेला जंबिया मीं त्याच्यावरच उगारला. आपल्या अमूल्या प्राणांसाठीं त्याच्याबरोबर मी झगडत असतां माझ्या गळ्यावर पडलेले हे वण पहा ! ते आपला कसा धिक्कार करताहेत ! ” तिच्या स्वरांतील मंद निर्भर्त्सनेंत आतां तोत्र तिरस्काराची भर पडली होती.

अलकच्या नाजुक गळ्यावरील ते लाल व निळे वण पट्टून विश्वासरावाचें मन ओशाळलें आणि कळवळलें. अबला असून आपल्यासाठीं तिनें एवढी झटापट केली हें पाहून त्याच्या मनातील कृत्रिम औदासीन्याचा बांध पडला.

“ माझ्यासाठी ! अरेरे ! अलक, छाडके, मला क्षमा कर ! ”

परंतु अलकचें तिकडे लक्षच नव्हतें. तिच्या कोमल आणि त्रस्त अंतः-
करणाला हा जळजळीत निखारा लागला होता.

“ आणि आपल्याला मीं मारलें असं आपल्याला वाटलें ! आतां मी-
विनवणी करणार नाहीं. मला आतां तेवढी शक्तीच नाहीं ! आपण निःशक्त
होतां तेव्हां मीं आपली शुश्रूषा केली, आपणांवर हल्ला होणार हें कळलें
तेव्हां मीं आपलें रक्षण केलें आणि आतां, रात्रीच्या साऱ्या यातनांनंतर, जें
आपलें हृदय माझ्या विसाव्याचें स्थान व्हायला हवें, तें तिरस्कारानं माझ्यापासून
दूर बळावं ना ! देवा, माझ्या पतींनीं माझा त्याग केला ! नाथ, मी आपणांवर
किती बरें प्रेम करितें ! आपण एवढा निष्ठुरपणा केलात तरीही मी आपणांवर
प्रेमच करितें ! आणि आपल्याला क्षमाही करतें ! ”

एवढें बोलून, अत्यंत प्रेमानें, पाषाणाचें हृदयसुद्धां द्रवेल अशा नितांतमधुर
दृष्टीनें, ज्याच्यासाठीं तिला एवढ्या यातना भोगाव्या लागल्या त्या आपल्या
पतीकडे तिनें पाहिलें. झंझावातांत सांपडलेल्या केळीप्रमाणें तिचा देह कांपत होता.
ती आतां खाली पडणार तोंच विश्वासरावानें आपल्या हातांनीं तिला सांवरलें.
त्याच्या वक्षःस्थलावर डोकें टेंकून अलकनें एकवार गोड हास्य केलें. समाधानाचा
एक सुस्कारा सोडून ‘माझे नाथ’ असें ती पुटपुटली आणि दुसऱ्याच क्षणीं गाढ
मूर्च्छित झाली.

प्रकरण पंचविसावें हकीमसाहेबांची बिदागी

विश्वासरावाची स्थिति अगदीं वेड्यासारखी झाली. आपल्या लाडक्या अलकला तो आलिंगन देत होता, तिच्या केंसावरून, गालांवरून हात फिरवीत होता, तिच्या कानांत प्रेमानें पुटपुटत होता, पण व्यर्थ ! तिच्याकडून कांहींच प्रत्युत्तर येईना. तेव्हां तो घाबराघुबरा होऊन मुराररावाला म्हणाला, “ अहो, इकडे या लौकर. ही जिवंत तरी आहे काय ? माझ्या निष्ठुरपणापायीं ही सुंदर कळी अकार्लीं सुकली तर नाही ना ? ”

✽ मुरारराव कांहीं बोलेण्याच्या अगोदर तारा आपल्या भावाजवळ आली, व आपल्या नेहमींच्या सडेतोड वृत्तीला अनुसरून ती त्याला टोंचून म्हणाली, “ ठीक झालं ! दादा, करावं तसं भरावं ! पुरुष म्हणजे असलेच निर्दय ! तीं तुला एवढं विनवीत होती, तेव्हां कांहीं तुझ्यानं क्षमा करवली नाही. आणि आतां आलंय अगदीं प्रेमाचं भरतं ! चल, दे तिला इकडे. ह्यांच्या मदतीनं मी तिला झोंपवतें पलंगावर. भावाच्या निर्दयपणानं बेशुद्ध झालेली माझी नाजूक अलक बहिणीच्या प्रेमळपणानं बघ कशी आता शुद्धीवर येईल ती ! ”

“ मी तिला सोडणार नाही ! ” गंभीरपणें विश्वासराव म्हणाला.

“ बरोबर आहे. ह्या वेळीं तिला तुमच्या बाहूंचा आश्रय पाहिजे आहे.”

मुराररावांनीं दिलेलें हें अनुमोदन ऐकून तारा तिरस्कारानें हंसून म्हणाली, “ वाः ! काय पण हकीम ! दादाच्या निर्दयपणानं तिनं मरून जावं हीच ना तुमची औषधयोजना ? किती रास्त चिकित्सा ही ! ”

अलकच्या चेहऱ्याकडे लक्षपूर्वक पहात असलेला मुरारराव ह्यावर म्हणाला, “ हेः, सुखानं कुठं माणूस मरतंय ? विश्वासराव, त्या मूर्च्छित होण्याच्या अगोदर तुमच्या बाहूंचा स्पर्श त्यांच्या शरीराला झाला. त्यांनीं सोडलेला सुस्कारा समाधानाचा होता, निराशेचा नव्हता. ह्या क्षुल्लक भासणाऱ्या दोन गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. आतां तुमची पत्नी शुद्धीवर येण्याच्या आर्षीं मी. कांहीं सांगतो तें ऐका. सारा गैरसमज दूर झाल्याखेरीज तुम्हापैकीं एकही सुखी होणं

शक्य नाही हें ठाऊक असल्यामुळच मी हा प्रकार चालू दिला. वैद्याच्या नात्याने मी तो तहकूब करावयाला पाहिजे होता; पण तुमचा मित्र ह्या नात्याने मी तो चालू दिला. आतां तें संपलं. तेव्हां आतां मी पुन्हा तुमचा वैद्यबुवा झालों ! ”

“ तर मग आपल्या कौशल्याने तिला शुद्धीवर आणा ! ” विश्वासराव हलक्या स्वरांत बोलला.

“ अहं: इतक्यांत नाही ! ”

“ इतक्यांत नाही ? ” विस्मित होऊन तारा उद्गारली.

“ हो, तसंच ! विश्वासराव, तुमची पत्नी शुद्धीवर आली म्हणजे तिची नजर ह्या खोलीवर, फार काय ह्या वाड्यावरही पडतां कामा नये. संबध आयुष्यांतमुद्दी क्वचितच भोगावं लागेल एवढं दुःख त्यांनीं ह्या एका रात्रीतच अनुभविल आहे ! तरी पण त्या तरुण, निरोगी व सशक्त आहेत. आणि ह्या धन्यामुळ त्यांच्या मनाला बसलेला ताण तुम्ही आपल्या प्रेमाने दूर कराळ असा मणा भरंवसा आहे ! ”

“ माझ्या हातून होईल तें सारं मी तिच्यासाठीं करीन ! ”

“ तेवढं वस्स होईल ! परंतु ध्यानांत ठेवा, मी परवानगी दिल्याशिवाय कोणत्याही सबबीवर तुम्ही त्यांच्यापासून दूर जातां कामा नये. तुम्हीं दिसलां नाहीत कीं त्यांना ताबडतोब सारी आठवण होईल, काळजीही वाटेल, आणि कदाचित् जवळ जवळ येणारा तुमचा पदरव ऐकायला येतो असंही त्यांना पुन्हा वाटू लागेल ! तेव्हां तुम्हीं सतत त्यांच्याजवळ राहिलं पाहिजे. आतां त्यांना तुम्हीं उचलून तारेच्या खोर्लांत न्या. त्या शुद्धीवर आल्या, कीं पहिल्या प्रथम त्यांना तुमचा चेहरा दिसला पाहिजे ! दुसरं असं कीं, आणखी पाव घटकेने आपल्याला इकडून निघायचं ! ”

“ इकडून निघायचं ! आणि कुठं जायचं ? ”

“ पहिल्यांदां चितोडला; नंतर टप्प्याटप्प्याने पुणं गांठायचं ! ”

“ पण अलक फार अशक्त झाली आहे. तिला एवढा प्रवास कसा झेपेल ? ”

“ त्याला कहीं इलाज नाही. काहीं असलं तरी प्रवास करणं प्राप्तच आहे. उद्यां सकाळच्या आत आपल्याला चितोडही सोडलंच पाहिजे ! हें रजपूत बातावरण सध्यांच्या त्यांच्या मनःस्थितीला फारच घातक आहे. त्या सहाच्या प्रतिज्ञेची व तीपासून उद्भवलेल्या इतर दुःखजनक गोष्टींची आठवण होण्यापेक्षा त्यांना ह्या कसलीही शारीरिक गैरसोय सोसावी लागली तरी पत्करलं ! तुम्हीं सर्व काहीं

सुशाल माझ्यावर सोंपवा. मी जर तुमचा हकीम म्हणतां, तर मग मुकाट्यानं माझं ऐका !” अलकच्या चेहऱ्याचें लक्षपूर्वक निरीक्षण करीत मुरारराव म्हणाला.

“तुम्हांला जसं योग्य दिसेल तसं करा, माझं कांहीं म्हणणं नाही. मात्र माझ्यासाठीं हिला वांचवा एवढंच माझं सांगणं आहे. कांहीं करा; पण हिला वांचवा !” आपल्या हातांतील त्या सुंदर, मूर्च्छित वालेकडे पहात विश्वासराव कळवळून म्हणाला.

“ठीक आहे. मी एकूण एक व्यवस्था करितों. थोडक्याच वेळांत दारापुढे दोन घोड्यांचा रथ येईल. तुम्हीं जिवत आहांत व त्यांच्यावर पूर्ण प्रेम करीत आहांत, एवढ्या दोन गोष्टी तुमच्या पत्नीला कळल्याच पाहिजेत एवढे मात्र विसरूं नका. बाकी सर्व मी आणि तुमची बहीण मिळून करूं. होय ना तारे ?”

शेवटला प्रश्न तारेकडे पहात मुराररावानां अगदीं मृदु स्वरांत विचारला.

विश्वासरावानें अलकला उचलून खोलीबाहेर नेली. तें पाहून मुरारराव तारेला म्हणाला, “माझ्या प्रीतिदेवतेवर जर असा प्रसंग आला असता तर निराशेनें माझी काय अवस्था झाली असती ?”

त्याच्या चर्येवरील गंभीर भाव पाहून तारा घाबरली. “अगवाई, मिण्यासारखं कांहीं आहे होय ?”

“तसंच केवळ नाही; परंतु अशा स्थितीमध्ये मेंदूला धक्का पोंचून उष्णता अतिरेकाला जाण्याची भीति असते. तथापि तसें कांहीं होणार नाही अशी मला उमेद आहे. पण तारे, ह्यांतलं कांहीं तुझ्या दादाला कळता कामा नये वरं !”

अत्यंत प्रेमादरानें त्यांच्याकडे पहात तारा म्हणाली, “खरंच, किती हुशार हकीम आहांत आपण ! किती सफाईनें एवढं जबाबदारीचं काम करता ! दुसऱ्या-वर योग्य हुकमत चालविण्याची आपल्या अंगांत उपजतच हुशारी आहे !”

तारेच्या ह्या प्रशंसेनें तत्काळ मुराररावाचा बराचसा श्रमपरिहार झाला.

थोडेसें जुजवी सामान बरोबर घे, असें तिला सांगून मुरारराव बाहेर येतात तोंच घोड्याच्या टापा वाजल्या. त्याबरोबर तारेला हाक मारून मुरारराव म्हणाले, “तारे, उरल्याप्रमाणे किसनसिंह आले आहेत. मी बाहेर त्यांच्याकडे जातां हं !”

मुराररावानें थोडक्या शब्दांत किसनसिंहाला सर्व हकीमत सांगितली. ती एकूण मुराररावाच्या इच्छेप्रमाणें त्यानें आपल्या दोन शिष्यांना पहाडांत लपून बसलेल्या बवाळ्या पकडून आपण्याचा हुकूम केला.

नंतर मुरारराव म्हणाला, “ किसनसिंह, आणखी एक काम आहे. गांवात एक म्हातारा वैद्य राहतो त्याच्याजवळून मी सांगतो तें चाटण व मुळी आतांच जाऊन घेऊन या.”

सांगितल्याप्रमाणें किसनसिंह चाटण व मुळी घेऊन आला. तेव्हां मुरारराव तारेजवळ जाऊन म्हणाला, “ हें बघ, आपण हा रजपूत प्रदेश सोडून जाईपर्यंत अलककुमारी मूर्च्छितच राहिली तर बरं होईल. म्हणून वाटेंत ती शुद्धीवर आल्यावर जर ती आनंदी दिसली व आपला पति जिवंत असल्याबद्दल तिची खात्री आहे असं दिसलं तर हें चाटण तिला दे; व ती तशी दिसली नाही तर रथ ताबडतोब थांबवून माझी वाट पहा.”

“ म्हणजे ? आपण आमच्याबरोबर नाही येणार ? ” तारेनें प्रश्न केला.

“ येणार, पण तुमच्या पाठोपाठ किसनसिंहाबरोबर घोड्यावरून येणार.”

“ असं काय तें ? आज किती दिवस आपल्याला विश्रांति म्हणून नाही. थोडी तरी मेली स्वतःच्या प्रकृतीची काळजी हवी. आपण रथांतूनच यावं गडे. माझ्या-साठीं, माझ्या शब्दांसाठीं एवढं करावंच गडे ! ”

“ पण वेडे, रथांत जागा तरी आहे का ? अलककुमारीला झोपवावयाची, तिचं डोकें आपल्या मांडीवर घेऊन तुझा दादा तिच्या बाजूला बसणार. समोर थोडीशी जागा असते तिकडे तूं आणि नुमचं थोडं सामान; शिवाय, एकट्या किसनसिंहाला घोड्यावरून यावयाला सांगणं किती वाईट दिसेल, सांग बरं ? माझ्या शब्दांसाठीं तो आपले शिपाई घेऊन अगत्यानं इकडे आला, तेव्हां त्याला एकटा पाठवणं वाईट दिसतं, नाही का ? सांग पाहूं ! ”

“ हो, ठाऊक आहे आम्हांला. स्वतःशिवाय साऱ्यांची काळजी वहाण्याचा मक्ताच दिलाय इकडे ! पण म्हटलं मीं आहे इकडली काळजी ध्यायला ! ”

“ ओहोहोहोहो ! केवढा थोरला फणकारा हा ! पण बाईसाहेब, गळ्यांत माळ पडेपर्यंत मला थोडीशी स्वतंत्रता मिळेल का ? नंतर पुढें आहेच आपला बंदा सेवक ! झालं ! रागावलीस ! पाहूं, वर बघ; हां, अस्सं ! ”

तारेचा राग आला असला तरी अशा भाषणापुढें तो कसा बरें टिकावा ?

सारी तयारी झाल्यावर विश्वासरावानें अद्यापि वेशुद्ध असलेल्या अलकला पुलासारखी अलग उचलून रथांत ठेवली. नंतर तारा व तो भात वसली आणि

भ्रवासाला सुरुवात झाली. त्यांच्यामागून थोड्या वेळाने मुरारराव व किसनसिंह चौडर्थावरून निघाले.

बऱ्याच वेळां मुराररावाच्या चर्येचे निरीक्षण केल्यावर किसनसिंह म्हणाला, “मुरारराव, तुम्हीं झोंप घेऊन साधारणपणे किती काळ झाला ?”

“अं ! गेल्या दोन दिवसांत मला मुळीच झोंप मिळालेली नाही; पण एक-सारखी दौड करीत असल्याने मला तसा कांहीं त्रास वाटत नाही !”

“काय सांगतां ! तुम्हीं किती थकलां आहांत तें तुमचा चेहराच सांगतो आहे. मराठे लोक आपल्या मित्रासाठीं असा जीव टाकतात हें मला ठाऊक नव्हतं ! पण मुरारराव, माझा असा अंदाज आहे कीं, त्या मराठा तऱ्हाणिवर तुमचें प्रेम आहे. खरं का हें ?”

“होय, खरं आहे. आणखी महिनाभरांत आमचा विवाह होणार आहे !”

“वा ! सुखी आहांत राव ! मीसुद्धां एकदां—फक्त एकदांच प्रेमाच्या पाशांत सांपडलीं होतो !” कांहीं दुःखमय आठवणीनें किसनसिंहाचा प्रामाणिक, शांत चेहरा अस्वस्थ झाला.

आणखी थोडा वेळ असाच गेल्यावर किसनसिंहानें दयाळ्याच्या शोधासाठीं पाठविलेले ते स्वार त्यांना येऊन मिळाले.

किसनसिंहानें तीव्र स्वरांत त्यांतील एकाला प्रश्न केला, “तुमचा कैदी कुठें आहे ?”

लष्करी शिस्तीचा सलाम करून तो उत्तरला, “त्याला आम्ही तिकडेच ठेवून आलों.”

“निष्प्राण ?”

“होय, शिलेदार !”

“शक्य तों प्रयत्न करून त्याला जिवंत पकडावा असा माझा हुकूम होता ना !” शिलेदार किसनसिंह कठोर स्वरांत उद्गारला.

“होय, परंतु तो आमच्या हातीं लागलाच नाही. आम्हाला दुरून पाहतांच त्यानें हातांतील जंबियानें आत्महत्या करून घेतली !”

“अस्सं ! मग कांहीं इलाज नव्हता. ठीक, तुम्ही आमच्याबरोबरच चला आतां.” नंतर तो मुराररावाकडे वळून म्हणाला, “मुरारराव, एका अर्थी हें बरंच

झालं. सिरोही सोडून जावयाला आतां काहींच अडथळा येणार नाही. शिवाय पाठलागाचीही भीति नको.”

“होय, खरं आहे. उजाडण्याच्या आत आपण चितोडला पोहोचू. नंतर लगेच तसंच पुढं जाणं भाग आहे. किसनसिंह, आमच्या मंडळीच्या कानांवर दयाळविषयीची बातमी जाऊ देऊं नका, असं तुमच्या लोकांना तुम्हीं जरा बजावा हं. कारण आतांपर्यंत त्यांना बसलेले धकें काहीं थोडे नाहीत !”

“छे, छे ! तुम्हीं त्या बाबतीत काहीं काळजी करूं नका. तें माझ्याकडे लागलं !”

बरोबर ह्याच वेळेला विश्वासराव पुढं वाकून हळूच तारेला म्हणाला,

“ही शुद्धीवर येते आहे.”

विश्वासराव हें बोलत असतांच अलकनें किंचित् चळवळ केली व डोळे उघडून ती पुटपुटली, “स्वारीचा आवाज ! आपण जिवंत आहांत ! एकूण माझं स्वप्न खरं झालं तर !”

नंतर आजूबाजूला पाहून निःशक्त स्वरांत तिनें विचारलें, “आपण कुठं आहोंत आणि कुठं चाललों आहोंत !”

एखाद्या लहान मुलीला कुरवाळाचें तसें तिला कुरवाळीत विश्वासराव म्हणाला,

“अलक, तूं माझ्याबरोबर पुण्याला चालली आहेस हं.”

“खरं ? इथून दूर जाणार ? आपल्याबरोबर ? मला किती आनंद झाला म्हणून सांगू !”

मुराररावाच्या सांगण्याप्रमाणें तारेनें तिला तें चाटण दिल्यावर थोडक्याच वेळांत अलक गाढ झोंपी गेली; पण त्यापूर्वीं तीन-चार वेळां तिनें आपला तळहात विश्वासरावाच्या हृदयावर ठेवला व हृदयाचें स्पंदन होत आहे हें कळल्यावर ती पुटपुटे, “अहा ! माझे नाथ खरोखरीच जिवंत आहेत ग बाई !”

तिची ही केंविलवाणी कृति पाहून विश्वासरावाचे डोळे भरून येत.

मंडळी चितोडला पोहोचली तरी अलक झोंपलेलीच होती. कारण तिला दिलेलें चाटण गुंगीचें होतें. चितोड मुक्कामां घोडे बदलून प्रवासाला पुनः सुरुवात झाली.

सूर्य बराच वर आला तेव्हां किसनसिंहाच्या सल्ल्यानें वाटेत लागलेल्या एका साधारण मोठ्या गांवांत मुराररावानें मुक्काम केला. किसनसिंहानें त्यांच्या निवासस्थानाची व फराळाची वगैरे व्यवस्था केलीच होती. त्याप्रमाणें एका स्वतंत्र घरांत आमची प्रवासी मंडळी उतरली. विश्वासरावानें अलकला तशीच उचलून नेऊन

अर्दील खोर्लीत व्यवस्थित झोंपविलें. योग्य वेळीं बाकीच्या मंडळींचा फराळ झाल्यावर विश्वासराव लगेच अलकच्या जवळ जाऊन बसला. किसनसिंह पुढील प्रवासाची तयारी करण्यासाठीं गांवांत गेला. माडीवर एक खोली होती तिकडे विश्रांति घेण्यासाठीं म्हणून मुरारराव गेला.

थोड्याच वेळांत ताराही घर आली. निला पाहतांच मुरारराव म्हणाला, “चला, राजपुताना तर सोडल्यांतच जमा ! आतां तुझी वहिनी जितक्या लौंकर जागी होईल तितकें बरं.”

“आपल्याला तेंच सांगायला मी आलें आहे. अलक चांगली जागी झाली असून दादाबरोबर वोलते आहे

“असं ? भ्रमिष्टासारख कांहीं नाहीं ना वोलत ! ‘पावलांचा आवाज ऐकू येतो’ असं किंवा अशासारखं ती कांहीं नाहीं ना बरळत ?” चिंतायुक्त स्वरांत मुराररावानें वरील प्रश्न विचारले.

“छे ! तसं कांSSहीं नाहीं !”

“वा ! छान बातमी आणलीस, तारे !”

“पण तिचे डोळे मात्र सतत दादाच्या तोंडावर खिळलेले आहेत. तो तिकडे आईल तिकडे तिची दृष्टि जाते. तिची ती नजर इतकी केंविलवाणी दिसते कीं, मला रडूंच भावरेना. मी आतां इकडे यायला निघालें तर मला म्हणते, ‘तारे, मला हे जवळ जवळ मुकलेच होते. माझ्या निदोषी प्रियपतीला मारायला ते मला सांगत होते. अगबाई ! काय तो प्रसंग !’ ऐकल ना, हेच तिचे शब्द !”

“ठीक आहे. हें कांहीं भ्रमाचं लक्षण नाहीं बरं, आतां मी जरा झोंपूं ! उद्यां मोठया पहांटेला मुकाम हालवायचा आजचा दिवस सर्वांनीं विश्रांति घ्यावी असा किसनसिंहाचा आग्रहच पडला !”

“असं काय तें ? आपल्या रोग्याला पाहणार नाहीं का आपण आतां !”

“ऊंहुं, मला पाहिलें तर अलककुमारीला पुन्हा सगळी आठवण होईल; आणि सध्यां तिनें तें विसरावें अशी माझी इच्छा आहे. थोडक्याच दिवसांत ती अगदीं पूर्वी सारखी होईल. खरंच तारे, संबंध दोन दिवस आणि दोन रात्री मला एक क्षणभर-सुद्धां झोंप मिळाली नाहीं. आतां अशी झोंप येत आहे म्हणतेस !” आणि कृतीने तिची खात्री पटविण्यासाठींच कीं काय, मुराररावानें एक मोठी थोरली जांभई दिली.

“तें सारं खरं; पण तिला कांहीं औषध वगैरे नको का द्यायला ?”

“हो-हो, देतो तर ! छानसं औषध देतो तू स्वतः तें तिला नेऊन दे म्हणजे आपली खाशी जोडी जमेल. मी हकीम आणि तू परिचारिका !” असं म्हणून मुराररावानें गंभीर चेहरा करून आपली बंद मूठ तिच्या तळहातावर उघडलीः तर काय ! आत काहींच नव्हतें

चकित होऊन तारा म्हणाली, “हें काय गडे ! हें कसलं नवीन तऱ्हेचं औषध !”

“मग काय देऊ तर ! अग, तुला मला जेवढी औषधाची जरूरी आहे, तेवढीच तिलाही आता आहे. आता तिला पोटभर फराळ करू दे. औषधबिषय कुच नहिं. तिनं पोटभर खाल्लं म्हणजे मला येऊन वदो दे हो, परिचारिकेचें कामच असतं तें !”

अर्ध्या घटकेनं तारा पुन्हा वर आली व हंसत हंसत म्हणाली, “आपली चिकित्सा सोळा आणि रास्त होती बरं का हकीमसाहेब ! खरंच, तिला भारी भूक लागली होनी हो !”

पण तिच्या ह्या बोलण्याला उत्तर म्हणून मुराररावाचें नियमित घोरणें मात्र ऐकूं आलें. जवळ येऊन तारा त्याच्याकडे वांकून पाहूं लागली तर तुसत्या षटईवर, उशालासुद्धा काहीं एक न घेता मुरारराव गाढ झोपी गेले आहेत असं तिला दिसलें. काहीं क्षण त्यांच्याकडे निरखून पाहिल्यावर तारा स्वतःशीच पुटपुटली, “काय दशा झाली आहे पण !”

गेत्या दोन तीन दिवसांत मुराररावानें कपडेसुद्धा बदलले नव्हते. फेटा काढून बाजूला ठेवल्यामुळें आर्षांच विस्कळित झालेले त्याचे केंस जास्तीच अस्ताव्यस्त दिसत होते. त्यांत दाढीही कशीतरी वाढलेली; आणि अति श्रमानें त्यांचें तोंड उघडें पडलें होतें. ह्या सान्या गोष्टींनीं मुराररावाचा अवतार फारच विचित्र दिसत होता. तारा खाली वांकली तेव्हां तिला त्याच्या खरेंवरील काळजीमुळें उमटलेल्या रेषा व डोऱ्यांखालील काळसर वर्तुळें स्पष्ट दिसलीं. हा सारा त्रास सारी काळजी आपल्यासाठी, असं मनांत येऊन तिचे डोळे भरून आले. रात्रीच्या प्रवासानें ती स्वतःही शिणली होती; पण तें विसरून तारें आपल्या मृदु हातांनीं मुराररावाचें डोकें अलग वर उचललें व आपल्या मांडीवर ठेवून तीं प्रेमानें त्याच्या निद्रिस्थ मुखाचें अवलोकन करूं लागली. दीड दोन घटका झाल्या तरी मुरारराव झोपलेलेच. अर्थात् ताराही तशीच बसून राहिली.

काही वेळाने मुरारराव झोपेतच चळवळ करू लागले. त्यांचे ओंठ हालू लागले. आपण अद्यापि सिरोहीला पोहोचलीं नसून तारेसाठीं तिकडे लौकर पोहोचावे म्हणून थोड्याला जिवापाड दामदीत आहो, असे त्यांना स्वप्न पडत होतें, हें त्यांच्या झोपेंतील तुटक उद्गारांवरून तारेला कळलें. झोपेंतसुद्धां त्यांना आपलीच आठवण येते हें पाहून तारेचें हृदय अगदीं भरून आलें. आपलें थोर भाग्य म्हणून स्वारीचें आपल्यावर एवढें प्रेम, असें वाटून कृतज्ञतेनें तिचे डोळे मृदु झाले. तिनें त्यांना हळुहळू हांकां मारून उठविण्याचा प्रयत्न केला; पण मुराररावाची अस्वस्थता वाढतच होती. 'माझ्या तारेला कोण संभाळील असें पुनःपुन्हा त्याच्या बरळण्यांत येत होतें मुरारराव अजून जागे होत नाहीत हें पाहून तारा घाबरली. मनाच्या आत्यंतिक क्षोभांने पिळवटणारे त्याचे ओंठ व विकृत चेहरा पाहून तारा भीतीने कांपू लागली. आपले दोन्ही हात स्वाच्या छातीवर ठेवून तिनें त्यांना हालवून जागें केलें.

जागृत होतांच मुराररावांनीं सभोवार पाहून विचारलें, " तारे, कां रडतेस तूं ! खालीं काहीं कमीजास्ती तर नाही ना ? "

" नाही."

तारेला आतां हाससें झालें. " मी-मी किनई-म्हणजे आपण—किनई झोपेंत एवढे अस्वस्थ झालां कां, अतिश्रमाने मेंदूपर्यंत उष्णता चढण्याची आपल्याला जी अलकबदल काळजी वाटली, तसैच काहीं आपल्याला झालेंय असं वाटून मी-मी पाबरलें आणि मला अगदींच राहवेना म्हणून मी आपल्याला उठविलें आणि आपली विभ्रंति मात्र व्यर्थ गमावली ! "

" वाः ! मिळाली ती विभ्रंति काय थोडकी झाली वाटते ! छान दोन चार घडका झोपलीं असेन मी ! अरेबा, उन्हे अगदींच ओसरलीं कां ! "

तारेचा हात आपल्या हातीं घेऊन मुरारराव पुढें म्हणाला, " अस्स ! एकूण आपली स्वारी माझ्यासाठीं घाबरली होय ! "

" छान ! घाबरलें म्हणजे ? काय पण बोलणें ! आपल्याला आतां काहीं झालें तर जसें काहीं मला कांSSहीं वाटणारच नाही ! "

" तर मग माझी किंमत वाढली म्हणायची ? "

" होय तर, अतिशयच वाढली ! आपण नसतां तर काल रात्रीं आम्हांकां काय

बरं स्थिति झाली असती ! इतका कुशल नि व्यवहारनिपुण हकीम कुठं मिळणारजं नाही ! ”

“ एऽहेऽ ! केवढी दांडगी प्रशंसा ही ! पण बाईसाहेब, अशा कुशल हकीमाची बिदागीही तशीच मोठी असते. आहे का तयारी तेवढी देऊन टाकण्याची ? ”

“ म्हणजे ? मी नाहीं समजलें ! ”

“ खरंच ? बरं, मी समजावून सांगतो हं ! आणखी एक महिना काहीं आपण थांबणार नाहीं शुवा ! ”

“ मग, मी कुठं सांगतें थांबायला ? पाहिजे असलें तर पुण्याला गेल्याबरोबर... ”

लजेमुळें तारेनें वाक्य अर्धवटच सोडलें; पण मुराररावाला त्यापासून हवी ती अर्थनिष्पत्ति झाली.

“ पसंत, पसंत झालं आपल्याला ! तारे, माझ्याबरोबर लग्न केल्याबद्दल तुला कर्षीच पश्चात्ताप करावा लागणार नाहीं एवढी मात्र खात्री ठेव ! ”

ह्यावर तारेनें अशा काहीं लटक्या, लाडिक रागाने त्याच्याकडे पाहिलें, कीं मुराररावांना काहीं गप्प रहावेना. लाजच्या तारेला प्रेमानें जवळ ओढून एखाद्या पवित्र वस्तूला स्पर्श करावा तितक्या आदरपूर्वक तिच्या ओंठाना आपल्या ओंठानीं स्पर्श करून त्यांनीं ‘पहिलें चुंबन’ घेतलें.

इतक्यांत जिन्यावर कोणाची तरी पावलें वाजल्यामुळें सावासारखा अगदीं निरपराधी आणि निर्विकार चेहरा करून मुरारराव तारेच्या जवळ स्वस्थ बसला. अलकच्या कंबरभोवतीं आधारसाठीं आपला हात घालून विश्वासराव तिच्यासह वर आला. अलकची चर्चा जरा फिकट दिसत होती; पण त्यामुळें तिच्या सौंदर्यांत मात्र मुळींसुद्धा उणीव भासत नव्हती. फिकट आकाशांत शोभणाऱ्या तारकांप्रमाणें तिचे सुंदर नेत्र चकाकत होते. तिची दृष्टि विश्वासरावाच्या चेहऱ्यावर स्थिर झालेली होती. त्यांच्या प्रत्येक बारीकसारीक हालचालींप्रमाणें तिचे नेत्र जरी इकडे तिकडे फिरत होते तरी तिच्या नजरेत समाधानयुक्त आनंद पूर्ण भरलेला दिसून येत होता.

विश्वासराव मुराररावाच्या जवळ आला व आदरपूर्वक त्याचे हात धरून म्हणाला, ‘मुराररावजी, तुम्ही होतां म्हणून सारं निभावलें, नाहीं तर काल रात्रीं माझी प्रियपत्नी वेडीच झाली असती. तुमचे क्रेवडे उपकार आहेत हे माझ्यावर ! ’

हकीमसाहेबांची विदागी

“छट, उपकारांचं नांवसुद्धा काढूं नका. विश्वासराव, तुम्हाला काय ठाऊक आहे! कधीच कुठल्या हकीमाला मिळाली नसेल एवढी गोड विदागी मिळणार आहे मला!” चेष्टेने डोळे मिचकावीत मुरारराव म्हणाला.

विश्वासराव आश्चर्याने त्याच्याकडे पहातच राहिला.

तेव्हा राजत राजत तारा म्हणाली, “दादा, पुण्याला पोहोचल्यावर एका आठवड्याच्या आत पृथ्वीवरील सुखसर्वस्वाची मी खनीण होणार आहे बरं का!”

“ओ-हो-हो-हो! खरं का, ताराबाई शिके-नाही ताराबाई माने!” मनसोक्त हंसून विश्वासराव म्हणाला.

